

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1898

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1898 № 6

ՏԱՍՆԵՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՐ.	759	Խօսէք անպէտ, ինչպէս գրում էք: III.
2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼ.	763	Նրդեր Ա'ի ինչ ասում...—Ա'է սե ամպեր...:
3 ՇՐԷՅՆԵՐ.	765	«Հէքիւթներ»:
4 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ.	777	Ախ, մինչ օրս էլ... (բանաստ.):
5 ՖԻԼԻՊՊՈՆ-ԻՅ ԳԱՐ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ	778	Օգտակար և վնասակար միկրորդներ:
6 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻ.	799	ժողովրդական մոտիւ (բան.):
7 ՆՈՅՆԸ.	800	Ո՞ր էք կորեր... (բան.):
8 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	801	Վ. Գ. Բէլլինսկի (Քննակ. էտիւդ):
9 ԱՐԱՄ-ՉԱՐԸԻ.	813	Սիրենք իրար:—Ասացէք նորան:— Նրկու օրօրոցներ (բանաս.):
10 ՉՈՊԱՆԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ.	816	Հանր Հալէ: (Քննակ. էտիւդ):
11 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ.	829	Նղրայր (բանաստ.):
12 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅ, ՅԱԿՈԲ.	831	Սե ծովի ամերին II.
13 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿ.	839	Նրդ ու վերք: Ա. Խաճակեանի մասին:
14 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐ.	856	Ալէք. Գոգէի «Ինտանիքի լեհարան»:
15 Ա. Ա.	861	Դրէքթուսի գործը: (Վաւենեակի լաւ- տարարութիւնը):
16 ԴԱԻԹԵԱՆՅ, ԱԻ.	876	Շերամի սերմագործութիւնը Գոգ- թանում:
17 ՄԱՐ. ՅԱՐ.	885	Նրեանի քաղաքալին գործերը:
18 ՄՈՏԱ.	888	Աջ ու ձախ. Գ.
19 Շ.	894	Խաղան.-Ամերիկ. պատերազմը:
20 ԽՄԲ.	900	Չանաղան լուրեր:
21 ԽՄԲ.	926	Բովանդակութ. Մուրճի կիսամեակի:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротшиана, Гол. пр., д. № 41.

1898

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1898

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1898 № 6

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏԳԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротнiанца, Гол. пр. д. № 41.

1898

საქართველოს

საზოგადოებრივი განათლების განყოფილება

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს

Доволено цензурою. Тифлисъ, 6-го Іюля 1898 г..

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს

ԽՕՍԷՔ ԱՅՆՊԷՍ, ԻՆԶՊԷՍ ԳՐՈՒՄ ԷՔ

III

ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ ՄՏԱՒՈՐ ԶՈՐԳԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գրականական լեզւի գործածութիւնը իբրեւ տնային-մայրենի լեզու կոչւած է, սակայն, ոչ միայն ապահովցնելու մեր գրականութեան ապագան և ոչ միայն հաստատելու մեր գրական լեզւի վերջնական ձևերը, այլ և կարևոր դեր կատարելու ժողովրդի մտաւոր զարգացման գործում: Անկարելի է ժխտել, որ մի լեզւի բառերի ու դարձաւածների պաշարը ուղիղ յարաբերական է նորան գործածող ժողովրդի ունեցած մտաւոր ու ոգեկան պահանջներին: Վայրենիները, որոնք զարգացման ամենաստոր աստիճանի վրայ են կանգնած, ունին նաև բառերի շատ աննշան պաշար: Մեր գաւառական բարբառները, թէև քուլտուրական համեմատապէս շատ բարձր աստիճանի վրայ կանգնած ժողովուրդների լեզուներ են, բայց նոքա իրենց բառերի ու դարձաւածների զանձով միայն մի մասնիկը կարող են կազմել մի կատարելապէս զարգացած գրական լեզւի: Մի գաւառաբարբառ ունի ամենաշատը առօրեայ կեանքի ու տարրական ոգեկան կեանքի արտայայտութիւնների միջոցներ. և նոյն իսկ այդքանի համար էլ մեր հայկական բարբառները իրենց հարազատութեամբ չեն կարող պարծենալ, այն աստիճան նոքա ենթարկւել են տիրապետած ազգերի բառերին ու ոճերին:

Ժողովրդական բարբառների լեզական գանձի աղքատութիւնը, համեմատած գրականականի հետ—մեզնում՝ դեռ ևս չի հասկացւած. Մարդիկ կարծել են որ եթէ արդի գրականական լեզուն դեռ ևս կարօտ է բարբառների օգնութեան, ուրիմն վերջիններս իբրեւ թէ առաջինից հարուստ են իրենց բառերի ու դարձաւածների պաշարով: Նոքա բնաւ հաշի չեն առել, որ գրականական լեզուն ունի սպունդի չափութիւն՝ իրեն պակասող ամեն բառ ու ոճ իւր մէջ ընդունելու. այլ և նոքա հաշի չեն առել այն մշակումը, որին ենթարկւում է ամեն գրական լեզու՝ մարդկային ոգու և մտքի ընդլոր արտայայտութիւններին գերազանց ճշգրտութիւն ու նրբութիւն տալու համար:

հակառակ գրականութիւն չունեցող տեղական բարբառներին, որոնք այդքան լայն ծաւալով զարգանալու հնարաւորութիւնը չունին:

Այդ հանգամանքը չի մնացել առանց խոր ազդեցութեան հայերի վրայ: Տեղական բարբառների միակ գործածութիւնը սղմած է պահում նաև մատաղ սերունդների մտաւոր զարգացումը: Խօսելով մանուկների հետ տեղական բարբառով, մանուկը հէնց դորանով իսկ հեռու է պահուում այն ամեն հասկացողութիւններից, որոնք գրականութեան մէջ են երևան եկած և պարզաբանւած: Եւ որովհետև մայրենի բարբառը իւր ոյժը պահպանում է նաև մինչև մարդու հասակ առած տարիները, մինչև մահը, — ուստի դաւառական բարբառի մէջ պարփակւած մտաւոր պաշարը շարունակում է գրեթէ միակ մտաւոր օժիտը մնալ ժողովրդի ահագին մեծամասնութեան համար իւր ամբողջ կեանքում, այսինքն այն ահագին մեծամասնութեան համար, որը միջնակարգ և բարձրագոյն ուսում չի ստանում: Բայց եթէ ոչ այդ չափով, գէթ մի յայտնի և զգալի չափով ապագայ կրթութեան գործը զանդաղում է նաև այն անհատների համար, որոնք տեղական բարբառով մեծանալուց յետոյ որ և է դպրոցական կրթութիւն են ստանում: Դպրոցում այդ մանուկները դեռ միայն նոր-նոր պիտի սովորեն գրականապէս մտածելու, մինչդեռ այդ վարժութիւնը կատարելապէս հնարաւոր է նոյն իսկ տանը, գէթ այն ընտանիքներում, ուր ծնողները տեղեակ են գրականա լեզւին:

Բայց ահա և մի հանգամանք, որը այլ կարգի լինելով հանդերձ՝ ահագին կարևորութիւն ունի ներկայ խնդրի համար:

Լեզուն մի ազգի անդամներին իրար հետ միացնող ամենազօրեղ գործօնն է: Հայոց ազգը այդ կողմից չափազանց դժբախտ է եղած՝ նորա տեղական բարբառների չափազանց շատութեան պատճառով: Ամեն ինչ այս աշխարհքում անշուշտ ունեցել է և ունի իւր բնական պատճառները. բայց միայն սա հաստատ է, որ չիշեալ հանգամանքը չի նպաստել Հին-Հայաստանի ոգեկան և քաղաքական միութեան գործին: Բարբառները անշուշտ նոր ժամանակի արդիւնք չեն, և հնումը նոքա գալիս պիտի լինէին իրար աչք կոխելու՝ թէ դուք ջոկ էք — մենք ջոկ: Չարգանում էր և ճարակ զտնում մի ինչ-որ տեղական ազգասիրութիւն՝ ոչ թէ տեղական անմեղ

առանձնապատկուծիւններ փայփայելու համար, այլ և ընդհանուր միութեան գաղափարը խախտելու համար: Ուր բարբառ—այնտեղ իշխան. և զատ-զատ իշխանները հէնց իրենց գոյութիւնը տեղական առանձնութեան պարտական լինելով—ոչ միայն դէժ չէին կարող լինել ազգի այլ կերպ բաժանւած լինելուն, այլ և առանձին բարբառախօսութիւնը իրենց քաղաքական գոյութեան գրաւական պիտի համարէին:

Մեր նոր ժամանակներս այդ բարբառները իրենց ոյժը պահպանել են լոկ իրրեւ աւանդութիւն, առանց կրթական ու քաղաքական անհրաժեշտութեան, և նոցա իշխանութիւնը ազգի ոչ թէ յառաջաւոր հոսանքներին է ծառայում, այլ միմիայն և եթ ժողովրդի նեղհայեացութեան և անջատման: Նոցա իշխանութիւնը այսօր պահպանում է ի հաշիւ մի աւելի բարձր, աւելի ճոխ, աւելի վսեմ, աւելի զարդացուցիչ լեզու—գրական լեզու, որը այդ յատկութիւններով հանդերձ՝ ազգային սեփականութեան առաւելութիւնն ունի, ուրեմն պիտի սիրելի լինէր նաեւ բոլոր զաւառներում, դառնալով մայրենի լեզու: Եւ սկսելով դեռ ևս միայն գրագէտ անձերի ընտանիքներում՝ ընդօրինակման և շփման ոյժով նա իւր ճանապարհը կը հարթի նաեւ դէպի անգրագէտ ամբոխը: Ժողովրդի համար դա կը լինի լուսաւորութեան, կրթութեան ու բարեկրթութեան մի անփոխարինելի աղբիւր:

Մենք վերջացնելու էինք մեր խօսքը հէնց այդ վերջին դատողութեամբ, եթէ միայն մեր գրական լեզուի երկուութիւնը իւր պահանջը չանէր մեզնից՝ նոյն այդ խնդրի առիթով: Զէ որ ներկայումս մեր գրականութիւնը երկու ճիւղի է բաժանւած՝ ռուսահայոց և տաճկահայոց, կամ այլապէս՝ արեւելեանի և արեւմտեանի: Եթէ մեր գրական լեզուն յաւակնութիւն ունի ոչ միայն մայրենի լեզու դառնալու, այլ և նորանոր սերունդների մտաւոր ու ոգեկան զարգացման միջոց լինելու, ապա պէտք է նաեւ որ մեր գրականութիւնը համապատասխան չափով պաշար տայ այդ սերունդներին: Բաց, բոլոր հանգամանքները լաւ կը տա՞ն վստահ կարող ենք տեսլ որ այդ երկու ճիւղի գրականութիւններից և ոչ

մէկը պիտի կարենայ ընթերցողներին աճող պահանջներին բաւարարութիւն տալ: Այստեղ ուղղակի հարկաւոր է որ արեւմտեան բարբառով զրաժը կատարելապէս մատչելի և ընտանի լինի արեւելցիներին համար, և հակառակը:

Արդ, տեղական բարբառները գալիս են այդ փոխադարձութեանը խոչնդոտ լինելու. որովհետեւ գաւառական բարբառների այն լիակատար իշխանութեան ներքոյ, որ կայ մինչև օրս, առանձին ուսում է պահանջւում դեռ միայն մի ճիւղին ընտելանալու համար, ուր մնաց որ մի սովորական ընթերցող երկու ձեւերին էլ կատարելապէս տիրապետել կարենայ:

Գրական լեզուն իսկապէս մայրենի լեզու Կարճնելով՝ մենք այդ արգելքին յաղթած կը լինենք. որովհետեւ այն ժամանակ արեւմտեան գրական լեզուն կը լինի մերոնց համար իրենց գրական բայց և մայրենի լեզւից միայն քիչ ու միչ տարբերող լեզու, որին ընտելանալու համար հարկ կը լինի միայն մի փոքր վարժութիւն, լոկ ընթերցանութեամբ: Զոկ կը մնան միայն մանկական գրականութիւնը և այն ըստ զգուշացման գրաւորների թարգմանութիւնները, որոնց արժէքը լիզւի ոգու հետ սերտ կապւած է. իսկ բոլոր մնացեալը գոնէ կը դառնայ ընդհանուր սեփականութիւն:

Մեր դարի կէսը տեսաւ գրական լեզւի բողբոջիլը, և մենք գիտենք թէ հետեւանքներով որքան լիքը եղաւ նորածիլ գրականութիւնը. այսօր, դարավերջին, նա, այդ գրական լեզուն, կէս դար քաղաքացիութիւն վայելելով գրականութեան մէջ, բաղխում է արդէն մեր ընտանիքների դուռը. նա արդէն գրաբարի ժառանգը չէ յայտարարում իրեն, որպէս այդ կէս դար առաջ էր, այլ արդէն իրենց ազարդիւնութիւնը և գորա հետ կապւած փաստաբանութիւնը ապացուցած գաւառական գաւառ բարբառների օրինաւոր ժառանգն է ուզում իրեն ճանաչել տալ՝ յանուն մեր գրականութեան ապագայի, յանուն լեզական կատարելութեան և յանուն ժողովրդի մտաւոր զարգացման:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

Ե Ր Գ Ե Ր

ԱԼԷԶՍԱՆԴՐ ԺԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

I

Ա՛խ, Ի՛նչ ԱՍԵՄ...

Ա՛խ, ի՛նչ ասեմ ես իմ եարին,
Անգուժ եարըս ինձ խաբեց.
Սէրիս նետը զիպաւ քարին...
Սիրտըս արնի ծով կապեց...

Բլբուլի հետ խօսք մէկ արի.—
«Ե՛կ վարդ սիրենք ու աղջիկ.
«Դու ալ-վարդի, ես կոյս-եարի
«Սիրովն ապրենք երջանիկ»...

Բայց ի՛նչ ասեմ անգուժ կուսին,
Գարուն-կեանքս սեւ արաւ...
Բլբուլն հասաւ իր մուրազին,
Սիրտըս արնի ծով դառաւ...

1897 թ. Մոսկաւ:

II

ԱՅ ՍԵՒ ԱՄՊԵՐ...

Ա՛յ սև ամպեր, վա՛յ սև ամպեր,
Սիրտըս պատեց սև ու մութ..
Եարաք ի՞նչ էք զուք ինձ բերում—
Արև-անձրև թէ կարկուտ...

Յուսով-լուսով արտ եմ ցանել,
Արին թափել ու քրտինք,
Ողջ սուրբերին մոմ եմ վառել,
Աղօթք արել.. որ երկինք
Արտիս նայի, տունս խնայի,
Կեանք տայ, օր տայ իմ հացին.
Վա՛յ բալէքիս... Ատուած չ'անի,
Թէ որ անհաց մընացին...

Ա՛խ, սև ամպեր, ի՞նչ էք գողում..
Սիրտըս պատեց սև ու մութ...
Եարաք ի՞նչ էք արտիս բերում—
Արև-անձրև թէ կարկուտ...

1897 թ. Մոսկա:

ՇՐԷՅՆԵՐԻ ,ՀԷՔԻԱԹՆԵՐԻՑ“¹⁾

Թարգմ. օր. Մ. Բ.-ի

ԿՈՐԱԾ ՈՒՐԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

Այնտեղ, ուր արևի ճառագայթները խաղում են ծովափի վրայ, նստած էր Կեանքը:

Ձեփիւռը միշտ խաղում էր նրա գանգուր-հրաշալի մազերի հետ ու նրա մանկամարդ քնքոյշ դէմքը միշտ ջրին էր նայում: Նա նստած սպասում էր, բայց ինքն իրան չէր կարող սլառասխանել, թէ ի՞նչ բանի էր սպասում:

Ալիքները միշտ հետևում էին միմեանց, աւազանին դիպչում ու յետ մղւում, տանելով իրենց հետ վարդագոյն խիտնջներին: Իսկ Կեանքը սպասում էր ու սպասում:

Նա նստած էր, իսկ իր աչքերի մէջ արտափայլում էր արևի լոյսը և այնքան ժամանակ սպասում էր, մինչև որ յոգնած, ծանրացած գլուխը խոնարհւեց ու նա ննջեց:

Այդ ժամանակ մի բան մօտեցաւ ափին և աւազի վրայ քայ-

¹⁾ Այս փոքրիկ սիրուն բանաստեղծական էտիւդների հեղինակն է Տ. Կրոնրադտ (Շրէյներ—կեղծ անուն է), որ անգլիական մի պատուրի դուստրն է և ալժմ ապրում է հարաւային Աֆրիկայում, ուր իր ամուսինը ազարակաւ է: Տիկինը շատ հեղինակութիւններ ունի, որոնք գրաւել են անգլիական հասարակութիւնը իրենց թարմութեամբ և ինքնուրոյն բանաստեղծական տաղանդով: Այս փոքրիկ էտիւդները համակրելի են մանաւանդ իրենց բարոյական իմաստով, որ արտաշարուած է ալլաբանօրէն և բանաստեղծական գեղեցկութեամբ:

Թարգմ.

լերի ձայն լսեց: Կեանքը զարթոնաց: Մի ձեռք դիպաւ նրա ուսին ու մի ինչ որ արտասովոր ջերմութիւն անցաւ նրա ամբողջ մարմնի միջով: Նա նայեց ու տեսաւ իր առաջ Սիրոյ տարօրինակ լայն բացած աչքերը—և Կեանքը նոր հասկացաւ, թէ ումն էր սպասում այդքան երկար ժամանակ:

Եւ Սէրը գրկեց ու ամուր սեղմեց Կեանքին: Այդ գրկախառնումից ծնւեց մի հրաշագեղ ու հաղազիւտ էակ—Ուրախութիւնը. նրան անւանում էին Առաջին Ուրախութիւն:

Արեգակը, որ խաղում է ջրի պարզ ու փայլուն մակերևոյթի վրայ, այդքան հիանալի չէ. վարդագոյն կոկոնները, որոնք բաց են անում իրենց քնքոյշ թերթիկները, առաջին համբոյրն արեւից ստանալիս՝ այնքան կարմրայտ չեն, որքան որ նա: Նրա փոքրիկ սիրտը զարկում էր շուտ-շուտ: Սիրելի էակը այնքան քնքոյշ էր, այնքան տաք. նա չէր խօսում, այլ միշտ արեւի տակ զարճանում ու ծիծաղում էր: Թէ Կեանքը, թէ Սէրը չափից դուրս երջանիկ էին: Նոքա իրար աչդ չէին ասում, բայց ամեն մինը իր սրտի խորքում կրկնում էր. «չաւիտեան, յաւիտեան դա մեզ կը պատկանի»:

Յետոյ վրայ հասաւ ժամանակը—շաբաթներ, թէ ամիսներ անցան—Սէրն ու Կեանքը ժամանակ չեն չափում—երբ իրենց սիրասուն զաւակը սկսեց փոխել: Նա առաջւայ պէս զարճանում, ուրախանում էր, առաջւայ պէս վայելում էր քաղցր պտուղները, բայց ժամանակ առ ժամանակ նրա փոքրիկ թաթիկները անզօր կախ էին ընկնում և ուրախ աչքերը արտասուքով լցւում: Կեանքն ու Սէրը չէին համարձակում իրար նայել, չէին վստահանում միմեանց հարցնել. «Ի՞նչ պատահեց մեր Ուրախութեան հետ», և նոքա ինքն իրենց մխիթարում էին, ասելով. «Ուրեմն, այդ բոլորը կ'անցնի, վաղը նա նորից կը զարթանայ»: Բայց օրերը անցնում էին, իսկ նոքա մօտ խաղացող երեխան աւելի ու աւելի մտախոհ էր երևում:

Երբ մի անգամ Սէրն ու Կեանքը քնելուց յետոյ զարթոնեցին, այլ ևս չգտան իրենց Ուրախութիւնը, բայց նրանցից մօտ՝ խոտի վրայ նստած էր մի փոքրիկ անծանօթ, թաղծալի, մեղմ աչքերով: Սէրն ու Կեանքը չնկատեցին նրան և աղեկտուր լալով, անցան նրա կողքից: «Ո՛հ Ուրախութիւն, մե՛ր Ուրախութիւն, մի՞թէ քեզ յաւիտեան կ'որցրինք»:

Տխուր աչքերով փոքրիկ անծանօթը կամացուկ մօտեցաւ նոցա, փաղաքշանօք բռնեց երկուսի ձեռքից և իր մօտ քաշեց: Եւ Կեանքն ու Սէրը առաջ դնացին, տանելով նրան իրենց հետ: Երբ Կեանքը խոր թախծի մէջ խոնարհում էր հայեացքը, նա տեսնում էր, որ փոքրիկի աննման աչքերի մէջ արտացոլում էր իր արտասուքը: Եւ երբ Սէրը անհուն յուսահատութեամբ բացականչում էր. «Ես յոգնած եմ, ես ուժասպառ եմ եղել, այլ ևս չեմ կարող առաջ ընթանալ. Լոյսն իմ յետևս մնաց, առջևս միայն խաւար է» — մանուկը ցոյց էր տալիս վարդազոյն մատով հեռու հեռու բարձրութիւնների դազաթների վրայ, որոնք արևի լոյսով լուսաւորւած էին, և նրա խոշոր աչքերը միշտ էլ տխուր ու մտախոհ էին, իսկ շրթունքների վրայ խաղում էր հանդարտ, քաջալերող ժպիտը:

Երբ մանրիկ, սուր-սուր քարերը Կեանքի ոտքերը վիրաւորում էին, անծանօթը սրբում էր արիւնը նրա հագուստի վրայից ու քնքշութեամբ համբուրում էր նրա վէրքերը. և երբ անապատում Սէրն ընկած էր ուժասպառ — որովհետև Սէրն ինքն էլ երբեմն ուժասպառ է լինում, — նա իր փոքրիկ բոբիկ ոտքերով առաջ էր վազում տաք աւազի վրայով ու մինչև իսկ անապատում ջուր գտնում ժայռերի ճեղքերի մէջ, Սիրոյ տանջող ծարաւը յագեցնելու համար: Փոքրիկը ծանրութիւն չէր երկուսին. նա ամենևին չէր խանգարում նոցա ու միայն պահպանում էր և քաջալերում էր ծանր ճանապարհորդութեան ժամանակ:

Երբ որ Սէրն ու Կեանքը հասան մութ կիրճը, որտեղ ժայռերից կախւած էին սառցային լուլաները — որովհետև Սէրն ու Կեանքը անցնում են զարմանալի ու սարսափելի տեղով — երբ ամեն կողմը սառոյց, ձիւն ու բուք էր, փոքրիկ անցորդը սեղմում էր նոցա ս.ու.ած ձեռքերը իր սրտին, տաքացնում էր ու կամաց-կամաց նոցա տանում աւելի առաջ ու առաջ:

Երբ նոքա հասան արևի ու ծաղիկների աշխարհը, անծանօթի մեծ աչքերը տարօրինակ փայլեցին ու նրա դէմքը լուսաւորեց պարզ ժպիտը: Ուրախ վազվզելով փափուկ խոտի վրայ, նա հաւաքում էր ծառերի խոռոչների միջից մեղր ու բերում էր բոբի մէջ նոցա համար. շուշանի տերևներով ջուր էր բերում, ծաղիկներ էր կտրատում ու պսակներ հիւսում երկուսի համար և ու-

րախ ծիծաղում: Կեանքն ու Նէրը զգածւած էին փոքրիկի քնքշութիւնից նոյնչափ, որչափ նոցա վրայ ազդում էր Ուրախութիւնը: Միայն թէ սրա փաղաքշանքները աւելի ջերմ էին:

Այդպէս շարունակում էին նոքա իրենց ճանապարհը և անցնում թէ մնայլ, թէ զւարթ երկիրներով, ու երբէք սիրելի փոքրիկ ուղեկիցը չէր բաժանւում նոցանից: Երբեմնակի նոքա մտաբերում էին առաջին փայլուն Ուրախութիւնը և կամացուկ հառաչում: «Արդեօք կը գտնենք քեզ նորից, մե՛ր Ուրախութիւն»:

Աերջապէս նոքա հասան այնտեղ, ուր թագաւորում է Իմաստութիւնը, այդ ծեր, տարօրինակ կինը, որ մտախոհ նստած խնամքով հաւաքում է անցեալի բոլոր լուսաւոր ճառագայթները ապագայի համար:

Եւ Կեանքն ու Սէրը բացականչեցին. «Ո՛հ, ամենագէտ, բացատրիր մեզ.—երբ մենք միացանք՝ ունեցանք մի սիրելի, չքնադէակ—Ուրախութիւն.—երբէք արցունքը չի ծածկել նրա աչքերը, արևի փայլը չի հաւասարւիլ նրան:—Ի՞նչ յանցանք ենք գործել, որ նրան կորցրինք: Ասա, ռւբ գնանք նրան գտնելու:

Եւ Իմաստուն ծեր կինը հարցրեց. «Ն՞իշդ որ Ուրախութիւնը գտնէք, արդեօք կը հրաժարուէք ձեզ այժմ ուղեկցող անձանքից: Սէրն ու Կեանքը բացականչեցին յուսահատ. «Ո՛հ, ո՛չ»:

—«Նրանից հրաժարւիլ—ասաց Կեանքը, ուրեմն իմ խոցոտած մարմնից ձմ պիտի ծակծկող փուշերը հանէ, ձմ պիտի ծանր սարսափելի երազի ժամանակ իր քնքոյշ ձեռքը իմ այրւող ճակատիս դնէ, ձմ պիտի ցրտի ու խաւարի օրերին իմ սառած սիրտը տաքացնէ...»

Սէրը բացականչեց. «Առանց Ուրախութեան՝ Կեանքը չիրաւի ծանր է, բայց առանց այս ծանօթի՝ անհնարին: Լաւ է մեռնել, քան կորցնել մեր ուղեկցին»:

Եւ ծեր Իմաստուն կինը պատասխանեց. «Ո՛հ, անմիտներ, կոյրեր, այն, ինչ որ մի ժամանակ ձերն էր, նոյնն այժմ էլ պատկանում է ձեզ»:

Երբ Սէրն ու Կեանքը առաջին անգամ հանդիպեցան միմեանց, լոյս աշխարհ եկաւ կեանք սիրող էակ՝ առանց տխրութեան ու առանց սուտերի: Բայց երբ կեանքի ընթացքում փուշեր երևացին,

Երբ սուերները թանձրացան, օրերը աւելի մռայլացան, իսկ գիշերները աւելի երկար ու ցուրտ դարձան, այն ժամանակ նա կամաց-կամաց սկսեց փոխել: Սէրն ու կեանքը չէին ուզում այդ նկատել, մինչև որ, միանգամից զարթնելով, նոքա չբացականչեցին. «Ո՛հ, Աստուած, մենք կորցրինք նրան, հրտեղ է նա: Նոքա չէին ուզում հասկանալ, որ ժիր երեխան—Ուրախութիւնը, չի կարող անփոփոխ մնալ, հետեւելով նոցա անապատների մէջ, ցրտերին ու ձիւնին: Նոքա չգիտեն, որ իրենց ուղեկիցը նոյն Ուրախութիւնն է, միայն մեծացած, արիացած, կեանքի հաւատարիմ ուղեկիցը, անխոնջ ու անվեհեր, քնքոյշ ու սիրող, ջերմ՝ նոյն իսկ ամենախորը ձիւների մէջ, արի՛ արեւակէզ անապատներում.—նրա անունն է Կարեկցութիւն,—դա է ճշմարիտ սէրը:

ՆԿԱՐԻԶԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Մի ժամանակ ապրում էր մի նկարիչ. նա պատկեր նկարեց: Ուրիշ նկարիչների ներկերը աւելի, հարուստ ու ընտրովի էին, նոցա պատկերները աւելի ճոխ էին. բայց նա նկարում էր մի ներկով—դա զարմանալի, աննման ներկ էր. և մարդիկ գալիս էին նրա մօտ մէկը միւսի յետեւից ու բոլորը բացականչում էին ապշած. «Որքան հիանալի է այս պատկերը, որքան աննման է այս ներկը»:

Գալիս էին և նկարիչները ու զարմանքով հարցնում իրար. «Ո՞րտեղից է դա ճարում իր այդ ներկը: Նոքա հարցնում էին և իրան նկարչին, բայց նա միշտ ժպտում էր ու պատասխանում. «Ես չեմ կարող ձեզ այդ բացատրել» և շարունակում էր՝ դլուխը կախած՝ իր աշխատութիւնը:

Եւ նրա ընկեր-նկարիչներից մինը ծանապարհ ընկաւ դէպի հեռաւոր Արեւելքը, դնեց թանկագին ներկանիւթեր ու պատրաստեց նոցանից շատ հազագիւտ ներկ. բայց անցաւ կարճ ժամանակ—ու նրա պատկերը խունացաւ:

Մի ուրիշը սկսեց ուսումնասիրել հին գրքերը և աւելի թանկագին ու հազագիւտ ներկ պատրաստեց. բայց երբ դորժ դրեց իր պատկերի համար, նա անգոր, մեռած դուրս եկաւ:

Իսկ նկարիչը շարունակում էր ստեղծել ու ստեղծել: Նրա պատկերը աւելի ու աւելի սքանչելի էր դառնում, իսկ ինքը աւելի

նազուժում ու թուլանում էր: Վերջապէս մի օր նրան մեռած գտան. իր պատկերի առաջ: Ընկերները սկսեցին մեծ հետաքրքրութեամբ բոլոր ամանները ու ապակեայ ներկերի շիշերը հետազօտել. բայց զուր էր նրանց ջանքը, որովհետեւ նիւթերը ոչնչով չէին զանազանում իրենց ունեցածներից: Եւ երբ նրա շորերը հանեցին, թաղման զգեստը հագցնելու համար, նորա կրճքի վրայ նշմարեցին ուղղակի սրտի զիմաց մի հին վէրքի հետք, որ ամբողջ կեանքի ընթացքում չէր լաւացել, որովհետեւ նրա եզրները մնացել էին կոշտացած. բայց մահը, որ իր կնիքը դնում է ամեն մի արարածի վրայ, ծածկել էր և այդ վէրքը:

Նկարչին թաղեցին: Բայց մարդիկ շարունակում էին իրար հարցնել. հրտեղից էր այդ սքանչելի ներկը:

Անցան տարիներ, դարեր. նկարչին մոռացան, բայց նրա երկը կենդանի է մինչև այժմս.

ՀԵՌՈՒ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Այս մի աշխարհ շատ հեռաւոր աստղերից մինի վրայ, ուր այնպիսի բաներ են պատահում, որոնք մեզ մօտ առաջ չեն գալիս:

Այդ աշխարհում ապրում էին մի այր ու մի կին: Նոքա միևնոյն գործով էին պարապում, ձեռք ձեռքի տաւած առաջ էին ընթանում ու ընկեր-բարեկամներ էին: Այդ երևոյթը երբեմն և մեր աշխարհումն է պատահում:

Բայց այդ աստղատու աշխարհում կար և այն, ինչ որ մեզ մօտ չի պատահում: Մի խիտ անտառում, ուր ծառերը այնպէս մօտ էին բուսել, որ բները իրար հետ միանում էին և ամառացին արևը երբեք չէր էլ հասնում, կառուցւած էր մի տաճար: Օրւաց մէջ ամեն ինչ խաղաղ էր այնտեղ. բայց գիշերը, երբ աստղերը պսպղում էին երկնքում և լուսնի լոյսից ծառերի կատարները արծաթի նման փայլում էին, եթէ մէկը մենակ մօտենում էր գիշերային հանդստութեան մէջ տաճարին, ծունկ չոքում սեղանի քարէ սանդուղքների առաջ ու կուրծքը, բանալով, այնպիսի վէրք էր հասցնում ինքն իրան, որ արիւնը կաթում էր սանդուղքների վրայ: այն ժամանակ ինչ էլ որ ցանկանար ծնկաչոք անձը—կը կատարէր: Եւ այդ բոլորը, ինչպէս որ ասեցինք, լինում էր այնտեղ, որովհե-

ուե դա շատ հեռու աշխարհ է. և շատ բան այնտեղ այլ կերպ է կատարւում, քան թէ մեզանում:

Այդպէս ուրեմն այրն ու կինը անբաժան էին, ու աղջիկը ցանկանում էր իր ընկերոջը աշխարհիս ամենամեծ բարիքները: Մի գիշեր, երբ լուսնի լոյսից փայլում էին բոլոր ծառերի տերեւները ու ծովի վրայ ալիքները ծածանւում էին արծաթի նման, — կինը մտաւ անտառը:

Այնտեղ մուծն էր. տեղ-տեղ չոր տերեւները նրա ոտքի տակ լուսաւորւած էին լուսնի լոյսով, իսկ վերի ծառերի ճիւղերը խիտ կերպով միացել էին իրար: Բայց որքան աւելի առաջ էր գնում, այնքան աւելի մթնում էր ու վերջապէս լոյսի ոչ մի ճառագայթ էր կարող հասնել այդ թաւուտ վայրը: Կինը հասաւ տաճարին: Նա չոքեց սեղանի առաջ, բայց պատասխան չէր կար: Եւ նա բացեց իր կուրծքը ու սուր քարի կտորով վիրաւորեց իրան: Կամացուկ հոսեցին արիւնի կաթիլները քարի սանդուղքների վրայ. և մի ձայն լսեց. «Ի՞նչ կ'ուզես»:

Նա պատասխանեց. «Կայ մի երիտասարդ, որ ամենից թանգն է ինձ համար աշխարհիս երեսին: Ես կը ցանկանայի նրան տալ աշխարհիս ամենամեծ բարիքը»:

Ձայնը հարցրեց. «Այսինքն ո՞ր բարիքը»:

Աղջիկն ասաց. «Ես ինքս չը գիտեմ, բայց կը ցանկանայի, որ նրան տրւի այն, ինչ որ ամենից լաւը կը լինի նրա համար»:

Ձայնը պատասխանեց. «Քո աղօթքը ընդունելի է — նա կը ստանայ այն, ինչ որ դու խնդրեցիր»:

Այն ժամանակ աղջիկը վերկացաւ: Նա ծածկեց կուրծքը իր հագուստով և դուրս վազեց անտառից այնպէս արագ, որ նրա ոտքի տակից քամու արագութեամբ դուրս էին թռչում չոր տերեւները:

Այնտեղ, անտառից դուրս, լուսինը խաղաղ լուսաւորում էր երկինքը, թեթեւ քամին փչում էր ծովափի վրայ, ուր փայլում էր աւազը:

Նա վազեց ափի երկարութեամբ և յանկարծ կանգնեց. հեռու ջրի վրայ մի բան շարժեց: Աղջիկը իր ձեռքը բռնեց աչքի առաջ և սկսեց ուշի-ուշով դիտել. դա նաւակ էր, որ սահում էր ծովի ապականման մաշեռնութի յրաւ: Ու որ կանգնած էր մակույկի-

մէջ. լուսինը չէր լուսաւորում երեսը, բայց նա ճանաչեց ամբողջ
կերպարանքը: Նաւակը արագ հեռանում էր, կարծես ինքն իրան
էր առաջ սահում: Լուսնի թոյլ փայլիւելու պատճառով, չէր կա-
րելի լաւ դիտել. միւսնոյն ժամանակ նաւակը հեռու էր ասից և
քանի գնում աւելի հեռանում էր դէպի բաց ծովը: Աղջիկը վազում
էր ասիով, բայց չէր կարող մօտենալ նաւակին: Նրա հագուստը բաց-
ւեց կուրծքի վրայ, նա տարածել էր առաջ իր ձեռքերը, ու փայ-
լուն մազերը փռւել էին մէջքին և ուսերին. և նա մօտիկ մի ձայն
լսեց, որ հարցրեց. «Ի՞նչ է պատահել»:

Աղջիկն բացականչեց. «Սեփական արիւնովս գնել եմ նրա հա-
մար աշխարհիս ամենամեծ երջանկութիւնը. ես այստեղ եկայ, որ
նրան յանձնեմ այդ բարիքը, իսկ նա... նա հեռանում է ինձանից»:

Ձայնը շշնջաց. «Քո աղօթքը լսւած է. նրան տրւած է այն,
ինչ որ դու խնդրել ես»:

Նա կանչեց. «Ի՞նչ է տրւած նրան»:

Ձայնը պատասխանեց. «այն, որ նա պիտի քեզանից հեռանայ»:

Աղջիկը քնաց բարացած:

Հեռու, ծովի մակերևոյթի վրայ, նաւակը կորաւ աչքից, լոյսի
գծից դուրս: Եւ ձայնը մեղմ հարցրեց. «Գո՞հ ես դու»:

Նրա ձայնը դեռ զոզում էր, երբ նա պատասխանեց. «Ես գո՞հ եմ»:

Աղջկայ ոտքերի տակ ալիքները սահում, իրար հանդիպում
էին ու մեղմ ցրւում ծովափին դիպչելով:

ՎԱՅՐԵՆԻ ՄԵՂՐԱՃԱՆՃԵՐԸ

Բաց պատուհանի առաջ նստած էր մայրը. նրան հասնում
էին երեխայոց ուրախ ձայները, որոնք ներքեւը, տկացիաների տակ,
խաղում էին, և տաք կէսօրեայ օդը կամաց-կամաց լցնում էր սե-
նեակը: Վայրենի մեղրածանձերը՝ իրենց ծաղկափողուց դեղնած-
թաթերով՝ ներս ու դուրս էին անում սենեակից դէպի տկացիայի
ճիւղերը ու անվերջ բզզում էին:

Մայրը նստած էր ցածր բազկաթոռի վրայ, սեղանի առաջ և
ինչ որ կարկատում էր: Նա հանեց իր առաջ դրւած կողովից իր
գործը, որի մի մասը ընկաւ ծնկների վրայ ու կիսով չափ ծած-
կեց իր առաջ դրւած զիրքը: Մայրը կարում էր և հետեւում իր

ասեղի շարժումներին: Վերջապէս ճանճերի միակերպ բզզոցը ու երեխայոց ձայների աղմուկը մի խառն շշնջոցի պէս միացաւ նրա ականջին ու ասեղը սկսեց աւելի ու աւելի դանդաղ շարժիլ: Եւ մեղուներն ու կրեաները, որոնք մեղր չեն շինուում, սկսեցին բարձր բզզալով, աւելի յաճախ մօտենալ ու պտտել նրա գլխի շուրջը:

Ծանրացած, նա սեղանի վրայ տարածեց ձեռքը ու գլուխը իջեցրեց նրա վրայ. երեխայոց ձայները մերթ հեռու, մերթ մօտիկ էին լսուում, քանի գնում աւելի էին խառնուում նրա համար ու վերջապէս էլ ոչ մի ձայն չէր ջոկուում ու զգուում էր: Միայն իր իններորդ երեխային, որ պահում էր սրտի տակ: Մեղուները շարունակում էին նրա շուրջը բզզալ, իսկ մայրը քնած էր. ու մի պրանչելի, կախարդիչ երազ տեսաւ:

Նա երազում տեսնում էր, որ մեղուները ընդհանուր ընդհանուր կարանուում, մեծանում են ու վերջապէս մարդկային էակներ դառնում, որոնք բոլոր ժամանակ նրա շուրջը պտտւում են: Նոցանից մինը մօտեցաւ մօրը ու ասաց. «Թոյլ տուր ինձ ձեռքս դնեմ անոնի, որտեղ զաւակդ պահւած է: Եթէ ես նրան դիպչեմ, նա ինձ նման կը լինի»:

Մայրը հարցրեց. «Դու ով ես»:

— Ես—Առողջութիւնը, ասաց նա: Ում որ ես դիպչեմ, նրա երակներով իսկոյն ուրախ կարմիր արիւն կը վազէ: Նա երբեք հիւանդութիւն, դադրածութիւն չի զգաց իր ամբողջ կեանքը—ուրախութիւն կը լինի առանց տխրութեան և անվերջ ծիծաղ:

— Ո՛հ, ասաց միւսը, թող ինձ, ես դիպչեմ երեխային, որովհետեւ ես—Հարստութիւնն եմ: Եթէ ես նրան շոշափեմ, նա աղատուած կը լինի նիւթականի բոլոր հոգսերից: Եթէ որ ցանկանայ, կարող է իր եղբայրների ոչտով ու արիւնով ապրել և ամեն բան, որ նրա աչքը գայթակղեցնէ, իր ձեռքում կը լինի: Նա չի գիտենայ, թէ ինչ է «կարօտութիւնը»:

Տեսիլը լռեց, իսկ երեխան պահւած էր առաջւան պէս հանգիստ ու անշարժ:

Եւ երրորդն ասաց. «Թոյլ տուր ինձ ձեռ տալ զաւակիդ—ես—Փառքն եմ ես բարձրացնում եմ մարդու բարձր բլուրների գագաթը, որտեղ բոլոր մարդիկ կարող են նրան տեսնել: Երբ նա

կը մեռնի—նրան չեն մոռանալ. նրա անունը ամբողջ դարեր կը հնչէ, մէկ սերունդից միւսն անցնելով: Մտածի՛ր, թէ թնչ է նշանակում դարերի ընթացքում մոռացւած չլինել:

Եւ մայրը շարունակում էր հանգիստ ու միակերպ շնչել քնի մէջ, բայց Ֆանտաստիկական տեսիլները ամեն կողմից շրջապատել էին նրան:

—Թոյլ տուր, ես դիպչեմ երեխային, ասաց էլի մինը, ես— Սէրն եմ: Եթէ ես նրան ձեռք տամ, նա կեանքի շաւիղը մենակ չի անցնի: Անյոյս, խաւար րոպէներին, երբ նա ձեռքը մեկնի օգնութեան, նա կը պատահի մի ուրիշ էակի, որ նրան կը պաշտպանէ ու կը քաջալերէ: Եթէ ամենքը նրա դէմ լինին—կը գտնւի մի արարած, որ կ'ասի. «Ես քեզ հետ եմ»:

Եւ երեխան դողաց մօր ծոցում:

Բայց երեւաց էլի մի տեսիլ ու ասաց. «Ես—Տաղանդն եմ և կարող եմ ամեն ինչ անել, ինչ որ մի անգամ եղած է: Ես վարձատրում եմ զինւորին, փիլիսոփային, պետական գործողին, քաղաքագետին, որոնք յաջողութիւն ունին, մատենադրին, որ երբէք իր ժամանակից առաջ չի անցնում, բայց յետ էլ չի մնում: Եթէ ես ձեռ տամ երեխայիդ, նա երբէք չի դանդաղուած յաջողութիւնների համար»:

Մեղուները բզզում էին մօր շուրջը, համարեա նրան դիպչելով իրենց երկար, բարակ թաթերով. իսկ երազի մէջ մի նոր տեսիլ յայտնեց՝ դեղնած երեսով, խոր կնճիռներով, թշերը փոս ընկած և դողդոջուն ժպիտը շվթունքների վրայ: Նա ձեռքը երկարացրեց. մայրը յետ քաշեց ու կանչեց. «Ո՛վ ես դու»:

Նա պատասխան չտւեց:

Մայրը նայեց նրա աչքերին ու հարցրեց. «Ի՞նչ կարող ես տալ զաւակիս—Առողջութիւն»:

Նա ասաց. «Ո՛չ, ում որ ես ձեռ եմ տալիս, նրա երակների մէջ մի սարսափելի տենդ է զարգանում, որ նրա արիւնը ցամաքեցնում է, ինչպէս կրակը: Այդ դողը կարող է միայն այն ժամանակ բժշկւիլ, երբ որ կեանքն ինքը կը բժշկւի»:

—«Դու տալիս ես հարստութիւն»:

Նա գլուխը թափ տւեց. «Երբ այն մարդը, որին ես դիպչում

եմ, կռանում է, որ հողից ոսկին բարձրացնի, նրա ուշադրութիւնը գրաւում է երկնքի կրակը, ոսկին նրա ձեռքից դուրս է ընկնում և երբեմն ուրիշ անցորդն է բռնում:

—Եսկ փնտրո:

Նա պատասխանեց. «Ո՛հ, ում որ ես դիպչում եմ, նրա համար աւագի վրայ նկարւած է այն շաւիղը, որ ոչ ոքին տեսանելի չէ, բայց որով նա պիտի առաջ ընթանայ: Երբեմն դա դէպի գազաթն է տանում և յետոյ յանկարծ ուղղութիւնը փոխում է դէպի հովիտը: Նա պիտի գնայ այդ ծանապարհով, թէև ոչ ոք բացի իրանից չի նկատի այդ շաւիղը:

—Եսկ սէր:

Նա պատասխանեց. «Նա սէր կը պտուէ, բայց չի գտնի: Երբ նա իր գիրկը կը բանայ սիրելի էակին փարեղու, հեռու հորիզոնի վրայ լոյսի ճառագայթ կը նշմարէ: Նա կ'երթայ դէպի այդ լոյսը, բայց իր գանձը չի կարողանայ հետը վերցնել: Նա պիտի մենակ ճանապարհ ընկնի: Կամ երբ որ իր այրւող սրտին սեղմէ թանկագին էակը և բացականչէ. «Ո՛հ, իմ սեփականը», հեռուից ձայն կը լսէ. «հրաժարի իր, հրաժարւի, դա քեզ չի պատկանում»:

—«Յաջողութիւն կ'ունենան»:

Տեսիլը պատասխանեց. «Ո՛հ, նա անյաջողութիւն կ'ունենայ: Երբ որ նա ուրիշների հետ միասին կը ցանկանայ մի նպատակի հասնել, միւսները նրանից առաջ կը հասնեն, որովհետև տարօրինակ ձայներ նրան կը կանչեն և սքանչելի մի լոյս իր մօտ կը հրաւիրէ: Նա ստիպւած կը լինի լսել ու սպասել: Բայց աւելի զարմանալին ահա ի՞նչ է. հեռու, հեռու, այրւող աւազների մէջ, այնտեղ, ուր ուրիշ անձեր բացի անմարդաբնակ անապատից բան չեն նշմարի, նա կապոյտ ծով կը տեսնի: Այդ ծովի վրայ փայլում է արեւը չաւիտեան, նրա ջրերը կապոյտ են, ինչպէս պարզ երկինքը, իսկ ջրերի մէջ խաղում է սպիտակ փրփուրը: Մի մեծ երկիր է բարձրանում այդ ծովի միջից, ու նրա լեռների գագաթների վրայ նա փայլուն ոսկի կը տեսնի:

Մայրը հարցրեց. «Եւ նա կը հասնի՞ այդ երկրին»:

Տեսիլը տարօրինակ կերպով ժպտաց:

Մայրը ասաց. «Արդեօք դա գոյութիւն ունի»:

Տեւիլը պատասխանեց. «միթէ ամեն ինչ խաբուսիկ է, ինչը գոյութիւն ունի»...

Եւ մայրը նայեց նրա կիսարաց աչքերին ու ասաց. «Կարող ես դիպչել»:

Տեւիլը կռացաւ, ձեռքը տարածեց քնած մօր վրայ ու ինչ որ շնչաց, նա կարողացաւ միայն այն խօսքերը լսել. «Գու աչն պարգեւը կը ստանաս, որ իդէալը վառ կը մնայ քո սրտում մինչև կեանքիդ վերջը»:

Եւ երեխան մօր սրտի տակ դողաց: Մայրը շարունակում էր քնել նոյն ծանր քնով, բայց տեւիլները անյատարան: Եւ նրա խորքում, դեռ չծնւած զաւակը երազ տեսաւ: Նրա աչքերից, որ դեռ օրւայ լոյսը տեսած չէին, նրա դեռ ոչ կազմակերպւած ուղեղի մէջ, անցաւ լոյսի զգացմունքը—այն լոյսի, որ երբեք չէր տեսած, կարելի է էլ երբեք չտեսներ, բայց որը ուր որ գոյութիւն ունի: Եւ երեխան ստացաւ իր պարգեւը. իդէալը նրա սրտում անխախտելի ու վառ մնաց:

ԱՒ, ՄԻՆՀԵՒ ՕՐՍ ԷԼ...

Դ. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Ա՛խ, մինչև օրս էլ անբոյն թռչնի պէս՝
Անտէր մնացի ցրտին ու աշնան.
Եւ մինչև օրս էլ մնացի այնպէս
Անտէր ու անհաց, խեղճ թափառական...

Սիրոյ ապուշին սէրս զիջեցի,
Յիմարին խոնարհ ունկնդիր եղայ,
Երկար ականջին երգս հնչեցի,
Մի ուրիշին էլ շալակս առայ.

Հարսնացու գտայ շատերի համար,
«Կենացի վրա» երկար ճառեցի,—
Ա՛խ, նրանց համար կեանքում շատ երկար
Եւ ջանք թափեցի և քրտընեցի...

Եւ աչքս մնաց խոնարհ խենթի պէս
Որ ինձ էլ բոխտը կը ժպտան մի օր,—
Ա՛խ, դրանից էլ մնացի այսպէս
Անտէր ու անհաց, անտէր ու մոլոր...

ՕԳՏԱԿԱՐԻ ԵՒ ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՄԻԿՐՈԲԵՆԵՐ

(ԼՈՒԻ ՊԱՍՏԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐԸ)

ԳՈՒՍՏԱՆ ՓԻԼԻՊՊՈՆՅԻ

Գիտությունների դոկտոր

Թարգ. Ֆրանսերէնից ԲԺ. Գ. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

Գ. ԳԼՈՒԽ.

ՄԱՆՐԵԱԿՆԵՐ ԵՒ ՀԻԿԱՆԴՈՒԹԵՒՆՆԵՐ

Մանրէակաւոր հիւանդութիւններ. — Բակտերիաների մշակումը. — Պաստէօրի պատւաստումը. — Նորա գործադրութիւնը առողջապահութեան եւ բժշկութեան մէջ. — Հակախտութիւն (antisepsie), գոում (filtration), ախտահանութիւն (desinfection)

Նախորդ երկու դրութիւններում, որոնք նւիրւած էին խմորման երևոյթի ուսումնասիրութեանը, մենք ծանօթացրինք յայտնի քանակութեան մանրամարմինների հետ, և ընթերցողը կարող է այժմ հեռու լինել սարսափից, որ առաջացնում է մանրէակ (միկրոբ) խօսքը այն մարդկանց մէջ, որոնք այդ փոքրիկ էակներին ճանաչում են միայն հիւանդութիւններից, որ նոքա տարածում են մարդկանց մէջ: Այո, անկասկած, օգտակար մանրէակներ էլ կան:

Բայց կան և այնպիսիները (և դոցա թիւը շատ է), որոնք մեր ահաւոր թշնամիներն են: Օդը, որով մենք շնչում ենք, ջուրը, որ մենք խմում ենք, կերակուրը, որ մենք ուտում ենք, անհրաժեշտ լինելով մեր գոյութեան համար, այնուամենայնիւ կարող են պարունակել իրանց մէջ վշտալից օրհասական մահու բողբոջներ:

Հարինքը (տիֆ), խոլերան, բարակացաւը և շատ ուրիշ հիւանդութիւններ մանրէական ծագումն ունին։ Այս թշնամիների ղէմ բժշկութիւնը և աւողջապահութիւնը կարողանում են մաքառել, երբեմն յաջողութեամբ, այն օրից, երբ իմացւեց նոցա գոյութիւնը և ապրելու միջոցները։ Մաքրութեան յայտնի պայմանները, խելացիութեամբ դործադրւած, երբեմն արդէն բաւական են շատ ծանր չարիքներից մեզ պաշտպանելու համար։

Վնասակար մանրէակները, որոնք յարձակւում են մարդկանց կամ անասունների վրայ, մտնում են նորա մարմնի մէջ՝ կամ ուտելիղէնի և խմիչքի հետ, կամ շնչառութեան միջոցով, կամ փնասւած կաշւի միջոցով։

Մարդկային մարմինը կարելի է երեւակայել իբրև մանրադիտային էակների մի անագին խումբ, որոնք ապրում են մանրէակների նման, այն տարբերութեամբ, սակայն, որ, զանազան կերպարանք և պահանջներ ունենալով, նրանք պահպանում են մի հաւաքական գոյութիւն և փոխադարձաբար օգնում են միմեանց։ Ամեն մէկ բջիջ կատարելով հանդերձ իւր յատուկ դերը, բոլորը միասին աշխատում են ամբողջ խմբի կեանքի համար, և այնպիսի կատարելութեամբ բաժանւած է բոլորի աշխատութիւնը, որ ամբողջ մարմնի կեանքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ամեն մի տարրի մասնաւոր աշխատանքի հետեւանք։

Արեան կարմիր գնդակները, կլանելով թոքերի միջից թթւածինը, տանում են նրան դէպի գործարանները, որոնք ունին այդ գազի պահանջը, դէպի բջիջները, որոնք ծածկում են լորձային կամ արնային գեղձերի ներսը, առնում են արեան միջից քիմիական տնհրրաժեշտ տարրերը՝ լորձոնք կամ կաթ պատրաստելու համար։ ատամի միջուկի տարրերը վերցնում են անհրաժեշտ աղեր՝ ատամ պատրաստելու համար, և այլն։

Այս կենդանի միութիւնները, ինչպէս շատ յաջող համեմատում է Գիւլիօն իւր «Մանրէակ և հիւանդութիւն» (Le Microbe e la Maladie) վերնագրով գեղեցիկ գրքի մէջ, իրանց գումարումով կազմակերպում են մի կատարեալ թագաւորութիւն, փոքր ի շատէ ծաղկեալ բաղաճների դաշնակցութիւն, որոնցից ամեն մէկը ունի իւր սեփական կեանքը, բայց և որոնցից իւրաքանչիւրը իւր գոյութեան համար պահանջում է յատուկ պայմաններ։ Աստիկանի ղեր

կատարող բջիջները պահանջում են առանձին սնունդ, որը պիտի բերվի նոցա բաւարար քանակութեամբ բազմաթիւ անօթների միջոցով. անօթներ, որոնք միացնում են մարմնի զանազան մասերը միմեանց հետ, մեր ճանապարհների և ջրանցքների նման: Հարկաւոր է նոյնպէս որ ամեն մի բջիջի կեղտոտ արտադրութիւնը արագ ելք գտնի և որ առուների մի ցանց, ներեցէք ինձ այս ոճը, զուրս տանէ նոցա օրական արտաթորութիւնները: Հարկաւոր է, վերջապէս, որ նոքա կարողանան հաղորդակցւել միմեանց հետ և հնազանդեն մի կենտրոնական ոչժի, որը նոցա կը կառավարէ: Աերջին դերը պատկանում է ջղաչին սիստեմին, զարմանալի կերպով կողմակերպած, որի ճիւղաւորութիւնները նմանում են, իմ արած համեմատութեան մէջ, հեռագրային թելերի ցանցին:

Առողջութիւնը հետեւանք է բոլոր մասերի լաւ գործողութեան, ամեն մէկի կատարած աշխատութեան դաշնակցութեան, փոխադարձ օգնութեան, որը նոքա միմեանց հասցնում են: Տեսնենք թէ որոնք են այն պայմանները որոնք խախտում են այդ դաշնակցութիւնը: Նախ և առաջ, դա հէնց բջիջների հասակն է. այդ թագաւորութիւնը, որը այդպէս ծաղկում է իւր գոյութեան սկզբում և երկտարրութեան տարիքում, յետոյ տարեցտարի կորցնում է իւր ուժերը: Այսուհետեւ իրանց զգալ են տալիս սպառման և զառամութեան շրջանները՝ մահը վրայ է հասնում, և այդ կարող տէրութիւնից մնում են միայն ողորմելի մասեր, փառաւոր անցեալի հետքեր, նման այն արձաններին, որոնց գտնում է հնագէտը իւր անընդհատ պեղումների ժամանակ և որոնք ցոյց են տալիս իրանց գոյութեամբ, որ մի երկեւի քաղաք, կամ մի մեծ ազգ ապրել է այդ երկրում, որը այսօր ամաչացած է:

Միւս անգամ դա բջիջների գոյութեան համար անհրաժեշտ սնունդն է, որը չի ստացւել հարկաւոր քանակութեամբ. սնունդը հասցնելու համար որոշած ճանապարհը փակւելով, քաղաքը սովից մեռել է:

Կամ, դիցուք, փակւում են արտաթորութեան անցքերը, և ինչպէս մեր մեծ քաղաքները ապականւում են խողովակների վատ գործունէութիւնից, նոյն եղանակով մարմինը թունաւորւում է արտաթորութիւնների կուտակումով:

Վերջապէս կարող է պատահել որ յայտնի քաղաքներ կը խախտեն զաշնը, որը միացնում է նոցա միմեանց հետ. նոքա կը կամենան ապրել անկախ կեանքով. բջիջները կը սկսեն անկարգ կերպով զարգանալ և, չը հնազանդելով կենտրոնի ոյժին, պատճառ կը դառնան ամբողջ մարմնի նւաղման կամ մահին. այս պատահում է վտանգաւոր ուռուցքների դէպքում:

Այս թագաւորութիւնը, այսպէս լաւ կազմակերպած, ունի իւր սահմաններում անթիւ թշնամիներ, որոնք անդադար յարձակում են նրա վրայ: Այդ թշնամիները բարբարոսներ են, որոնք միայն մի օրէնք են ընդունում՝ բազմանալու օրէնք. նոքա ունին անհատական կեանք և բաւականանում են շատ քչով, համարիա թէ ոչնչով. դոքա ախտաբեր մանրէակներն են:

Հէնց որ մի փոքրիկ ճեղք բացւի կաշւի վրայ, այդ միկրոբները կը մոտեն մարմնի մէջ, և բաւական է մի քանի ժամ երբեմն, յայտնի պայմաններում, որ վերստին քայքայէն մի առողջ մարմին: Բայց այսպէս չէ միշտ և, բախտաւորապէս, մարմնի լաւ կազմակերպութեան շնորհիւ, շնորհիւ նրա գեղեցիկ հակողութեան, որ կատարւում է մարմնի բոլոր սահմաններում, արշաւանքը չէ կարողանում զլուխ դալ, կամ, եթէ նա կատարւում է, հէնց առաջին դրաւորները իսկոյն դուրս են մղւում երկրից կամ ջարդւում են ¹⁾:

Յայտնի պայմաններում ընդդիմադրութիւնը, թուլանալով մի քանի կէտերում, մենք կը տեսնենք որ մանրամարմինները գրաւեցին սահմանի մի քանի մասերը՝ լինի դա մնայուն ու վերջնականապէս, թէ անցողական կերպով: Ամրանալով գրաւած տեղում, մանրամարմինները կը ձգտեն նոր արշաւանքներ գործել թշնամու երկրի մէջ, բայց, եթէ լաւ միջոցներ են ձեռք առնւած, եթէ նորա սահմանները լաւ պաշտպանւած են, ապականութիւնը (ինֆեկցիան) կը մնայ իւր տեղում, և նոյն իսկ մարմինը, նոր ոյժ ստանալով կռուելու նոր տարրեր ժողովելով, կարող է դուրս քշել իւր սահմանից բարբարոսներին: Այդ բանը կատարւում է շատ հիւանդութիւնների

¹⁾ Մարմնի ինքնապաշտպանութեան մի զարմանալի օրինակ է ներկայացնում սիբիրեան ախտը. դորա միկրոբները արիւնի մէջ կուլ են գնում սպիտակ գնդակներին, որոնք նոցա ուտելով ոչնչացնում են: Մ. Հ.

նկատմամբ. օրինակ բարակացաւը (տուբերկուլոզ), որը, որպէս տեսնում ենք, երկար տարիներ, երբեմն ամբողջ կեանքը շարունակ, մնում է սահմանափակած մարմնի մի կէտում և որը կարող է նոյն իսկ լաւանալ առանց որ միկրոբները գրաւեն ամբողջ մարմինը:

Միւս պարագաներում մանրէակների անընդհատ աճումը, որը նոցա յաղթութեան և մարմնի գրաւման պատճառներից մէկն է, իրանց սեպհական կորուստի պատճառ է դառնում. սկզբում նոցա նւաճած երկրի մէջ գտնում են հարուստ մթերք. յետոյ նոցա թիւը շարունակ բազմանալով, վերջանում է անցողական երջանկութիւնը. այն ժամանակ թշուառութիւնը և մահը իրանց կողմից սկսում են հալածել նոցա և, եթէ մարմնի տնտեսութիւնը մի քանի մասերում դեռ վերջնականապէս չէ քայքայւած, թագաւորութիւնը կը վերածընի իւր մոխրի տակից և, զանազան շրջանների միջով անցնելով, կը վերականգնի անցեալ գործունէութիւնը և փայլը: Այդ պատահում է այն դէպքերում, երբ հիւանդը առողջանում է փոքր ի շատե երկար հիւանդութիւնից յետոյ (օր. հարինք):

Վերջապէս, երբեմն, յարձակող թշնամուն ջախջախելու համար, մարմինը կարող է բարձրացնել, ալսպէս ասած, առանձին գնդեր և պտորաստել, ինչպէս շատ հանճարեղ կերպով ասել է մեր ընկեր Նեգրին, բջիջների վաշտեր, որոնք ծանօթ կը լինեն յարձակող թշնամու կուելու եղանակին և որոնք վարժուած են արդէն նախորդ արշաւանքների շնորհիւ՝ կուել թշնամու դէմ և ընդդիմադրել արշաւախմբին: Ռուս գիտնական Մեշնիկովը այդ յատուկ գնդերին ֆագոցիտներ անունն է տւել...

Ուրիշ դէպքում մարմինը կարող է օգնութեան կանչել ուրիշ մանրէակներ, որոնք կը գան ջախջախելու յարձակող թշնամուն...

Այս կուելի մէջ, որը վարում է մարմինը ամեն օր և ամեն րոպէ յարձակող տարրերի դէմ, կարող են արդեօք միջամտել բժշկութիւնը և առողջապահութիւնը և օգնել մարմնին ազատելու նրան վտանգի ենթարկող տարրերից: Անշուշտ... (Գիւժարդէն-Բոմէյոց ¹⁾):

Վերև բերած տողերը, որոնք պատկանում են գրականութեան

¹⁾ Dujardin - Baumetz. Conférences de thérapeutique de l'hôpital Cochin. 1 հատոր:

և զհոռութեան մէջ շատ յայտնի մի հեղինակի, բացատրում են մեզ, ինչպէս բժշկութիւնը կարող է կատարել ինքն իրան, և որ նա հետեանք է մի կուլի, որը տեղի է ունենում բնական տարրերի, որոնցից կազմւած է մարդու մարմինը, և ակտաբեր մանրէակների մէջ:

Բժշկական կամ խիրուրգիական (վիրաբուժային) միջամտութիւնը այժմ շատ աւելի յաճախ է, քան երբ և իցէ, շնորհիւ այն բանի, որ այժմ յայտնի են վնասակար տարրերը: Առողջապահութեան դիտութիւնն էլ այժմ շատ հարստացել է պաշտպանողական միջոցներով:

Յայտնի միջոցներ, որ ակտաշան անունն են կրում, որոնց մասին կը խօսենք մի քիչ յետոյ, այժմ սովորական միջոցներ են, և պատշաճութեամբ գործածելիս, բժշկում են կամ դէպքերի առաջն են առնում, միկրոբ, անցեալում, յայտնի հիւանդութիւններ անխուսափելի մահ էին բերում կամ վտանգաւոր բարդութիւններ առաջացնում:

Մինչև Պաստէորի դիւտերը օպերացիա անող խիրուրգը զգուշութիւններ էր գործադրում և յայտնի խնամք էր տանում մաքրութեան համար, լանալով, օրինակ, կտրելու մասերը կարբոլեան ջրով: Բայց նոքա բաւականանում էին նրանով որ գործիքները զգուշ էին գոլ ջրի մէջ և յետոյ սրբում: Նրանք մինչև անգամ կարող էին ասել, արիւնը կը լանայ գործիքները: Այն վատ լացած գործիքների վրայ, ի հարկէ, լինում էին բաքտերիաներ, և նաշտարը յաճախ հիւանդի համար մահացու կործիք էր դառնում: Միմիայն սապոնով լացած մատների վրայ բժիշկը կրում էր ակտաբեր մանրէակների գաղութներ. նրա ձեռները, որ նա դնում էր նրան հաւատացող հիւանդի վէրքի վրայ, ցանում էին մահացու սերմեր:

Իսկ այսօր խիրուրգների ամենահամարձակ ձեռնարկութիւններն իսկ պահւում են կատարեալ յաջողութեամբ, որովհետեւ ամենը, ինչ որ կաշում կամ մօտենում է հիւանդին օպերացիայից առաջ, օպերացիայի ժամանակ, կամ յետոյ, մաքրւած է վտանգաւոր մանրէակներից:

Ակտաշան միջոցների մէջ ամենաուժեղը և ամենագործածականներից մէկը է սուլեման, որը շատ վտանգաւոր թոյն է:

Նւ ահա լուծւած սուլեմի կամ, աւելի լաւ, լուծւած կարբոլեան թթուի մէջ պահւում են գործիքները, որոնք նշանակւած են

օպերացիայի համար: Սրբում են նոցա նոյնպէս ակտահանած շորերով, նախ և առաջ լւանալով իրանց ձեռները ակտահան հեղուկի մէջ: Այդ հեղուկով նոյնպէս մաքրում է վէրքը. բամբակը, որը գործ է ածւում վէրքի համար, նոյնպէս ակտահանած է: Ո՛չ մի օգնական չի մօտենում և չի միջամտում օպերացիային, մինչև որ ակտահան միջոցներ չէ գործադրել, չի լւացւել և չի հաղել ակտահանած սպիտակեղէն:

Երբ բոլոր յառաջարկել (պրոֆիլակտիք) պայմանները կատարւած են, այն ժամանակ օպերացիայի յաջողութիւնը ընդհանրապէս անպահովւած է:

Այն օրից երբ գործ են ածւում պրոֆիլակտիք միջոցներ ակտաբեր մանրէակների գործունէութեան դէմ, թարախացին հիւանդութիւնները, ինչպէս Անտոնեան կրակը (կամ փութախտ) և ուրիշներ, այլ ևս չեն թազաւորում հիւանդանոցների և բժշկական ծառայողների մէջ, ինչպէս շատ յաճախ պատահում էր առաջներում:

Այժմ խիրուրգը (վիրաբույժ) մի օրում կարողանում է բազմաթիւ ամենածանր օպերացիաներ անել փօրի գործարանների կամ ուղեղի վրայ, և մեծ յաջողութեամբ:

Մենք հիմա կը տեսնենք այս գլխում թէ ինչպէս Պաստէօրը, որոշելով մանրամարմինների կատարած դերը խմորման գործում, ձեռնարկեց ապացուցանելու մանրէակների դերը հիւանդութիւնների վերաբերեալ, և ինչպիսի լոյսով լուսաւորեց բժշկութեան, մինչ այդ անձանօթ, դաշտի հորիզոնը:

Ահա ինչու այն գովեստները, որ գրւում են Պաստէօրի հասցեով, երբէք չեն հասնի այդ փառաւոր գիտնականի մարդկութեանը արած ծառայութիւնների բարձրութեանը. գիտնականի, որի ամբողջ կեանքը գիւտերի և գիտնական աշխատութիւնների ահագին շարք է ներկայացնում:

Մենք հեռու ենք մտքից՝ ամփոփել այս աշխատութեան մէջ մեծ գիտնականի գործերի պատմութիւնը. մենք միայն կարող ենք այստեղ նշանակել նորա առաջին գիւտերը:

Որբիբեան ակտի բաքտերիաների վերաբերեալ գործերն են, որ

Պատահօրին մղեցին զուտ զիտնական շրջանից դէպի բժշկական շրջանը: Ո՞վ չգիտէ սիբիրեան ախտը գէթ իւր սոսկալի անուշով: Յաճախ այս սարսափելի հիւանդութիւնը, որը սակայն բախտաւորացէս սակաւ է պատահում մարդկանց մօտ, կաշում է նրանց, որոնք, իրանց արհեստի շնորհիւ, ստիպւած են ձեռք տալ տնային կենդանիների՝ մասնաւորապէս եղան և ոչխարի՝ դիակները, որոնք սպտկել են այդ ախտից: Այդ հիւանդութիւնը կարող է նոյնպէս տարածուել ճանձների միջոցով, որովհետեւ նոքա, նստելով զիւկների վրայ, իրանց թաթիկների մազերով վերցնում են բազմաթիւ մանրէակներ: Եթէ այդ ճանձը նստէ մարդու վրայ, քանակաւոր կը ցանէ նրա մէջ բաբոնիաներ:

Իւր վարակելու և վտանգաւոր հետեանք ունենալուն պատճառով սիբիրեան ախտը կոչում է վտանգաւոր պղուկ (pustulus malignus): Նա սկզբում երևում է մի փոքրիկ բշտիկի ձևով, շրջապատւած կարմիր, կոլոլ շրջանակով և լիքը հեղուկով: Նա մրմնջում է: Բշտիկը պայթելով՝ նրա մէջտեղում երևում է մի կոլոլ մէխ, որը արագ մեծանալով սևանում է: Միևնոյն ժամանակ կարմիր մասի շուրջը ծագում են ուրիշ բշտիկներ, նման առաջինին: Հիւանդութեան ասպատակութիւնը մարմնի մէջ կատարւում է աննշմարելի կերպով. առաջին նշաններից մի քանի օր անցած հիւանդը սկսում է տաքացնել, շնչառութիւնը խանգարւում է, փորը լուծում, սիրտը խառնում, և նա համարեա օրհասական կերպով մեռնում է:

Սիբիրեան ախտը կարող է հաւանաբար պէս ներս մտնել և աղիքների միջով և տաքութիւն առաջ բերել: Առաջ սկսւում է սաստիկ փորացաւ, յետոյ հիւանդը փսխում և լուծում է, և մի քանի օրից յետոյ մեռնում է, ինչպէս խոլերայից:

Այս հիւանդութիւնը թէև սակաւ է պատահում մարդկանց մէջ, սակայն նա համաճարակով տարածւում է անասունների մէջ: Վերջիններս, բռնւելով այդ հիւանդութիւնով, մի քանի ժամում սատկում են:

Հարկաւոր էր համարելով այստեղ սիբիրեան ախտի մասնաւոր և լիակատար ուսումնասիրութիւնը տալ, անգամ մանրէական տեսակէտից, մենք կը բաւականանանք միայն հարցի պատմութիւնը զձադրելով:

1850 թւին Ռուսիոյ և Ռուսներ պատւաստեցին սիբիրեան ախտը անասուններին, սրակելով նոցա արեան մէջ մի արիւն, որ վերցրած էր ուրիշ հիւանդ անասունների փայծաղից։ Նոքա քննեցին այդ միջոցով ստուկացրած անասունների արիւնը և առաջին անգամ նշմարեցին փոքրիկ անշարժ ձեղերի գոյութիւնը։ այդ սիբիրեան ախտի բաքտերիաներն էին։ Բայց նոցա զիւտը սահմանափակուած էր միայն այս ֆակտով։ Դրանից յետոյ սիբիրեան ախտի բաքտերիան մնում էր խառն մի ուրիշ մանրամարմնի հետ, որը միշտ ընկերակցում էր առաջինին։ Ղա փոխ վիբրիոնն է, որը, ինքն ըստ ինքեան շատ վտանգաւոր լինելով, բոլորովին տարբեր դեր է կատարում, մասնակցելով նեխութեան գործին։ Մինչդեռ նրա ընկեր սիբիրեան ախտի բացիլլը միշտ անշարժ է, նեխութեան վիբրիոնը, ընդհակառակը, անդադար շարժւում է շատ բնորոշ կերպով։

1877 թւին Պաստէօրին յաջողեց բաժանել այդ երկու մանրամարմինները միմեանցից։ Նա առանձնացրեց և աճեցրեց քաղցիլլ-անթրաքսը (*bacillus anthracis*) միայնակ։ Այն ամանը, որի մէջ ցանած էր բացիլլը ¹⁾, պարունակում էր մի բուլլիօն, որը բոլորովին համապատասխանում էր նրա սնունդի պահանջներին։

Այդ, ըստ երեւոյթին հասարակ, գործողութիւնը բաւականին մանրակրկիտ բան է։

Բաւական չէ սիբիրեան ախտի բացիլլը առանձնացնելու համար գտնել բուլլիօնի մի ֆորմուլ, որը նպաստաւոր լինի նրա աճման համար և աննպաստ նեխային վիբրիոնի կեանքի համար։ անհրաժեշտ էր նոյնպէս և ուրիշ ղգուշութիւններ ձեռք առնել, որպէս զի քչոցնէի կամ բոլորովին ոչնչացնէի օտար բողբոջների ներկայութիւնը բուլլիօնի մէջ։ այդ պատճառով հարկաւոր է ախտահանել ասեղը, որով ցանում են մանրամարմինները բուլլիօնի մէջ։

¹⁾ Առաջին գլխում մենք տեսանք որ Պաստէօրը, գարեջրային խմորի բողբոջումը առաջ բերելու համար, փորձեց ցանել սերմը մի հեղուկի մէջ, որը կը մատակարարեր բջիջներին անհրաժեշտ նիւթեր նոցա սնունդի համար։ Ընդհանրապէս այս մեթոդի գործադրութիւնն էր, որ թուլ էր տալիս այդ գիտնականին պատրաստել զանազան բուլլիօններ յատկապէս մի տեսակ մանրամարմին աճեցնելու համար և որը ուրիշ տեսակին պատկանող մանրամարմինն մնասակար էր։

փորձ անողի մատները, անօթը և վերջապես հիւթերը, որից պատրաստուում է բուլլիօնը. նամանաւանդ վերջիններս, որովհետեւ նոցա մէջ մանրէակները արդէն գործում են բազմանալու ամենալաւ պայմաններում:

Առանց մտնելու արւեստի մանրամասնութիւնների մէջ, մենք այժմ կը բերենք մի օրինակ թէ ինչպէս են մանրէակագէտները (բաքտէրիոլոժիստ) կատարում իրանց փորձերը, գործադրելով Պաստէրի սկզբունքները:

Մենք կը վերցնենք մասնաւոր օրինակներ, որոնք կը հասկացնեն հիմնապէս ընդհանուր մեթոդը:

Հարկաւոր է ցանկ ուսումնասիրւող մանրամարմինը նպաստաւոր, սննդարար միջավայրի մէջ. վերջինս պիտի կազմաւծ լինի արւեստական կերպով փորձ անողի ձեռքով. դա կը լինի, ղիցուք, հաւի բուլլիօն՝ հաւի խոլերա գարգացնելու համար:

Ահա թէ ինչպէս են պատրաստում ամենագործածական աճման բուլլիօնը: Վերցնում են բոլորովին լզար միս (տաւարի, թռչունի, ձկան, նայած պահանջին) և լաւ եփում են ու աղ են անում. յետոյ նորա թթւութիւնը ոչնչացնելու համար աւելացնում են սոդա: Որպէս զի բուլլիօնը ցրտելուց ամրանայ ժելէի նման, նոյնպէս և մանրամարմինների յատուկ ճաշակին համապատասխանելու համար յաճախ նրան աւելացնում են ժելատին (ոսկորների սառած հիւթը): Քամեղուց յետոյ թողնում են որ բուլլիօնը հովանայ մի ցուրտ տեղ, և ահա աճման բուլլիօնը պատրաստ է:

Հովացնելուց յետոյ անկասկած բուլլիօնի մէջ ապրում են զեռ մեծ քանակութեամբ մանրէակներ, որոնք պատրաստ են սկսելու իրանց գործը: Հարկաւոր է նոցա ոչնչացնել, այսինքն ախտահանել (steriliser) աճման շրջավայրը:

Նախ և առաջ բաժանում են ժելատինը փոքրիկ խողովակաձև ամանների մէջ կամ տարածում են փոքրիկ ապակեայ ափսէների մէջ, նայած թէ ի՞նչ ձևով են ուզուլ աճեցնել գաղութները:

Վերցնենք օրինակ խողովակաձև ամանները: Նոցա բերանները փակում են մաքուր բամբակէ խցաններով և ամբողջը ենթարկում են ջրի գոլորշիի աղիւցցութեան: Այդ տաքութիւնը կոտորում է բոլոր մանրէակներին, որոնք կարող էին գտնուել ամանների, բամբակի կամ բուլլիօնի մէջ:

Բայց բաւական չէ եռացող ջրի գոլորշիի տաքութիւնը, որպէս զի կոտորեն բոլոր կենդանի բոլորջները. դորա համար հարկաւոր է աւելի զօրեղ տաքութիւն. այդ ստացւում է այնպէս, որ գոլորշին ենթարկում են ճնշման, որի հետեանքը լինում է ջրի տաքութեան բարձրանալը:

Այն մեքենան որի մէջ հակախտում են առարկաները, ենթարկելով նոցա տաքութեան և ճնշման ազդեցութեան, անւանւում է աւտոկլաւ:

Դա մի մետաղեայ կաթսայ է, որի խուփը ամուր ծածկւած է և որը օժտւած է աշտհոյութեան խթանով և ջերմաչափով:

Փորձը ցոյց է տւել որ 115° աստիճանում (Յելսիուսի ջերմաչափով) բոլոր մանրէակները կոտորւում են:

Բայց չի կարելի հակախտել այդպիսի բարձր աստիճանի տաքութեամբ այնպիսի առարկաներ, որոնք լուծւում են կամ գոլորշիանում են 115°-ից ցած. դոցա համար հարկաւոր է դիմել ուրիշ միջոցների, որոնց մասին մենք չենք խօսի, քանի որ անհրաժեշտ էլ լինի նոնք մանրամասնութիւնների մէջ:

Դիցուք ամանները հանած են աւտոկլաւից. նոքա հակախտած պատրաստ են: Բամբակը, ինչպէս փորձը ցոյց է տալիս, չի թողնում անցնել իւր միջից մանրամարմիններ, որոնց տարածում է օդի փոշին: Յրաեցնելուց յետոյ կուսական միջնավայրը պատրաստ է ընդունել և աճեցնել այն մանրամարմինները, որոնց մենք ուզում ենք այնտեղ աճեցնել:

Ենթադրենք թէ հարկաւոր է ուսումնասիրել սիբիրեան ախտի բացիլլներին և այն թէ ամանները պարունակում են այն բուլլիօնը, որը շատ լաւ համապատասխանում է այդ միկրոբի պահանջներին: Փորձ անողը վերցնում է մի բարակ շնոսկեայ ասեղ և անց է կացնում նորան մի քանի անգամ անլիոնի (սպիրտի) ճրագի բոցի միջով. այդ տաքութեան մէջ այն մանրամարմինները, որոնք կարող էին գտնւել ասեղի վրայ, այրւում են: Ասեղը իսկոյն հովանում է: Զգուշութեամբ ասեղի ծայրը մոցնում են պտուկի մէջ (սիբիրախտի), ժելատին պարունակող խողովակաձև ամանը բացում են, աշխատելով չկպչել մատներով բամբակի այն մասին, որը ծածկելու է ամանի բերանը: Ասեղի ծայրը իսկոյն խրում են ժելատինի մէջ

ցածից դէպի վերև, որ ասել է թէ ամանը պիտի պահած լինի խլխիվեր: Սառած ժելատինը իւր բարձրութեան շնորհիւ չի թափւում ամանից, և այս դէպքում օդի փոշին դժւարութեամբ է մըտնում խողովակի մէջ: Ամանի բերանը կրկին ծածկում են բամբակէ խթանով և դնում մի ապահով տեղ. եթէ այդ տեղի տաքութիւնը բարեկամող է, մանրամարմինները, որոնք վերցրած են ասեղով պտուկի միջից, կը զարդանան և շուտով կը կազմեն ժելատինի մէջ մի գաղութ, որը բաղկացած կը լինի անթիւ սիբիրախոտեան բացիլլներից:

Եւ այդ զազութը ամբողջապէս կ'ունենայ միևնոյն ձևը բոլոր ամանների մէջ, ուր ցանած է միևնոյն բացիլլը և ուր դնուում է նոյն բուլլիօնը: Եւ այդ ձևը կը լինի բնորոշ. նա կը սովորցնէ մեզ բազմաթիւ դաղութների մէջ ճանաչել բացիլլ-անթրաքսի գաղութը:

Աւելցնենք որ այն ժամանակը, երբ գաղութները զարգանում են մաքուր բուլլիօնի մէջ, վերջինս ենթարկւում է փոփոխութեան՝ ոչ միայն քիմիապէս, քանի որ նա սնուցանում է մանրէակների աճման ժամանակ, այլ և ֆիզիկապէս: Աճող բաքտերիաների տեսակին համաձայն ժելատինը կամ պղտորւում է, կամ հեղուկ է դառնում և այլն, և որքան նշանաւոր ցուցմունք է դա փորձ անողի համար. դորա շնորհիւ վերջինս կարողանում է ճանաչել մանրէակների տեսակը:

Կան և ուրիշ միջոցներ մանրէակները աճեցնելու համար, բայց նոքա մեծ մասամբ վերը բերած ձևի զանազան փոփոխութիւններն են ներկայացնում:

Մենք կ'աւելցնենք նորան մի քանի նկատողութիւններ միայն սառն հակախտութեան վերաբերեալ, որի ամենապարզ տեսակը զտնիլն է: Զտելը գործադրւում է օրինակ այն դէպքում, երբ հարկաւոր է հակախտել մի բուլլիօն, որը չի կարող դիմանալ տաքութեան ազդեցութեան առանց փչանալու:

Ամենազործածական զտիլը այժմ Շամբերլանի ¹⁾ զտիլն է, որը նման է մի ծակոտիկաւոր հողէ մօմի, որի պատրոցի տեղը դատարկ է, միայն ներքևի ծալքը բոլորովին փակ: Այդ մօմը ամրա-

¹⁾ Շամբերլան, Փրանսիացի գիտնական, Պաստէօրի աշխատակիցներիցն է:

ցրած է մի ուրիշ ամանի մէջ, բայց այնպէս որ նորա բերանը մնում է դուրսը. զուտոյ հեղուկը ամանի միջից յայտնի պայմաններում անցնելով մոմի պատերով՝ դուրս է գալիս նրա բերանից բոլորովին զուած: Ահա ընդհանուր գծերով զտիչի գաղափարը:

Սակայն նորից վերադառնանք սիբիրեան ախտի բաքտերիային: Մենք նորան տեսանք առանձնացրած Պաստէօրի ձեռքով ժելատինի բուլլիօնի մէջ, որը թոյլ էր տալիս գիտնականին աճեցնել նրանց կատարեալ ընտանեկան կերպով: Յետոյ Պաստէօրը ապացուցեց որ այդ ահռելի բացիլլները ծերանալով կորցնում են իրանց թունաւորութիւնը և, երբ նոցա թունաւոր զօրով թիւնը նւագել է, եթէ նոցա մտցնենք այն անասունների արեան մէջ, որոնք ընդունակ են վարակելու սիբիրեան ախտով (ինչպէս եզները և ոչխարները) — վերջիններս այնուհետեւ ազատ են լինում այդ սոսկալի հիւանդութիւնից: Կենդանիները պատւաստւած են: Տեսնում էք թէ ինչ ահա. զին ծառայութիւն է գիւղատնտեսութեան և ամբողջ մարդկութեան համար Ձէննէրի գիւտի (ծագկի պատւաստումը) այդ խելացի գործադրութիւնը:

Բաքտերիական թոյնի նւագեցումը, որը թոյլ է տալիս պատւաստել, առաջին անգամը գործադրեց Պաստէօրը հաւերի խոլերայի դէմ, ցոյց տալով այդպիսով այդ պատուհասի դէմ կռւելու միջոցը:

Ահա այդ գիւտի և փոքրիկ անասունների վրայ նորա յաջող գործադրութեան շնորհիւ էր, որ Պաստէօրը արժանացաւ ազգի երախտագիտութեան:

Այդ մեթոդը ²⁾ զարգանալով հետեցրեց շների կատաղութեան և նրանց կծածի դէմ արած գիւտը, կատաղութիւն որի մանրէակային ծագումը դեռ ճշտիւ ապացուցւած չէ: Պաստէօրի նշանաւոր աշխատակիցների օգնութեամբ, Ռու և Շամբերլան, և նրան հետեւող փառաւոր աշակերտների շնորհիւ, ինչպէս պ. պ. Դիւկլօ, Շանտմեսս, Գրանշէ, Սորօս, Դիւբէօք և Լըսափ, և այլք, նոր ուղղութեամբ արած գիւտերը արագութեամբ բազմացան Ֆրանսիայում և ուրիշ երկիրներում:

²⁾ Տես նոյնպէս իմ լօղւածս «Շիճարութութիւն» մէջ 1895 թիւ N 12:

Պատեօրի առաջին ինստիտուտը հիմնւած է Պարիզում: Նա բացւած էր մասնաւորապէս կատաղած շան կծածով հիւանդների համար, և այդպիսի աշխատութիւններին վերահաս էր ինքը ուսուցչապետը:

Յիշենք այստեղ անցողաբար, և փառաբանենք մի հերոսի յիշատակ, որին այս նոր գիտութիւնը նահատակեց փառաւոր մահով:

Նա երիտասարդ Լուի Թիւլիէն է, որը հազիւ դուրս եկած բարձրագոյն դպրոցից, մեռաւ Եգիպտոսում խոլերայից, որը նա գնացել էր այնտեղ ուսումնասիրելու, որովհետեւ այնտեղ այդ ժամանակ շատ սաստիկ տարածւած էր յիշեալ հիւանդութիւնը:

Հակախտական միջոցները գործ են դնում ոչ միայն գիտնականները իրանց աշխատանոցներում մանրէաբանական աշխատութիւնների համար, որպէս և խիրուրգները ու բժիշկները, այլ նոքա գործադրում են նոյնպէս և աւելի մեծ ծաւալով փողոցները և զանազան ռուարկաներ ախտահանելու համար համաճարակի ժամանակ, կամ նոյնպէս հիւանդների առողջանալուց կամ մահից յետոյ ախտային սերմերը կոտորելու համար:

Այդ միջոցների դործադրութիւնը այնքան պարզ և հասարակ է որ հեշտութեամբ կարելի է տարածել քաղաքներում և գիւղերում և, մանաւանդ, սովորցնել ուսումնարաններում:

Ախտահան միջոցների մէջ, ինչպէս առաջ էլ ասացինք, սուլեման և կարբոլեան թթուն գլխաւոր տեղն են բռնում: Մենք օգտակար ենք համարում առաջ բերել այստեղ ախտահանների մի փոքրիկ ցուցակ յայտնի կարգով:

I Ամենատեղ ախտահաններ.

	գրամ	գրմ. ջրի համար
Սուլեմա (Hydrargyrum bichloratum) . . .	0,07	1000
Բորակաթթւային արծաթ (argentum nitricum).	0,08	,

II Շատ ուժեղ ախտահաններ.

Եօդ	0,25	>
Մծմբաթթւային պղիիծ (euprum sulfur.) . . .	0,90	>

III Աժեղ ակտահանիչներ.

Երկ-խրոմային կալի (kalium bichromicum)	1,20	»
Խլորային ցինք (Zincum chloratum)	1,90	»
Թիմոլ (Thymolum)	2,0	»
Աարբուեան թթու	3,20	»
Ալի հիպերմանգանիք (kalium hypermang.)	3,50	»
Պաղլեղ (շապ, alun, сypa)	4,50	»
Տանին	4,80	»

Վերջապէս կան և ուրիշ ակտահանիչներ, որոնք շատ թոյլ են. ինչպէս օրինակ բորիքային թթու (acid. boricum) (7,50 գրամմ ջրի մէջ), սալիցիլային նատր (natr. salicylicum) 10,0), ալկոհոլ (95,0), ծովային աղ (165,0), գլիցերին (225,0):

Ակտահանիչների գործադրութիւնը շատ պարզ է: Հարկաւոր է լուծել նոցա տաք ջրի մէջ. այն քանակութեամբ, ինչպէս ցոյց է տւած վերեւ բերած ցուցակի մէջ, օր. 2 գրամմ խլորային ցինք 1000 գրամմ (մի լիտր) ջրի մէջ, և այդ հեղուկով լւանալ ակտահանիչու առարկաները: Վերջին գործողութեան համար հնարած են զանազան տեսակ մեքենաներ (պուլսերիզատորներ), որոնցով զիջում են ակտահան հեղուկը ակտահանելի առարկաների վրայ:

Այս տեսութիւնը անկատար կը լինէր, եթէ չխօսէինք յայտնի դազերի ազդեցութեան մասին, ինչպէս և Ֆիզիկական ազդեցութիւնների մասին՝ ցրտի և տաքութեան:

Բորսկային կամ խլորային թթւի գոլորշին, խլորը կամ ծծմբային թթուն—այդ բոլորը փորձւած ակտահան դազեր են:

Միմիայն ծծմբային թթուն, որը ստացւում է ծծումբ ալրեւոյ, գործադրել է հին ժամանակներում, երբ դեռ մանրէակների գոյութիւնն անգամ չէին կասկածում. ծծմբային գոլորշին գործ էր ածւում օդի մաքրութեան համար:

Ուրիսեւսը մաքրեց արքունիքը կոտորածից յետոյ, այրելով ծծումբ (Ուրիսսական, երգ XI):

Օւիդիոսը ասաց հովիւներին շարկէք մաքրութեան ջուր ոչխարների վրայ և այդքան ծծումբը կապոյտ բոցի մէջ (Fastes, գլ. IV):

Պրինիոսը պատմում է որ Միլոյում մի քարայր կար, որտեղից ղուրս էր գալիս ծծմբային գոլորշի և թէ բնակիչները՝ լայնացնում էին նորա մուտքը համաճարակի առաջն առնելու համար:

Ծծմբային թթուն, իսկապէս, փառաւոր կերպով մեռցնում է կեանքը և, ինչպէս ախտահանիչ, նորա ոյժը յատկապէս ապացուցած է Ռիւժարդէն-Բոմէտցի փորձերով: Այս դազը նոյնպէս շատ յաճախ գործ է ածուում նաւերի, անկեղանոցների և բանտերի ախտահանութեան համար:

Նորա գործադրութիւնը շատ հասարակ է:

Հարկաւոր է դիցուք ախտահանել մի սենեակ: Սենեակի բոլոր լուսամուտները լաւ գոցելով վերցնում են կրակ մի ամանի մէջ, և դնում են սենեակի մէջտեղում և կրակի վերայ ցանում են բաւականաչափ ծծմբային փոշի. յետոյ, սենեակից ղուրս գալով, լաւ փակում են դուռը: Ծծումբի գոլորշին աշնուհետեւ կը կատարի իւր գործը, մոնելով պատերի, առաստաղի, յատակի բոլոր ծակ ու ծուկերը և սպասելով աշնտեղ թագնւած մանրամարմիններին: Նա ախտահանում է նոյնպէս և զանազան կահ-կարասիներ և շորեր առանց փչացնելու նրանց:

Այժմ մի քանի խօսք Փիղիկական գործոնների մասին: Մանրամարմինները զիմանում են շատ ցած աստիճաններին (110 աստիճանի): Յուրտը կանգնեցնում է մանրէա՛յների աճումը, բայց նոցա չէ սպանում:

Տաքութիւնը, ընդհակառակը, ինչպէս մենք ասացինք այս գլխի ընթացքում, ամենհաստատ ախտահան միջոցներից է և նա յաշտնի է եղել հին ժամանակներում: Մովսէսը կրակ էր տալիս վարակիչ բնակարանները:

Ճշգրիտ փորձերը ցոյց են տւել որ 100° (Յելսիուսի ջերմաչափով, որ հաւասար է 80° Ռէոմիւրի) խոնաւ տաքութիւնը (եռացող ջրի գոլորշին) բաւական է որ վտանգաւոր բոլբոջները կոտորւեն: Այստեղից գործնական եղրակացութիւն, որ կասկածաւոր հեղուկը խեղու համար գործադրելուց առաջ հարկաւոր է եփ տալ: Բայց չոր տաքութեան մէջ մանրամարմինները կոտորւում են միայն 140 աստիճանում:

Այս գլուխը մենք կը վերջացնենք կրկին առաջ բերելով Դիւ-
ժարդէն-Բոմեսցի կարծիքը՝ աստահանութեան մասին:

ԱՅիկ աստահանը, ասում է յիշեալ հեղինակը, խոնաւ տա-
քութիւնն է, երբ նա հասնում է 110-ից մինչև 115 աստիճանի
(Ֆելսիուսի)․ բայց քանի որ այս տաքութիւնը չի կարելի զործագրել
այն բոլոր պարագաներում, երբ աստահանութիւնը անհրաժեշտ է,
ուստի հարկաւոր է դիմել հեղուկային և դազային աստահանների.
հեղուկ աստահանների մէջ առաջին տեղը բռնում է սուլեման,
որը անզուգական է, յետոյ ծծմբային պղինձը. դազային աստա-
հանների մէջ ամենալաւն են ծծմբային թթուն և խլորը:

Դ. Գլուխ.

ՄԱՆՐԷԱԿՆԵՐԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բարձրաններ. — Նոցա զլսուոր տեսակները. — Խնքնարեր ծաղում:

Մենք համարեա վերջացրինք, շատ կարճառոտ կերպով, մանրա-
մարմինների վերաբերեալ Պաստէօրի կատարած գործերի տեսութիւնը.
բայց ընթերցողի մոքում մնաց մի չը պարզաւ կէտ՝ թէ ի՞նչ բնու-
թիւն ունեն իրանք, այդ անասման փոքրիկ էակները, որոնք ամ-
բողջ բնութեան մէջ առաջնակարգ դեր են խաղում:

Մենք սկզբում խօսեցինք ակոհոլային, քացախային, կաթնային,
իւզային և աւշային խմորումների մասին և փոխիլ նմանեցրինք
խմորման. սիբիրախտի մանրէակը մեզ տարաւ դէպի բժշկական
խորհրդածութիւնները:

Գորհող մարմինը մենք անւանում էինք երբեմն խմոր, կամ
խմորիչ, կամ միկրոկոկ, կամ բացիլլ. իսկ մանրէակ անունը համա-
րեա թէ չէինք գործ ածում:

Արդեօք հետաքրքրական չի՞ լինի մի դադափար տալ նորա մա-
սին թէ ի՞նչ տեղ են բռնում այս մանրէակները կենդանիների եր-
կար շղթայում:

Նոցա բնական պատմութիւնը դեռ ևս բաւականին մութ է.
սակայն մի քանի կէտեր արդէն պարզաւ են:

Նոքա պատկանում են ստորակարգ բոյսերի մի խմբի, որը կոչ-
ւում է քակտերիային խումբ:

Բաքտերիային խումբը կարելի է բաժանել հետևեալ հասարակ մասերի.

1. Միկրոկոկներ (մանրակէտներ),
2. Բաքտերիաներ (յատուկ անուն),
3. Բացիլլներ (ցուպիկներ),
4. Սպիրիլլներ:

Խմորները, ինչպէս մենք ասացինք առաջի գլխում, պատկառում են ստորակարգ սունկերի խմբին (théraphores):

Մանրակէտները կոլորակ են, բաքտերիաները — երկարաձև. վերջիններս բռնում են մանրակէտների և ցուպիկների (բացիլլ) մէջ տեղը. նոցա ծալքերը շատ ժամանակ լինում են ուռած և շարժուն. ցուպիկները, ինչպէս ցոյց է տալիս նոցա անունը, շատ աւելի երկար են քան լայն, գլանաձև են. սպիրիլլները նման են զալարուն թելի և անդադար շարժւում են:

Այնքան էլ հեշտ չէ լինում ամեն անգամ որոշել մանրէակների կարգը նոցա ձևերի հիման վրայ: Կան որոշ ձևեր, որոնք անցողական միջին տեղն են բռնում:

Ահա մի քանի օրինակներ վերցրած մանրէակների ամեն մի խմբից, որոնցից մի քանիսը վնասակար են, իսկ մեծ մասը անմեղ:

Կատաղած անտոսոնների արեան մէջ գտնւում են հատ հատ մանրակէտներ անջատւած, բացց աչգ մանրէակը չէ վարակիչ տարրը:

Շատ դէպքերում մանրամարմինների վնասակար գործոնը ապացուցւած չէ:

Աչգ էակները, բոլոր կենդանի մարմինների նման, արտաթորում են կամ աւտադրում են արդիւնքներ, որոնք երբեմն մնում են մարմնի մէջ մանր էակների անհետանալուց յետոյ էլ. դոքա երբեմն վերին աստիճանի թունաւոր են և մարմինը ենթարկւում են վերջնական կորուստի: Նոքա շատ նման են փտութեան մանրէակների արտադրած արդիւնքներին և նոյնքան էլ թունաւոր են: Վերջիններս կոչւում են պտոմմայիններ և գտնւում են հին դիակների մէջ, շատ թունաւոր են և այնքան նենգաւոր որ անցնում են զոռի միջով:

Յաճախ շատ դժւար է լինում բաժանել բաքտերիաների արտադրած գործոն հիւթը իրանց բաքտերիաներից: Սակայն ֆակտերի

մի յայտնի քանակութիւն ապացուցանում է որ բաքտերիաների առանձնակի ներգործութիւնը և նրանց արտադրած արդիւնքի ներգործութիւնը իրարից տարբեր գործոններ են, և եթէ յայտնի մանրէակներ պատրաստում են պտոմալիններ, ընդհակառակը, կան և ալիպիտինները, որոնք անձամբ թունաւոր լինելով հանդերձ, արտադրում են անվնասակար նիւթեր. այսպէս օրինակ ալգալի թունաւոր սիբիր-ախտի բաքտերիալի արտադրած հիւթը կարելի է անպատիժ կերպով սրսկել անասունների արիւնի մէջ (Պաստէր):

Յաճախ զատ-զատ մանրէակներ կարող են համախմբել մի գաղութի մէջ, ինչպէս ասողերը մի համաստեղութեան մէջ: Այդ մանրէակների համախումբը կոչւում է զօօգլէ: Այդ դէպքում միւլենոյն զօօգլէի մանրամարմինները խառնւած են իրար իրանց արտադրած արդիւնքի մէջ, որը կապում է մէկը միւսին: Կան մանրակէտների, ցուպիկների, բաքտերիաների կամ վիրբիոնների (թրթուկ) զօօգլէներ:

Յիշենք այստեղ մանրակէտների շարքում ոսկեգոյն թարախածին ստաֆիլոկոկը (*staphylococcus pyogenes aureus*), որը զարգանում է շոքանիւ թարախի մէջ, կամ որովայնաթաղանթի բորբոքման թարախի մէջ. եթէ դա սրկենք անասունին՝ կ'առաջանայ մահացու թարախային հիւանդութիւն:

Ջարմանալի մանրակէտը (*micrococcus prodigiosus*) ահագին գաղութներով զարգանում է օսլային մարմինների վրայ (բրինձ, օսլա և այլն), որոնց նա ծածկում է պայծառ կարմիր գոյնով, նման արեան բծերին:

Խարտեաշ մանրակէտը ձիու աղբին տալիս է ժանգի գոյն:

Ախտաբեր մանրակիրների մէջ յիշենք նոյնպէս կարմիր քամու (*poma*) մեկրոկոկը և դիֆտերիոի շղթայանման մանրակէտները. վերջին հիւանդութեանը խառնւում է մի բացիլ ևս:

Հաւերի խոլերան բնորոշւում է ցուպանման բաքտերիաներով, որոնք երբեմն գրկախառնելով երկու-երկու՝ նմանում են Տ թւանշանին. նոքա երբեմն կարող են միանալ մանրակէտների հետ:

Իբրև ցուպիկների օրինակ բերենք կապտածին ցուպիկը (*bacillus cyanogenus*) կամ կապոյա կաթի ցուպիկը:

Յայտնի ճահիճների փրփուրը վարդի գոյն է ստանում կարմ-

ըացնող քաքտերիաների շնորհիւ (bacteridie rubescente), որոնք ունին հասած դեղձի կաշւի գոյն:

Սիրիւրախտի, փորհարիւքի, խոլերայի, բարակացաւի, զիֆտերիտի մանրէակները—բոլորը ախտաբեր ցուպիկներինն են:

Դարձահարիւքի (ВОЗВРАТНЫЙ ТИФЪ) մանրէակը սպիրիլ է:

Մենք այստեղ առաջ բերինք ախտաբեր և ոչ-ախտաբեր մանրէակներից ամենայայտնիները, չլիշելով սակայն յայտնիներից նոցա, որոնք տարածւած են օդի, հողի և ջրի մէջ. դոցա մասին կը խօսենք մի այլ անգամ:

Վերջացնենք մեր խօսքը մի փոքրիկ նկարագրով ինքնաբեր ծագման մասին, որը Պաստէօրի փառաւոր գործերից մէկն է: Դա մի հրաշալի օրինակ է նորա փորձերի անաչառ խստութեան մի հարցի վերաբերեալ, որ գիտական Ֆիլոսոֆացութեան ամենայուզիչ խնդիրներից մէկն է:

Անթրոցողը գուցէ զիտէ հռոմէական հին աւանդութիւնը Արիստէ հովւի մասին ¹⁾, երբ նա աստուածներին աղօթելուց յետոյ չանկարձ նկատեց որ իւր սատկած անասունների շուրջը թրուկոտում են մեղունների պարքեր, որոնք ինքնաբերաբար գոյացել էին զիւկների մօտ մէջ:

Այսպէս բանաստեղծական կերպով արտայայտած այս միտքը ներկայացնում է մի գիտական գաղափար, որը Լոււինի ուսուցչապետ Վան Հելմոնտը ձեւակերպում է աւելի կտրուկ կերպով՝ «վերցրէք, ասում է նա, մի կեղտոտ շապիկ, դրէք նրա մէջ ցորենի հատիկներ, պահէք բոլորը մի տաք տեղ և դուք մի քանի ժամանակից յետոյ կը տեսնէք որ ցորենը դառել է մոկոյ:

Այդ գաղափարը, որ իբր վերին կարգի անասունները կարող էին գոյանալ ամեն մի պատառից, չկարողացաւ զիմանալ զիտական ամենահասարակ ընդդիմադրութեան. այս հողի վրայ արած վիճաբանութիւնները վերջիվերջոյ հանգան այն եզրակացութեան որ կենդանի բոլորները չէին կարող ինքնաբերաբար գոյանալ:

Մի ուրիշ անգամի թողնելով ²⁾ այդ շահեկան վիճաբանու-

¹⁾ Վերգիլիոս «Հովւերգութիւն» երգ IV:

²⁾ Դորա մասին կը խօսենք «Օդի մանրէակներ» աշխատութեան մէջ: Ման. Թարգմ.

ԺՈՂՈՎՐԻԱԿԱՆ ՄՈՏԻՒ

ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

Երազ տեսայ,—Ձեր տան առաջ
Զուլալ աղբիւր կը բխէր.
Ձէնը մեղմիկ, քաղցրակարկաջ,
Չորս դիւն անոնչ ծաղկունք էր:

Ես էլ ծարաւ, պապաք էի,
Ասի—կուշտմ' ջուր խմեմ.
Վրայ պրծայ... մէկ էլ մէկէն
Յամքաւ աղբիւրն, քար դառաւ:

Քնից զարթնայ, սիրտս էր տխուր.
Ախ, էս շատ վատ երազ է.
Ծարաւն ես եմ, դուն—աղբիւրը.
Սէրդ ինձ համար ցամքեր է...

1894 թ., 16 նոյեմբեր,
Լալպցիդ:

*
* *

ԱԻ. ԻՍՍԶԱԿԵԱՆԻ

Ո՞ւր էք կորեր, գարնան օրեր,
էն զով սարի հովիւ ուր ա.
Կանչեմ, արեք, նշխուն հաւքեր,
Հոտոտ-հօրոտ վարդն ուր ա:

Էս քարափէն աղբուր կուգար.
Կաքան էստեղ երգ կ'ըսէր.
Խոր ծմակէն մարալն կուգար,—
Սիրոտ ուրախ կը զարկէր...

Հիմի ցուրտ է, ծունն է եկեր.
Ձորս դիս ձմեռ ու սառուց.
Ա՛խ, էլ չկան գարնան օրերն,
Սիրոտ էլ սառեր է վաղուց:

1897, Թ. դեկտ. 11, Ալեքսանդրապոլ:

Վ. Գ. ԲԵԼԻՆՍԿԻ

(Մահւան յիսնամեակի առիթով)

I

Ազգերի կեանքն ընդգրկող մեծ շարժումները երբէք անհետեանք չեն անցնում այդ կեանքի արտայայտութիւնների համար։ Վերից վար ցնցելով ազգի ամբողջ կազմը, նրանք շատ անգամ շփման մէջ են դնում մինչև այդ ժամանակ բաժան կամ հեռու ապրող մասերը. և այդ շփումը երբէք անհետեանք չի մնում. անջատ մասերը գիտակցում են իրանց կապը, աւելի կամ պակաս ճանաչում իրար և մօտենում։ Պարսկական պատերազմները հին Յունաստանում, օրինակ, Պոնիքական պատերազմները Հռոմում ահագին նշանակութիւն ունեցան այդ դասական ազգերի կեանքի և նրա արտայայտութիւններից մէկի՝ գրականութեան համար։ Այդպիսի մի խթան էր ռուս կեանքի համար Նապոլէոն Մեծի արշաւանքը, որ ծաշրէ ի ծաշր ցնցեց ռուս երկիրը։ Չարթնեց Ռուսաստանը, իրար անցան նրա մասերը, խլրտում ընկաւ քնած երկրի ամեն անկիւնում. ազգի ինքնուրոյնութեան,

¹⁾ Մի անգամ ընդ միշտ յիշատակում ենք արտեղ լռածիս գլխաւոր ազբիւրները. Пыпинъ, Бѣлинскій, его жизнь и переписка, 2 т.—Н. Чернышевскій, Очерки гоголевскаго періода русской литературы.—Ив. Ивановъ, Исторія русской критики, Міръ Божій, 1897, 1—12 և 1898, 1—5.—А. Скабичевскій, Сорокъ лѣтъ русской критики, Соч. т. I.—Венгеровъ, Великое сердце, Русск. Бог. 1898 г. 3—5.—Н. Михайловскій, Прудонъ и Бѣлинскій, Соч. т. III, ч. II.—Помощь голодающимъ, 1892 г. изд. Русск. Вѣдомостей.—Соч. И. С. Тургенева. т. X.,—Соч. Гончарова, т. VIII.—Бѣлинскій, Сочиненія, 4 т. изд. Павленкова. Երկրորդական ազբիւրները յիշատակում ենք իր տեղը.

անկախութեան և ապագայի խնդիր կար մէջ տեղը՝ անկարելի էր անտարբեր մնալ, և զորոհ տւաւ մեծ ազդը ու աջնպէս, որ մեծ աշխարհակալին մինչև Պարիզ մէկ հալածեց: Ազգը պատուով տարաւ փորձութեան ժամը:

Ռուսներն անցան սահմանը և մտան Եւրոպա: Զօրքն ու սպաները, որոնք մինչև այդ ժամանակ իրանց սահմաններից շատ չէին դուրս եկել և ուրիշ կեանք չէին տեսել ու զիտել, դէմ առ դէմ եղան եւրոպական կեանքին ու քաղաքակրթութեան: Շատ բնական ու անխուսափելի էր իրանց երկրի և տեսածի մէջ համեմատութիւն դնելը. կարող էք դուշակել այն հետեանքը, որին հասան համեմատողները: Կար մի նոր կեանք, շատ բաւ կողմերով, որ կարող էր գնահատութեան չափ լինել ռուս սպանների համար, և նրանք սկսեցին այդ չափը մօտեցնել հայրենի երկրի կազմի կարեւորագոյն կողմերին ու գնահատել. շատ բան, ինչ դժւար և նոյն իսկ անկարելի էր տեսնել ու ճանաչել հայրենիքում՝ համեմատութեան շնորհիւ շատ սլարգ կանգնեց նրանց առաջ իր բոլոր աշխարհային թեամբ: Ճորտատիրութիւնը, ռուս կեանքի այդ հիմնաքարը, կալածատէրերի անկրթութիւնն ու ագիտութիւնը, ճորտի ու տիրոջ աններելի յարաբերութիւնները, համատարած ծեծն ու կաշառակերութիւնը, զինւորական խիստ կարգերը, այս ամենը յարձակմունքի ու քննադատութեան նիւթ դառան՝ ի հարկէ մասնաւոր շրջաններում:

Հայրենասէրները խօսքից գործի անցան: Ընդունւած սովորութեան հակառակ՝ նոր մարդկանց մի ստւար մասը թողեց զինւորական ծառայութիւնն ու մտաւ քաղաքացիական հիմնարկութիւնները անձնական օրինակով ցոյց տալու և քարոզելու ազնիւ ծառայութիւն ու քաղաքացիական պարտիք: Ուրիշները զինւորական կարգերից վերացրին ծեծը, չտեսնած մեզմ վերաբերմունք մտքորինդէն զինւորները, դպրոցներ բաց արին նրանց համար: Միւսները ամեն պաշտօն թողած՝ տեղափոխեցին գիւղ իրանց ճորտերի դրութիւնը լաւացնելու, բաց արին դպրոցներ, և այլն ¹⁾:

Հայրենի կարգերի քննադատութիւնն ու գնահատութիւնը հասարակական մտքին երկու ընթացք տւին. մի ուղղութեամբ մտա-

¹⁾ Н. Шелгуновъ, Соч. т. I

ծողները սկսեցին անխնայ քննադատութեան ենթարկել ամեն բան ինչ ռուսական էր՝ ընտանիքից բռնած մինչև ճորտատիրութիւնը՝ և սեփական կեանքին զէմ դնել արեւմուտքի զարգացած ու եռուն կեանքը. դա մի ծայրացեղ արեւմտական ուղղութիւն էր, որ խիստ ու սուր կերպով արտայայտեց Զաադաւեի նշանաւոր նամակում, որը լոյս տեսաւ «Մոսկովսկի Տելեգրաֆ» ամսագրում: Նա մի յուսահատ ճիչ էր, ուր այն ամենը, ինչ արեւմուտքինն էր՝ դովաբանւում էր մինչև պապականութիւնն ու կաթոլիկութիւնը: Միւս ուղղութեամբ մտածողները միւս ծայրն էին վերցրել. այդ ուղղութիւնը թափանցւած էր սեփական մեծութեան և բացառիկութեան զգացմունքով, որ սնունդ էր ստացել արեւմուտքում տարած յաղթութիւններից ու աշխարհաւեր բռնութեան խորտակումից: Սակայն երկու ուղղութիւններն ևս դեռ շատ անորոշ, մութ ու բնազդական էին և արդիւնք վիրատուրած կամ գոհացած զգացմունքի. ապագայում նրանք կերպարանափոխւեցին, հարստացան բովանդակութեամբ, զաւեցին, որոշեցին, ստացան փիլիսոփայական հիմնաւորութիւն և առաջ բերին հռչակաւոր «արեւմտական» և «սլաւեանասէր» ուղղութիւնները, որոնց ընդհարումներն ու կռիւները բռնում են 40-կան և յետագայ թւականները:

«Հայրենական պատերազմի» տւած զարկն ու մտքերի այդ ջուղումը էր կարող անհետեւանք անցնել գրականութեան համար: 20-ական թւականներից մենք տեսնում ենք մի չեղած շարժում՝ գրականութեան մէջ: Հին արխտոկրատ, պաշտօնեայ-գրողների տեղ, որոնք «ի միջի ալլոց» միայն գրում էին, ասպարէզ է գալիս իսկական գրողը. գրիչը վերից անցնում է վար՝ մի բոլորովին նոր դաստիարակի ձեռք, որ մտնում է ասպարէզ նոր զգացմունքներով, մտքերով և իդէալներով, իր դրոշմը դնելու գրականութեան վրայ: Սկսւում է ռումանտիզմի ու դասական դպրոցների նշանաւոր կռիւը, որ կառաղի կերպով մղում է մի ինքնուս ու տաղանդաւոր գրող, վաճառական դասից՝ Պոլեոյ: Քննադատութեան են ենթարկւում ազգի պարծանքները՝ Լոմոնոսով, Խերասկով և այլն, և փորձւում է չափ դնել նրանց տաղանդին ու հռչակին, փորձում են գնահատել նրանց իսկական արժէքը: Ռումանտիզմը պահանջում է, որ ինչպէս գրողն զգում ու մտածում է իւրատեսակ, թող գրի իւրատեսակ. աւելորդ են բոլոր

դասական կանոնները: Ըստ երևույթին գրական ձևի կռիւ էր և տա-
քանալու բան չկար: Բայց առհասարակ ամեն երկրի գրականու-
թիւն, ուր չկայ ներքին քաղաքական կեանք, իր պայքարներով
արտայայտութիւն է այն՝ կեանքում գոյութիւն ունեցող՝ աշխար-
հայեացքների ու կարգերի կռիւ: Նւ ընթերցողները ռոմանտիզմի ու
դասական դպրոցի կռիւն ականատես լինելով, լաւ զգում էին թէ
կռիւը ինչի համար է իսկապէս, որ այդտեղ ոչ միայն հին ձևերի
դէմ է կռիւը, այլ և հին աշխարհայեացքի ու մոռածութեան եղա-
նակի դէմ: Իրանք ակոյեաններն էլ շատ լաւ էին հասկանում բանի
էութիւնը: Պոլեօյի ամսագիրը՝ «Մոսկովսկիյ Տիւնգրաֆ», իր մինչև
այդ օրը չտեսնած թարմութեամբ, կենդանութեամբ, հետաքրքրա-
կան ու գրաւիչ բովանդակութեամբ ահագին դեր խաղաց ուսկեան-
քում՝ մասնակից անելով գրական շահերին մի չտեսնած մեծ քաղ-
մութիւն: Նոր մտքերի հետ նա տարածում էր և նոր գիտելիքներ.
ինքնուր շատ լաւ էր հասկանում ժամանակն ու ընթերցողի կարիքը:

30-ական թւականների զնահատելի ուժերից մէկն էր նաև Նա-
դեժդին, որ իր քննադատական յօդւածներով նոյնպէս քննութեան էր
ենթարկում անցեալ գրողներին և առաջին մարդն էր, որ իր յօդ-
ւածներում սկսեց անցկացնել մի ամբողջական փիլիսոփայական ուղ-
ղութիւն. Շելլինգի փիլիսոփայութիւնն էր, որին մասնակից էր
անում նա իր ընթերցողներին: Երիտասարդութիւնը ծծում էր իր
մէջ Պոլեօյի և Նադեժդինի ոգին. այդ երիտասարդութեան մէջ էր
նաև Բէլինսկին: Այս երկու գրողներն էլ գործում էին Մոսկւայում:
Պետերբուրգում հրատարակում էր Պուշկինի «Սովրեմեննիկը», որ
արխատկրաւ գրողների օրգանն էր և որը չէր ուզում իջնել մինչև
խամ ընթերցողի խոսքն ու զեղն ու այդպիսով նրան լուսաւորել.
ինչ ասել կ'ուզի, որ հասարակութիւնն էլ նրան դին չէր տալիս,
այլ աւելի զնահատում էր իր մասին մոռածողներին: Մինչդեռ այդ
երեք գործողները գրականութիւնը համարում էին մի սուրբ ասպա-
րէզ, մինչդեռ Պոլեօյն ու Նադեժդինը պարբերական թերթերն ու
գրքերը համարում էին լուսաւորութեան ամենալաւ զէնքերը և
ամեն կերպ աշխատում էին լոյս տարածել ու կրթել շրջապատը,
Պետերբուրգում ծաղկում էր մի այլ տեսակի գրականութիւն, որի
զեկավարները ամեն կերպ օգտւում էին նոր զարթնած հասա-

դակութեան անփորձութիւնից և սեփական օգտի համար շահագործում էին նրա տրամադրութիւնը, չտալով նրան առողջ մտային սնունդ ու շոյելով նրա վատ բնազդները: Սենկովսկի, Գրեշ և Բուլգարին ¹⁾, ահա այն անձերը, որոնք՝ մէկը շատ, միւսը քիչ՝ ամեն տեսակ ստորութիւններով գոյութիւն էին պահպանում և հայրենիքի պաշտպանների դիմակով զինւած՝ ձգտում էին մամուլն ու գրականութիւնը իրանց մենաշնորհը դարձնել:

Այսպիսի դրութեան մէջ էր գրականութիւնն ու հասարակութիւնը, երբ պատրաստում էր Բէլինսկին: Իսկ երբ նա առաւարէզ դուրս եկաւ՝ սոմանովիզմի պատերազմը վերջացած էր, կրքերը նստել էին, նոր պահանջներ ու մտքեր էին պատրաստում՝ առաւարէզ իջնել, մինչդեռ հասարակութիւնը կամաց-կամաց թմրում էր և անտարբեր դառնում:

II

Վիսսարիոն Գրիգորեիչ Բէլինսկին խառը ծագում ունէր: Պապը՝ հօր կողմից՝ քահանայ էր, բարեպաշտ ու ճգնականաց. նրա յիշատակը յարգում էին տանը սուրբի պէս. հայրը գաւառական բժիշկ էր, իսկ մայրը փոքր կալաածատիրուհի: Բէլինսկու հայրը մի անհաշտ բնաւորութեան ու կծու լեզուի տէր մարդ էր. երբ 1816 թ., Վիսսարիոնի վեց տարեկան հասակում, նա թողեց Սւէաբորգը և հաստատուեց հայրենի Պենզայի գաւառի Չեմբար քաղաքում, նա չկարողացաւ տեղի բնակիչների հետ հաշտ ապրել. և որովհետև յարաբերութիւններն այն աստիճանի լսրւած էին, որ նա վախճանում էր նոյն իսկ պաշտօնական գործերով գաւառում ման գալ՝ չլինի թէ սպանեն, նա կ'որեց կամաց-կամաց իր կապերը գաւառի հասարակութեան հետ ու իրան տւեց խմորութեան՝ երեսի վրայ թողնելով ընտանիքը:

Մայրը, որ մի վերին աստիճանի ջղոտ ու դիւրագրգիռ կին էր, ամեն օր տանը կռիւ էր սարքում. որովհետև մարդու ստացած փողն էր տունը պահելու միակ միջոցը, իսկ նա էլ խմելու յետեւից

¹⁾ Այդ ըստ ամենայնի լիբր գրական գործիչը իր չնորքը ցոյց է տուել նաեւ մեր խաչ. Աբովեանին. տես նրա կենսագրութիւնը Ն. Տէր-Վարապետեանի:

ընկած՝ չէր մտածում տան մասին։ Այդ կռիւները գնալով աւելի խստանում էին, և ահա թէ ինքը Բէլինսկին ինչ է ասում իր մի նամակում. «նրանք իսկի իրար չեն խնայում, իրար գերեզմանի դռն են հասցնում, խանգարում են իրանց առողջութիւնն ու հոգեկան հանգստութիւնը»։ Այս տեսակ պայմաններում երեսայի հոգու վրայ ուշադրութիւն դարձնող չկար ի հարկէ, այնպէս որ վաղ մանկութիւնից նա սովորեց մենակութեան ու ինքն իրան էր զարգանում. նա շատ քաշուղ էր, ընկերների հետ չէր ընկնում և ընտանեկան կեանքի տպաւորութիւնների տակ այն աստիճան կենտրոնացած ու լուրջ կերպարանք էր առել նրա հոգին, որ երբեմն երբ մոռնում էր հօր ու մօր կռիւների մէջ, հայրը կշիռ էր տալիս նրա ասածներին և լսում առանց ձայն հանելու։

Թէև ընտանեկան կեանքից նա քիչ է լաւ տպաւորութիւններ ստացել, բայց այս մէկն էլ կաշ, որ թողնւած լինելով բազմի կամ քին՝ երեխան չի ենթարկւել այդպիսի մի ընտանիքի դաստիարակութեան, այլ մեծացել է հեռու այդ ազդեցութիւնից, անկախ ինքնուրոյն. բացի այդ՝ ամենամեծ ժառանգութիւնն անշուշտ նրա հազազիւս բնաւորութեան սաղմերն էին, որ ստացել էր իր ծնողներից։ Հօրից ժառանգել էր սէր դէպի ուսումն ու անկեղծութիւն, մօրից նրա զրգուող և խիստ զգայուն ջղերը, իսկ պապից անցած պիտի համարել զոհաբերութեան, ճգնաւորական սրբութեան և ճշմարտութեան այն մոլեգին ծարաւը, որով նա բարձր էր կանգնած ամենքից իր ժամանակ և բարձր է մնում մինչև այսօր։

Մի վարժուհու մօտ գրել-կարդալ սովորելուց յետոյ Բէլինսկին մտաւ Չեմբարի գաւառական ուսումնարանը։ Սա մի նահապետական հիմնարկութիւն էր, ուր ծեծը թաղաւորում էր միահեծան։ Բաղդը Բէլինսկու հետ էր. սա ոչ մի անգամ ծեծ չկերաւ, թէև տկանատես էր թէ ինչպէս ուսուցիչներից մէկը յաճախ նոյն իսկ սիրած աշակերտին ծեծ էր տալիս... սիրելով։ Շատ էր պատահում, որ ուսուցիչները խմբով դասը թողնում գնում էին կոնծելու. աշակերտներն էլ յետ չէին մնում. նրանք էլ խմբով լողանալու էին գնում։ Բէլինսկու նման մի քաշուղ ու ընկերական լայն շրջան չսիրող երեխան չէր կայող ընկերանալ նրանց. ամենասովորական զբաղմունքն այդ տեսակների համար ընթերցանութիւնն է, որի մէջ և ոտով

զլխով խրեց Բէլինսկին: Ինչպէս յետոյ իր գրախօսականներից մեկում վկայում է՝ նա եռանդուն կերպով կարդում էր ուսու գրողների երկերը, արտագրում էր իր հաստ տետրակներում բանաստեղծութիւններ և անդիր անում, երբեմն էլ ինքն էր գրում, ու ինչպէս նկատում է հեգնանքով մի տեղ՝ իրան համարում էր «Թուկովսկու վտանգաւոր մրցակիցը»: Ահա ինչն էր պատճառը, որ այդ տեսակ չնչին ուսումնարանից անփական ջանքերով նա դուրս բերեց մեծ պաշար, անկախ դասատուների տուածից, և ահա թէ ինչու. նա իր հասակակիցների մէջ ամենից զարգացածն ու կարգացածն էր: Ռուս վիպագրող Լամբէնիկով, որ Պենզայի գաւառում դպրոցական վերատեսուչ էր, իր յիշողութիւններում պատմում է Բէլինսկու մասին, թէ նա մի փոքրիկ, լղարիկ, լուրջ դէմքով և հասակից վեր սառը արտայայտութիւն ունեցող երեխայ էր. նա աչքի էր ընկնում իր սրամիտ ու շուտափոյթ պատասխաններով տուած հարցերին, համարձակ էր և ստրկական զիծ չունէր իր մէջ:

Այսպիսի մտային ու բարոյական դրամագլխով Բէլինսկին 1825 թ. մտաւ Պենզայի գիմնազը, որ շատ չէր զանազանում Ձեռք բարի դպրոցից: Շատ էր պատահում, որ աշակերտները դասարանից դուրս էին բերում հարբած ուսուցչին ձեռների վրայ: Ինչ կարելի էր ուսանել այդտեղ, ամեն մարդ կարող է գուշակել. ուստի Բէլինսկին թողած դասատուներին՝ նորից սկսեց իր սովորական անկախ պարտպնունքը՝ ընթերցանութիւնը, հարստացնելով իր տեղեկութիւնների պաշարը. գրքեր, սմսագրեր, ամեն պատահած բան կարդում ու քաղած էր անում. այստեղ դրեց նա իր գրական տեղեկութիւնների հիմքը, որոնց չափ ոչոք չունէր նրա ժամանակ և, Ձեռնիշխակու վկայութեամբ՝ ոչ ոք նրանից յետոյ: Կամաց-կամաց պարապմունքն աչն աստիճան կլանեց Բէլինսկուն, որ նա թողեց գիմնազ յաճախելը. այստեղ դեր խաղաց նաև նրա համախարան գնալու որոշումը: Նրան արձակեցին «գասերին չգալու» համար, թէև գնահատում էին. այսպէս օրինակ մի ժամանակ, երբ ուսուցիչներից մէկը դեռ չէր եկել, դասերն առաջարկեցին Բէլինսկուն:

Պենզայի գիմնազում նա շատ մտեցաւ ուսուցիչներից մէկին, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ պատանի Բէլինսկու վրայ: Մ. Պոպովն էր դա, որ մի նորաւարտ ու ոգևորող անձնաւորութիւն էր և դաս

էր ապիս բնական գիտութիւններ ու բարձր դասարաններում՝ գրականութիւն: Կրակոտ ու ոգևորւող աշակերտը և ուսուցիչը գտան իրար, և ջերմ զրոյցները, որ նրանք ունենում էին զիմնադումն ու չուրսը՝ զբօսանքների ժամանակ, լայնացրին Բէլինսկու մտային հորիզոնը. անթիւ հարցեր էր որ նա տալիս էր ուսուցչին օտար կրկիրների գրականութեան, կեանքի, հեղինակների մասին. ուսուցիչը վկայում է, որ Պենդալում ոչ ոքի հետ այնպէս սիրով չէր խօսում ու զրոյց անում ինչպէս Բէլինսկու հետ: Այստեղ պիտի նկատենք երկու յատկութիւն, որ մինչև վերջն էլ Բէլինսկուց անբաժան էին. նախ այն, որ Բէլինսկին բան էր սովորում մեծ մասամբ ուրիշներին խօսացնելով և նրանց իմացածը իւրացնելով, և երկրորդ՝ որ նա ոչ մի կարծիք անմիջապէս չէր ընդունում. կը մտածէր, կը մտածէր, և ապա միայն երբ համոզւեց՝ կ'ընդունէր:

Ծնողների աղքատութեան պատճառով Բէլինսկին շատ չքաւոր կեանք էր վարում Պենդալում. նա ապրում էր հոգևոր դպրոցի աշակերտների հետ ամենախեղճ վիճակի մէջ: Այդ ապրուստը նրան սովորեց համբերող լինել դէպի կեանքի նեղութիւններն ու կոփեց նրա բնաւորութիւնը: Ընկերների նեղ ու սերտ շրջանում եղած եռուն վէճերը զարգացրին նրա դիալեկտիկական, վիճաբանական ընդունակութիւնը, որ յետոյ շատ պէտք եկաւ նրան գրական վէճեր վարելիս, և հարստացրին նրա տեղեկութիւնների պաշարը ասուածաբանական ու փիլիսոփայական նիւթերով, որոնցից նա այնքան էլ շատ տեղեկութիւն չունէր: Ինչ վերաբերում է գրականութեան՝ այդ բնագաւառում նա դատաւոր էր և ամենատեղեակ մարդը, այնպէս որ ընկերները նրա դատմունքին էին ենթարկում իրանց շարադրութիւնները:

Թատրոնի սէրը, որ մինչև վերջը վառ մնաց Բէլինսկու մէջ, նույնպէս այդ ժամանակ զարգացաւ: Հացից զրկւում էին թատրոն գնալու համար. Բէլինսկու մէջ որ՝ այդ սէրը հիւանդութեան էր հասնում. ամառուայ արձակուրդներին իր ընկերներից մէկի կալածքում նա ներկայացումներ էր կազմում և ինքն էլ դերասանութիւն անում: Այդտեղ նա իմիջի աչլոց մօտ ծանօթացաւ կալածատիրական կեանքի հետ, որ և յետոյ նրան պէտք եկաւ: Թէ ինչ մոլեգնութեան էր հասնում Բէլինսկու սէրը դէպի թատրոնը կարելի է տեսնել այս

ոգևորած հատուածից, որ նա գրել է 1834 թ. իր առաջին յօդա-
ծում. «Քատրոն! Սիրո՞ւմ էք արդեօք թատրոնն այնպէս, ինչպէս ես
եմ սիրում, այսինքն ձեր հոգու բոլոր ուժերով, այն բոլոր ոգևո-
րութեամբ ու մոլեգնութեամբ, որին ընդունակ է գեղեցկի տպաւո-
րութիւններին ծարաւի թափոտ ջահիլութիւնը: Կամ աւելի լաւ
ասած՝ մի՞թէ կարող էք չսիրել թատրոնն աշխարհում ամեն բանից
առաւել, բացի բարին ու ճշմարիտը: Ս, գնացէ՛ք, գնացէ՛ք թա-
րոն, ապրէ՛ք ու մեռէ՛ք այնտեղ, եթէ կարող էք!»:

III

Բէլինսկու կեանքն աղքատ է արտաքին դէպքերով. այդպէս է
առհասարակ ամեն մարդու կեանք, ինչքան էլ նշանաւոր լինի նա,
այնպիսի երկրում, ուր ազատ գործելու ասպարէզ չկայ. իսկ Ռու-
սաստանը 40-ական թւերին մանաւանդ այդ կողմից ուղղակի ան-
տանելի էր: Բայց մեծ քննադատի ներքին կեանքը իր հարստու-
թեամբ չափազանց աչքի ընկնող է և իր նմանը հազիւ թէ ունի:
Համալսարանից դուրս դալուց յետոյ՝ Բէլինսկու կեանքը մի շարք
նեղութիւններ է ներկայացնում, որ մինչև նրա մահն է տևում.
նիւթական զրութիւնը բարելաւելու մի քանի փորձեր իր ու ըն-
կերների կողմից՝ ահա բոլորը: Մենք կ'աշխատենք ամփոփ պատմել
նրա կեանքի արտաքին կողմը, որ նրա մութի ու հոգու զարգացման
վրայ աւելի կանգ առնենք:

1829 թ. Բէլինսկին մտաւ Մոսկւայի համալսարանը և ապ-
րում էր պետական հաշուի: Այն ժամանակեայ համալսարանը մի
զօրանոց էր իր ներքին կազմով, իսկ գաղափարականի կողմից մի
շատ խեղճ բան. նոյն անբովանդակութիւնն ու չնչինութիւնը, ինչ
որ նա տեսել էր իր յաճախած առաջին երկու ուսումնարաններում:
Պարզ է, որ Բէլինսկին հին սովորութեան համեմատ նորից սկսեց
առանձնակի՝ կեանք վարել ու ընթերցանութեան անձնատուր եղաւ:
Սակայն եթէ համալսարանն իր գիտութիւնով շատ քիչ բան տաւ,
ընկերական կեանքն ու շրջանը անկասկածելի ազդեցութիւն ունե-
ցան նրա հոգեկան ու մտային զարգացման վրայ: Կ. Ախսկովը
վկայում է, որ համալսարանում «ճշմարտութեան արեւը շատ զժգոյն
ու սառն էր լուսաւորում մեր խելքերը», բայց երիտասարդ ուսա-

նողներն ստանում էին բարոյական դրդում, որ ինքն առաջ էր գալիս ոգևորած ջահելութիւնից, այսինքն հէնց ուսանողական շրջանի ազդեցութիւնը ինքն ըստ ինքեան շատ արդիւնաւոր էր:

Ձանձրոյթը փարատելու համար Բէլինսկին մի քանի ուսանող ընկերների հետ կազմել էր գրական երեկոների պէս մի բան, ուր ամեն մէկը կարդում էր իր գրածքն ու ենթարկում ընկերների քննութեան: Այդ ժողովներից մէկում Բէլինսկին կարդաց իր հեղինակած ողբերգութիւնը, որ կարելի է նրա երիտասարդ տարիների հոգու արտայայտութիւնը համարել: Նա մեծ յոյս էր դնում իր գրածքի վրայ և այդ յոյսերին մասնակից էր անում նաև Ձեմբարի բարեկամներին: Թէև թէ Ձեմբարից, թէ ընկերներից քաջալերութիւն չստացաւ, բայց նա իր կարծիքին մնաց. յոյս ունէր որ կարող է, թէ պետական հաշուով ապրելուց ազատել, որ նրա համար չափազանց անտանկի էր դարձել, թէև անչափ ոգևորութեամբ էր խօսում առաջին օրերը իր ապրուստի մասին, և թէ գրական փառք վաստակել:

Ջարմանալի էլ չէր. նա գրում էր, որ իր գրածքը չէի կարող վիրաւորել ամենամաքուր բարոյական զգացմունքը և նա ամենաբարոյական նպատակն ունի. ուրեմն ինչի՞նչ յաջողութիւն պիտի չունենայ: Եւ ահա փայփայած յոյսերով ողբերգութիւնը յանձնում է գրաքննական ատեանին... և թիչ. ոչ միայն գրածքը չեն թոյլ տալիս տպագրել, այլ և անւանում են «անբարոյական», համալսարանի անունն արատաւորող. ու այդ բաւական չէ. լքումը կատարեալ անելու համար, հեղինակին էլ վռնդում են համալսարանից... «անընդունակութեան համար»... Բայց թիչ էր ողբերգութիւնը. նախքան այդ՝ մի քանի գծեր նրա այն ժամանակեայ հոգեկան կեանքից:

Բէլինսկու ուսուցիչ Մ. Պոպովը դիմել էր նրան, որ բանաստեղծութիւններ ուղարկի իր հրատարակելիք ժողովածուի համար, և ահա թէ ինչ է պատասխանում Բէլինսկին. «Յաճախ հոգուս մէջ առաջ են գալիս անսովոր շարժումներ, հոգիս շատ անգամ լինքն է լինում հզօր զգացմունքներով ու տպաւորութիւններով, խելքիս մէջ ծնւում են բարձր, ազնիւ մտքեր — ուղում եմ այդ բոլորն արտայայտել բանաստեղծական տողերով, և չեմ կարողանում!... Այսու

ու բոցոտ սէր ունիմ դէպի ամեն գեղեցիկ ու բարձր բան, ունիմ կրակոտ հոգի. և դրանց հետ՝ զգացումներս թեթեւ ու ներդաշնակ տողերով արտայայտելու տաղանդ չունիմ: Այդ ժամանակ նա Շիլլերի ամենաթունդ և երգեալ երկրպագուն էր. «Նրա «Աւագակներն», ասում է Բէլլինսկին, փիէսիօն... մէջս վայրենի թշնամութիւն էին մտցրել դէպի հասարակական կարգերը յանուն՝ զարգացման աշխարհագրական ու պատմական պայմաններից պոկած, օդի մէջ կառուցած հասարակութեան վերացական իդէալի: Կողմնակի պարապմունքները գնում էին իրանց ընթացքով, հարստացնելով նրա գրական տեղեկութիւնների պաշարն ու զարգացնելով նրա գեղարեստական բնածին ճաշակը, ու թէև ձեռնում էր իր մէջ Պոլեսյի և Նադեժդինի յօդաձևերի ոգին, բայց այն ժամանակ նա աւելի շատ զգացումներ ունէր, քան գաղափարներ, աւելի զգայուն ու նուրբ սիրտ, քան զարգացած ու կշռադատող խելք: Իսկ այդ զգացումները շատ էին հզօր և եռանդուն, այդ սիրտը շատ էր մաքուր, սիրող ու զգայուն. ամենաթեթեւ դէպքը նրա վրայ մեծ տպաւորութիւն էր անում. իսկ թէ ինչ կարող էր անել այդպիսի մի բարոյական կազմի հետ ժամանակի անարդարութիւններով ու բռնութիւններով լի կեանքը, շրջապատող մտաւոր խաւարն ու ստրկութիւնը, ստորութիւնն ու անարտութիւնը, տխմարութիւնն ու տգիտութիւնը և ժայռի պէս ամուր անարդարութիւնների հանդրաձայն՝ ճորտատիրութիւնն իր բոլոր այլանդակութեամբ ու կեղտով—կարող էք գուշակել: Եւ ահա Բէլլինսկու առաջին գրական վաստակը նրա մինչև խորը խոցւած սրտի, նրա վիրաւորւած զգացմունքի յայտարարն է դառնում, «անսովոր հոգեկան շարժումները», բարձր ու ազնիւ մոքերը՝ գըտնում են իրանց արտայայտութիւնը:

Ահա թէ ինքն ինչ վկայութիւն է տալիս իր ողբերգութեան մասին. «Այդ հեղինակութեան մէջ սրտիս բոլոր ջերմութեամբ, որ բոցավառում է դէպի ճշմարտութիւնն ունեցած սիրով, հոգուս բոլոր զայրոյթով դէպի անարդարութիւնը, բաւականին կենդանի և ստույգ պատկերներով ես ներկայացրի մարդկանց բռնութիւնը՝ որ սեփականել են անարդար ու կործանիչ իրաւունք իրանց նմաններին տանջելու: Հարցը ճորտատիրութեան մասին է. և ի հարկէ նրա դրածքը չէր կարող վիրաւորել ամենամաքուր բարոյական

զգացմունքն անգամ, բայց ՅԼ ԹԼ. գրել ճորտատիրութեան մասին ու այն էլ ինչպէս գրել... Դեռ լաւ է որ Բէլինսկու պատիժը համալսարանից վճնդւելն եղաւ... Ողբերգութեան բովանդակութիւնը մենք չենք պատմի, այսքանը կ'ասենք, որ նրա իդէան ասորուկ-խօսքի մէջ է ամփոփւած: Գրւած է Եիլլերի «Աւազակների» աղբեցութեան տակ, գործող անձերը ուսմանտիկական հերոսներ են, խօսում ու գործում են կատաղած, բուռն կրքերով, խիստ դիմաշարժումներով: շատ թույլ է նաև զեղարեւստական տեսակէտից: Բայց այդ բոլորի հետ հազիւ կարելի լինի գտնել մի գրւածք, որ զգացմունքների կատաղի թափով նրան հաւասար լինի. այստեղ նա փրփրած չարձակում է ուռւ կեանքի շատ պակասաւոր կողմերի վրայ, գլխաւորապէս ի հարկէ նրա չարձակման կէտը ճորտական իրաւունքն է. քարոզում է մարդկանց արժանաւորութեան հաւասարութիւնը, սիրոյ ազատութիւնը և այլ այնպիսի զաղափարներ, որոնք այն ժամանակ կամ չկային և կամ եթէ կային էլ, չէին արտայայտւած, իսկ այդպէս ուժով՝ երբէք:

Մի նմուշ. այստեղից կարող էք տեսնել նաև թէ ինչպէս էր գրում Բէլինսկին. այդ տեսակ էջեր նրա գրւածներում շատ շատ են. նրա սգեորութիւնը անսպառ էր կարծէք: Գիւղացին պատմում է թէ ինչպէս իրանց տէրը նեղացնում ու չարչարում է ճորտերին, և ահա թէ ինչ է գոչում Դիմիտրի Վալինինը՝ հերոսը. «Միթէ այդ մարդիկ հէնց միայն նրա համար են աշխարհ գալիս, որ իրանց նման մարդկանց քմահաճոյքներին ծառայեն... Ո՞վ է տւել մարդկանց այդ կործանիչ իրաւունքը, իրանց իշխանութիւնով ուրիշներին, իրանց նման էակներին ճնշելու, նրանց սրբազան գանձը՝ ազատութիւնը խլելու: Ո՞վ է նրանց թույլ տւել հայհոյելու բնութեան ու մարդկային իրաւունքները: Տէրը կարող է թմրութիւնը ցրելու կամ քէֆի համար իր ստրուկին մաշկել, կարող է նրան անասունի պէս ծախել, փոխել շան, ձիու, կովի հետ, մինչև մահ հեռացնել հօրից ու մօրից, քոյրերից, եղբայրներից ու այն ամենից ինչ սուրբ ու թանկ է նրա համար!... Ողորմած Աստուծ! Ո՞վ մարդկանց հայր! Պատասխան տուր ինձ, քո ամենախմաստուն ձեռքն է արդեօք աշխարհ բերել այս օձերին, կոկորդիլոսներին, վագրերին, որ կերակրւում են իրանց մեքձաւորների մսով ու ոսկրով և ջրի պէս խմում են նրանց արիւնն ու արցունքը:»

(Վերջը լաջորդ համարում):

ՍԻՐԵՆՔ ԻՐԱՐ

ԱՐԱՄ-ՉԱՐԸԳԻ

Սիրենք իրար, ընկեր, ինչ փոյթ,
Որ մեր կրօնքով ենք օտար,
Ահա սէրը մեզ կրօն անսուտ —
Պաշտենք, սիրենք մենք իրար:

Սիրենք իրար, աղչութեամբ թող
Լինենք տարրեր ու օտար,
Զէ որ մայրը մեր է նոյն հող,—
Սիրենք մեր մօրն ու իրար:

Սիրենք իրար, հոգ չէ թէ մենք
Լեզու ունինք ալ, օտար,
Սիրոյ հանուր լեզուն գիտենք,
Արի սիրենք միշտ իրար:

1898 թ. 30 մարտի,

Լալալիզ:

ԱՍԱՑԷՔ ՆՈՐԱՆ

ԱՐԱՄ-ԶԱՐԸԳԻ

Խորին գիշերով երբ աշխարհ հանուր
Նիրհում է գրկած կեանք, մահ, լաց ու սուգ.
Զեզի եմ դիմում, աստղեր մշտալուռ,
Գուցէ օտար չեն ձեզ մեր արտասուք.

Ասացէք նորան ո՛վ կեանքն ստեղծեց,
Որ երկրի վերայ մարդկութիւնը հէգ
Խեղճ է ու թշւառ, և ցաւերին մեծ
Զունի կարեկից բարեկամ աննենգ:

1898 թ. 2 մարտի,
Լալպցիք:

ԵՐԿՈՒ ՕՐՕՐՈՑՆԵՐ

ԱՐԱՄ-ՉԱՐԸԳԻ

Այնտեղ, ուր մարդը առաջին անգամ
Նիրհեց մանկական աներազ քնով,
Յոտար էր նորան տանջանքի շղթան,
Եւ նա նիրհում էր անցաւ, անվրդով:

Ահա և այնտեղ, ուր վերջին անգամ
Քուն մտաւ մահւան աներազ քնով,
Յոտար է կրկին տանջանքի շղթան,
Եւ նա նիրհում է անցաւ, անվրդով:

97 Թ. դեկտ 10

Լալպցիզ

ՀԱՆՐԻ ՀԱՅՆԷ ¹

(1799—1856)

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆԻ

Զառանցանք՝ բանականութիւնէ առաջ-
նորդած, իմաստութիւն որ կը ձափուտէ,
ողկարի հառաչներ որոնք լանկարծ քըր-
քիջի կը փոխւին:

Հայէ. — Աթթա Թուր:

Յոր մը, բնութեան մէկ յիմար քմահաճոյքովը, հրէայ զգալնու-
թիւնը, հնդիկ խոկումը, հելլէն ներդաշնակութիւնը, գերման երա-
զանքը և Ֆրանսական ծիծաղը իրարու խառնեցան, և այդ ար-
տակարգ ձուլումէն առաջ եկաւ ամենէն զմայլելի հրէշը, որ երե-
ցած է մարդկային ընտանիքին մէջ: Հանրի Հայնէ իրականացուց
հին առասպելը Յնորք-Անառունին, որ առիւծի մարմին, կնկան զլուխ
և վիշապի թևեր ունէր: Իր դէմքը, մտաւորական պատմութեան
մէջ, ամեն կարգէ ազատ, կ'որոշւի եզական կնճառտութեամբը, բազ-
մապատիկ խնամութիւններով հիւսւած, առանց ո և է տան հետ
ուղղակի կապ ունենալու: Տեսակ մը անհուն աղջկորդի, կեանքին
մէկ խորհրդաւոր քառուղիէն ծագած, և որ բոլոր դարերուն ու
բոլոր ցեղերուն հոգին իր մէջ կը ցոլացնէր:

¹ Այս ուսումնասիրութիւնը գրւած է Հայնէի «Բանաստեղծութիւն-
ներ ու Քերթածներ»-ի հայերէն թարգմանութեան առթիւ, որ կատա-
րեց Առոմ Շահէն Մուրճ'ի սոգն աւարալ №№ 1—5 և որ արտատպու-
թեամբ լոյս տեսաւ նաև առանձին գրքով: Խմբ Մուրճ'ի

ԺԸ. դարու Թրանսան ազատ մտածման սուրը շողացուցէր էր միջնադարեան ոգիին բոլոր զննողներուն վերեւ. պայծառ մտքեր աւանդական լուծը թոթափեր, դարաւոր խաբէութիւնը երեւան հաներ և ոճրագործ սխալը մատնանիշ ըրեր էին: Քննութիւնը յաջորդեր էր հաւատքին. և արի սերունդ մը բողոք կը բարձէր կապանքներուն դէմ, որոնք միտքը դէպի հորիզոնը քալելէ կ'արգիլէին: Մղձաւանջը, որ մարդոց վրայ կը ծանրանար, այս ցերեկեան լոյսի ժայթքումէն փարատեցաւ. գիտութիւնը ազետաւոր կուռքերը կը կործանէր, հեռաւոր ու պատրողական յոյսերը կը քանդէր, կեանքը ինք իրմով կը մեկնէր, ու կը մղէր բնութեան օրէնքին համեմատ ապրիլ: Անվախ հեզնութիւն մը հին անուրջներուն, պատկառելի ստութիւններուն, վահաշուք ապուշութիւններուն քթին կը քրքջար, և աւանդութիւններուն կմախքը կը ծաղրանկարէր՝ խաբուսիկ պատմունկներուն փողփողումէն մերկացած: Յոյներէն յետոյ՝ երկրորդ անգամ ըլլալով, ազատութեան և զեղեցկութեան սկզբունքներուն վրայ հիմնւած ընկերութիւն մը կանգնելու խանդը կ'արթննար, ընկերութիւն մը, որ իր գլխուն վերեւ միակ աստուած պիտի ունենար—Բանականութիւնը, ինչպէս Ելլական հովանաւորեցաւ իմաստութեան դիցունհի Աթենասով. ցատում մը եւաց, ժողովուրդը իր ուժն և իրաւունքները ճանճչաւ, ցնցում մը ընկերութիւնը վերէն վար սարսեց, և մեծ Յեղափոխութիւնը պայթեցաւ:

Գերմանիա, նմանողութեան տժգոյն երկայն շրջանէ մը յետոյ, վսեմ աւելնով մը ողքի կ'ելլէր ԺԸ. դարու կէսէն: Ռուսոյի կոչը, Վոլտէրի քրքիջը, Դիդլոյի մտածումը Հռենոսէն անդին ճաճանչիր ու գերման հոգին արթնցուցեր էին: Նիբլունգըններուն ցեղը, նոր կեանքով մը ելեկտրացած, կը ցցէր միահաղոյն, անօրինակ եռանդով, իր հանճարը արտայայտելու համար:

Թրանսական պողովատիկ մտածումը, ամուր և որոշ, հեզնութեան յետանովը սրւած, զերման հոգիէն անցնելով՝ կ'ալլափոխէր խորին խոհանքի, մինչև ազջամուղջ հասնող մանաւապատ խուզարկումի, և ազատութեան տարտամ տարփանքի մը որուն մէջ կարօտը կար դէպի բարձր ու անճանթ զեղեցկութիւն մը: Անդր-հոննոսեան իմաստասէրները, աւելի ծանր, ինքնամփոփ, ներքսահայեաց, բնութեան հոգին ուղեցին թափանցել խիզախ ու միան-

գամայն պատկառոտ նայւածքով մը. Բէօմ, Շէլլինգ, Քանտ, Ֆիխտէ, կեանքին տիեզերական առեղծւածը հասկնալ փորձեցին. իրենց մէջ ալ տենչը կը մխար դէպի մեծ ազատութիւնը, իրենք ալ կ'ըզձային երջանկութեան ճամբան գտնել, բայց իրենց քալւածքը ոչինչ ունէր մարտական, գործնական՝ ինչպէս Ֆրանսական մոքինը. իրենք, հէքեաթներու, բնազանցութեան, անտառներու և ոգիներու երկրին զաւկներ, կեանքը աւելի կ'նճռոտ կը տեսնէին և զանի աւելի բարդ կ'արտայայտէին, խորին ու հանդարտ՝ ինչպէս ինքն իսկ կեանքը. Անմիջական բարեկարգութիւններին, ընկերական մակերեւոյթին փոփոխութիւններէն անդին կը փնտռէին, մարդուն ու տիեզերքին հանգոյցը կ'որոնէին, սկզբնական պատճառներուն կը ձգտէին հասնիլ, և կը խիզախէին մինչև սահմանը ուր մարդկային իրերուն շղթան կը կորսուի անծանօթին անհունութեանը մէջ: Այդ անհղ խուզարկութիւններուն դէմքը ծանր էր, վեհ տրամուլթեամբ մը օծւած, ամէն կատակէ զգոյշ: Բանաստեղծները կենդանի պատկերներու մէջ խտացուցին իմաստասէրներուն խոհանքը. Քլոպշտոք արդէն շատոնց գերման ներշնչումը արթնցուցեր ու կրօնական խանդավառութիւնը հնչեցուցեր էր. Հէրդէր նոր մարդկութեան Աստւածաշունչը ուզեց կերտել. Ուլանդ միջին դարուն արհաւիրքն ու մեղամաղձութիւնը երգեց և Բիւրգը, հեքեաթներու ծաղկին մէջ բնութեան ցոլքեր տողացուց. Աէսինգ գաղափարի բանաստեղծութեան դուռը բացաւ և դէպի Արևելք ու Ֆունաստան նայող արևստ մը ուրւագծեց. Նիլլէր բարութեան, մեծութեան ու սիրոյ երգ մը բարձրացուց, ազատութեան բաղձանքը արտայայտեց ու կարօտը գաղափարական աշխարհի մը. Գէօթէ արտադրեց գործ մը որ բնութեան ուղղակի թելադրութեամբը կը թւի ձևացած ըլլալ, դորժ մը ներդաշնակ ու մթին, թաւալուն և հանդարտ, և ուր, որպէս զի ամբողջութիւնը ըլլար՝ ինչպէս բնութեան մէջ, հեգնութիւնն ալ կը մոտէր խանդավառութեան հետ կից:

Մաքառող ու ծիծաղկոտ Ֆրանսային և ծանրախոհ երազուն Գերմանիային միջև, յանկարծ անտկնիալ դէմք մը կանգնեցաւ և վայրկեան մը ամէն բան անհետացուց իր շուքին տակ: Նապոլէոն Ժայթքեցաւ Ֆրանսական յեղափոխութենէն, ամբողջ դարու մը գործը կասեցուց, ազատութիւնը իրեն պատւանդան ըրաւ, գաղա-

փարը կոխտեց, և ուժը տիրական տարածեց սարսափահար Եւրոպային վերև: Իր երկաթէ ձեռքը պահ մը ամբողջ աշխարհի վրայ երկնցաւ, և մատներուն մէջ մարդկութիւնը սեղմեց: Սարսուռ մը անցաւ երկրիս երեսէն, ուղեղը կանգ առաւ, Երազն ու մտածումը սահմակած սպասեցին, և Սուրը թագաւորեց:

Այս տենդոտ ու կնճռոտ վայրկեանին էր որ երեցաւ Հանրի Հայնէ: Ծնողքը հրէայ էին, և իր մանկութիւնը հրէական կրօնքին խիստ սկզբունքներովը տոգորւեցաւ. ծննդավայրն էր Դիւսէլդորֆ, գերմանական պգոթի քաղաք մը՝ Հռենոսին վրայ, իր հէքիաթներով, դպրոցներով, փիլիսոփաներով և խանութպաններով: Դիւսէլդորֆ այդ միջոցին Նապոլէօնի լուծին տակ կը գտնւէր և Ֆրանսական ազդեցութիւնը հոն հզօրապէս կը միանար գերմանականին. «ճղայութենէն, կը գրէ Հայնէ նամակի մը մէջ, Ֆրանսայի օդ ծծած եմ»: Զինքը զրկեցին քաղաքին Ֆրանսական վարժարանը, ուր Ֆրանսացի ուսուցիչներէ սորվեցաւ լեզուն ու գրականութիւնը այն ազգին, որուն հետ անշքան սերտ մտաւոր կապեր պիտի ունենար. ատեն մը նոյն իսկ Ֆրանսացի զինուորներ իրենց տունը բնակած էին, և անոնցմէ ուսած էր Ֆրանսան սիրել և Ֆրանսերէնը մայրենի լեզուին պէս խօսել. իր մայրն ալ, ազատամիտ կին մը, Վոլտէրի և Ռուսօյի սիրահար, քաջալերեց իր տղուն հակումը դէպի Ֆրանսա. կանուխէն կարդացած և հասկցած ըլլալու է Ֆրանսացի մեծ հեղինակները, մանաւանդ Վոլտէրը: Սր մը Նապոլէօնը տեսած էր, որ կ'անցնէր «բարձր երիւար» մը հեծած, իր յաւիտենական աչւըներովը, որոնք մարմարէ կայսերական դէմքին մէջէն՝ կը նայէին, ճակատագրին պէս հանդարտ, ոտքին տակէն անցնող զինուորներուն. իր մանուկ զգայնութիւնը ընկճւած էր անոր գրեթէ դիցական մեծութենէն, և զանի մարդկային զօրութեան խորհրդանշան մը ու Ֆրանսային կենդանի պատկերը նկատած էր, ըմբռնում՝ զոր անխախտ պահեց մինչև կեանքին վերջը՝ հակառակ իր ծայրայեղ փոփոխութեան: Իր թարմ ու ձկուն միտքը հիացումով ձգտեցաւ դէպի այն երկիրը ուր Վոլտէրին քրքիջը հնչած էր և ուրկից կուգար հրեղէն պատերազմիկը: Գերմանական միջավայրին անխուսա-

փեղի ազդեցութեամբը հանդերձ, Հայնէ իր գրական թոթովո մեն-
րուն մէջ իսկ արդէն կը զգացնէ հեղեղութեան հակում մը, և իր
առաջին գեղեցիկ ներշնչումը (Նրկու Գորնատիէ) ¹ Նապոլէօնին
սուերէն կը բղխի:

Հայնէ այն բանաստեղծն է, որ ոչ մէկ դպրոց, ոչ մէկ վարպետ
կը յիշեցնէ և որ հետեող չի կրնար ունենալ Բաղմազան ազդեցու-
թիւններու խաչաձևումը այդ ծայրայեղօրէն ջղուտ խառնածքին
մէջ՝ առաջ բերած է ուրուային ճապկութեամբ միտք մը, որ իրերն
ու գաղափարները ցուցուցած է ամենէն անկաշուն պրիսմային մէ-
ջէն: Միտք մըն է անընդհատ շարժման մէջ, միշտ անհանդարտ,
բաց՝ ամէն գեղեցկութեան, ամէն բան իր ամէն երեսներովը ըմ-
բռնելու կարող, ծիծաղելիին դէմ սպառազէն, ատեցող ամէն պայ-
մանադրութեան և ամէն բանաձևի, ինք իր մէջ դտնելով իր բա-
ցատրութիւնն և իր գոցնը, լայնօրէն ընտրողական և սակայն եր-
բէք անցարիւր, կնճռոտ բաց երբէք անբնական, ոչ մէկ կուռքի
երկրպագու, ոչ մէկ օրէնքի հնազանդ, ինքնավստահ և ապստամբ,
միշտ դժգոհ, միշտ գալարած, ու հակառակ աներևոյթ միմոսու-
թեան մը՝ ահաւորապէս տխուր: Այս ապշեցուցիչ խառնուրդը այն
մեծ ժամանակաշրջանին միայն կրնար կազմել, երբ փռեկաւած
հին աշխարհը հսկայական երկունքի մը մէջ էր՝ նոր աշխարհ մը
ծնելու համար, երբ Ֆրանսական ազատ մտածումն ու գերման ան-
դընդասող խոհանքը իրարու հետ կը մրցէին, և երբ աշխարհ՝ Հա-
ւաքական Ուժին պայթումէն և Անհատական Կամքին յաղթական
կանգնումէն կրկնակի զղրված, զանդաղկոտ ու սարսուզին, ճամ-
բայ մը կը փնտռէր:

Հայնէի կեանքը ուղղակի ծնունդն է իր խառնածքին, և իր
գործը բնական ծաղիկն այդ կեանքին: Հայնէ անհատին յաղթա-
նակն է միջավայրին վրայ: Եականապէս ազնւապետական միտք,
հազազիւտին և նուրբին հետամուտ. խորշելով ամէն իդէալէ, որ
մեծամասնութիւններէն կ'որդեգրուի, Հայնէ միշտ ինքզինքը անհա-

¹ Տես Հայնէ, Թարգմ. Ատոմ Շահէնի. Մուրճ № 5, էջ 614.

մաճայն գտաւ միջավայրի մը հետ որ, իրմէ խորապէս տարբեր, զինքը կը ճմլէր և կը վիրաւորէր. իր զգայնութիւնը, ծայրայեղօրէն փափուկ, շրջակայ կոշտութենէն չարաչար զբոլւած, ինք իր մէջ խտացաւ, ինքզինքը ատով աւելի ուժգին շեշտեց, մինչև որ զատուեցաւ ելաւ այդ անսպասուած շրջանակէն, և ստեղծեց այն կեանքը, որ իրեն հարկաւոր էր: Թէև զուտ մտաւորական, Հայնէի կեանքը անդադրում գործունէութիւն մըն է, մշտական պայքար մը, որ նախ անմիջական միջավայրին դէմ կ'ուղղուի, և որ յետոյ կ'ընդարձակուի, ամէն բանի դէմ, ամբողջ տիեզերքին դէմ, ամբողջ կեանքին դէմ և նոյն իսկ ինք իր դէմ կռիւ մը կը գառնայ: Եւ քիչ անգամ տնհատ մը, իրմէ այդ աստիճան տարբեր միջավայրի մէջ ընկած է: Հայնէ, ազատ մտածման և ազատ կեանքի մարդ, առջի օրէն իր բոլորտիքը գտաւ հրէայ բարքեր, որոնց դրամի տարփանքը իրեն կ'ուզէին փոխանցել: Հայրը, վաճառական, ուզեց իր տղան առևտուրի պատրաստել. Հայնէ կը խեղդէր այդ բորբոսնած մթնոլորտին մէջ. իր հօրը խանութէն աւելի, անտառը զինքը կը գրաւէր, ոսկեդրամին շողիւնէն աւելի երազներու ոսկին զինքը կը քաշէր: Դեռ աղաց, գտեր էր իր ճամբան. ինքզինքը բանաստեղծ կը զգար: Առաջին ուսումն առնելէ յետոյ, Հայնէ Համբուրգ զըրկւեցաւ իր Սալոմոն Հայնէ միլիոնատէր հօրեղբօր քով: Իրեն առջև մեծ հարստութիւններու փայլուն կեանք մը կար պատրաստ. Հայնէ յամառեցաւ իր ընտրած ճամբուն մէջ մնալու. ողորմելի հաշւակալ մը ցուցուց ինքզինքը, և հօրեղբայրը, հակառակ իր ամբողջ ներողամտութեանը, ստիպեցաւ զայն իր քովէն հանել: Այդ միջոցին էր որ Հայնէ ամենէն սուր հարածներէն մէկը ընդունեցաւ արտաքին աշխարհէն: Համպուրգի մէջ, առաջին սիրոյ յիմար խանդովը աղջիկ մը սիրեր էր, որ իր սիրոյն պատասխաններ և չաւիտենական հաւատարմութիւն խոստացեր էր. աղջկան ծնողքը, Հայնէին հարուստ ազգականներէն շլացւած և անոր ապագայ գեղեցիկ զիւրքը գուշակելով, հաւանութիւն տւած էին անոնց ամուսնութեան. բայց երբ Հայնէ ճամբու գրեցաւ հօրեղբօրը գրասենեակէն, աղջիկը՝ ծնողքին հրամանով՝ լրբութիւն ունեցաւ իր սիրականին երեսն ի վեր ըսելու թէ խաբւած էր զանի սիրել կարծելով և թէ լաւագոյն էր որ ալ իրար չտեսնէին, և քիչ յետոյ, ունե-

ւոր ապուշի մը հետ ամուսնացաւ: Հայնէ, սրտէն զարնւած, կնոջ կեղծաւորութիւնը և ընկերական կաղմածքին անբարոյականութիւնը զգաց ամբողջ դասնութեամբ: Այդ առաջին պատրասնքը Հայնէի մէջ յաւիտեան ֆնաց մշտակործան աւերակի մը պէս, և անոր մոխիրը կը զգացուի իր գործին մէջ ծայրէ ծայր: Բայց այդ սէրը որ մեծ ու անկեղծ յուզումը ճանչցուցեր էր իրեն, առաւ անոր սրտի շեշտը որով իր սողերը կը զոզան, երբ հեգնութիւններուն մէջէն իր հոգիին խորքը ընդնշմարել կուտայ. այդ սէրը իրեն սորվեցուց բնութեան աշւըներուն մէջ կարգալ, և զինքը կարող ըրաւ լալու անյուկս ինչպէս՝ երբեմն՝ Հայնէ գիտէ լալ: Այդ յուսախաբութիւնը անոր սիրտը վերջնապէս թուաւորեց, և հոն տարապաշման կերպով հասունցուց դասնութիւնը, որով հեռագհտէ կեանքը պիտի նկատէր իբր անաւոր ու շքեղ թշնամին և կինը իբր գողարիկ ու վտանգաւոր քէքէքը (Baby) որոնց դէմ պէտք էր զինուիլ անհոգութեամբ, ծիծաղով և արհամարհանքով: Նստաւ իր ցաւերը երգեց, իր սիրոյն առաւօտիլը պատմեց, և իր վերքին կսկծանքը աղաղակեց. դեռ տղայ բանաստեղծութիւն մըն էր, ուր հեգնութիւնը իր իմի գլուխը շատ վախկոտ կերպով կը ցուցնէր անուշ տրտմութեան մը ծաղիկներուն տակէն: Այդ ողբերու փունջը, զոր հրատարակեց Առաջին տառապանք տխուրսով, աննշան անցաւ Քարմու թեթեւ երգ մըն էր, և հանրային ճաշակը, այն միջոցին ռոմանտիկ երգիներանգութիւններուն մոլի, պարզ զգացումէն հեռացած էր: Հայնէ, շարած, ապրուստի միջոց մը ունենալու համար, որոշեց իրաւագիտութիւն ուսանիլ. հօրեղբայրը յանձն առաւ իրեն օգնել, պաշմանով որ աւելի յաջող ըլլար իբր ուսանող քան ինչ որ եղած էր իբր հաշտակալ: Հայնէ Բէրլին գնաց և համալսարանին դասերուն հետեւեցաւ քանի մը տարի. չարաչար ձանձրանալով հանգերձ, ընթացքը աւարտեց և իրաւագիտութեան դոքտորի վկայական ստացաւ:

Բերլին անցուցած տարիները Հայնէի մտաւորական զարգացմանը նպաստեցին. այդ ամբողջ ուսանողական շրջանին մեծագոյն մասը՝ օրէնքներու հետաքննութենէն աւելի, զերման դրականութիւնն ու իմաստասիրութիւնը ուսումնասիրելով անցուց: Բերլինի մէջ ճանչցաւ ժամանակին ամենէն երեւելի զիտնականներն ու գրա-

գիրները, մասնաւորապէս Շամիսօն, Ֆուքէն, Սաւիյնին, Վարնհագէնը, և մասնաւոր չէզէլը, որուն դասերուն հետեւեցաւ և որուն գեղեցկագիտական—իմաստասիրական վարդապետութիւնից խորասլէս ազդեցաւ: Նախապաշարութեան թշնամի, կրօնամոլութիւնէ զգուշ իր միտքը խանդով յարեցաւ վարպետին խօսքերուն, որոնք մարդակերտ ասուածներուն ձիծաղելի փաքրոգութիւնը կը նշանակէին և կ'ուսուցանէին թէ մարդը ինքն իսկ ասուած մըն է, ստեղծագործ իր տիեզերքին, և մանրապատկեր տիեզերական ասուածութեան որ անհունը կը լեցնէ: Հայնէ, որ յետոյ չէզէլն ալ սխալ կատակէր, անկից ընդունեցաւ միակ կրօնքը որ իր ծփանուտ ու միանգամայն յուզումնական բնութեանը կը պատշաճէր,—հաստատութիւնը:

Նոյն ատեն, Հայնէ ինքզինքը դուռ գերման գրականութեան ամենէն ազմկալից մէկ շարժումին մէջ. Նիլլէր մեռած էր արդէն և իր բանաստեղծութեան վսեմ անտառին խորը կը քնանար. Գէօթէ, վեհափառ ծերութեան կատարէն՝ հանդարտ ու ներդաշնակ լոյս մը կը տարածէր հորիզոնին մէկ ծայրէն միւսը. երկու հակաները ամենուն հիացումը գերած էին. Հայնէ անոնց առջև երկիւղածօրէն խոնարհեցաւ, մէկուն դիւցազնական հոգիին սքանչանալով ու միւսին՝ ասուածային հաւասարակշռութիւնը պաշտօնով, թէև երկուքէն ալ ինքզինքը հակամապէս տարբեր կը զգար: Սակայն, օրւան մտահոգութիւնները, ձգտումները և ճաշակը արդէն հեռու էին երկու բանաստեղծներուն շրջանին ոգիէն. Նապօլէոնի լուծէն ազատելու համար, 1813-ին Գերմանիոյ ցնցումը՝ որ չաջողած էր, հայրենասիրական բանաստեղծութեան մը ծնունդ էր տւել, որուն դրօշակիրն եղած էր Քէօրնէր. Ֆրանսաստեաց երգեր, պատերազմի ազադակներ, արիւնհեղութեան մանչիւններ բանաստեղծութեան մէկ կարեւոր սեռը ձեւացուցած էին, որ իր հետեւողներու խումբն ունէր. միւս կողմէ, Ֆրանսական գրականութեան տիրապետութենէն զերծանելու համար, Նիլլէրէն յետոյ, որ ազգային մատնադրութեան մը ճամբան բացած էր, Շէզէլները ուղղութիւնը չափազանցած, Ֆրանսական վարպետները գետնէ գետին զարկած և զուտ գերման արեւատ մը ուղած էին ձեւակերպել. ատոր համար, փորձեցին Աւլանդին գործն ընդարձակել, միջին դարու կեանքը վերականգնողանայնել իր աւանդութիւններով, իր հզօր ու մթին պատ-

կերներով, և զայն արտայայտել զերման զգայնութեան ու երևակայութեան ինքնութոյն ոգիովը: Գերման ռոմանտիկ գրականութիւնն էր որ դարոցի մը իմաստակ ձեւը կ'առնէր: Հայնէ, ղիւրազրղիւ, Նախ հրապուրած էր այդ գունդեզ ու ցնորական դարոցէն, ինք ալ անոր մէջ մտաւ, նոյն իսկ Շլէզէլներուն ի պատիւ հնչեալներ ձօնած և միջնադարեան բալլադներ գրած էր. բայց շուտով զգաց այդ դըպրոցին ծանրաբեռնած սնամէջութիւնը, անոր թսնձը և անհամարանկենդանութիւնը, ու ետ քաշուեցաւ:

Նոյն միջոցին, Անգլիոյ մէջ, ուրիշ բանաստեղծութիւն մը կը բարձրանար, նոյն ռոմանտիկ ձգտումէն ծնած, բայց տարբեր հոգիով. անոր յատկանշական վարպետն էր Բայրըն: Այդ բանաստեղծութիւնը կրակոտ, տենդոտ, թեւաւոր էր. անոր մէջ, միջնադարեան երանգապնակը կ'ոգեւորէր ջղային գալարումով մը որ անծանօթ է գերմաններուն. մտածումը, զանդաղ խոկման մը մէջ թուլնալու տեղ, կը պրկէր հոն, կը ցատէր, կը ցցէր մինչև երկինք, վիհերն ի վար կը գահավիժէր. արագ, յիմար, հիւանդ ուսումններ ունէր, վախկոտ սովորականութիւններէն, ամօթխած պատշաճութիւններէն, հնաւանդ ծանրաբարոյութիւններէն դուրս կ'ելլէր. ամբարիշտ ու կատաղի աղաղակներու կը ջանդգնէր, ամէն յարգանք կը նետէր, ամէն երկիւղ կը կոխոտէր, ամէն ամօթ կ'արհամարհէր. կը կռւէր, կը բողբոջէր, կը հայհոյէր, կը հեգնէր ու կ'անիծէր: Հայնէ, իր խառնածքին ամբողջ ուժովը դէպի այդ նոր ձայնը մղեցաւ: Անոր մէջ կար Վոլտէրին քրքիջը՝ աւելի կծու դարձած, Գէթէին հայեցողութիւնը՝ աւելի խանդոտ, նազ պայծառ, այլապէս թափանցական, և Շիլլէրին վեհանձն մաքառումը՝ մոլեղնած, փրփրած, յուսահատութեան մօտիկ: Հայնէ ցնցեցաւ այդ մրրիկին շունչէն. անոր կապարազոյն փայլակին լոյսովը՝ ինքզինքը տեսաւ, ինքզինքը ճանչցաւ, և հասկցաւ ինչ որ ունէր ըւելիւր: Ֆրանսայի մէջ, Նապոլէօնի անկումէն յետոյ, ազատ մտածման շարժումը վերսկսած էր՝ յստակ, առողջ ու աշխոյժ աւելնով. ռոմանտիկ ոգին հոն խիղախ ու վառվռուն ձեւ մը զդեցած էր. Նապոլէօնին ախտանեան ճնշումէն ազատուած, ֆրանսական միտքը անզուսպ ուսումնով վեր կը նետուէր, կ'ուզէր յեղափոխութեան դործը շարունակել. հակառակ կրօնական յուզման տարտամ ձգտումի մը որ մտքերուն մէկ մասը սքո-

ղած էր, Ֆրանսայի մէջ պայքար մը կը պատրաստէր՝ ընկերական ու մտաւորական հին բանաձևներուն դէմ: Թագաւորութիւնը, որ կայսրութեան յաջորդեր էր, կը սկսէր դղրդել իր հիմերէն. ուսմ-կաւարական գաղափարներուն վերականգնումը կ'ուրադժէր. Ֆրանսա նորէն գործունէութեան դաշտ մը, շարժուն կեանքի ասպարէզ մը դարձած էր: Հայնէ զգաց իր մէջ հզօրապէս կազմելը մաքառողին. ուժերը ժողեց, ինք իր մէջ ամփոփեցաւ, և կռիւը սկսաւ:

Այդ անջատումին, այդ ինք իր մէջ առանձնացման, այդ պայքարի տենչանքին զինքը մղող մեծ շարժառիթ մըն ալ՝ իր ցեղն էր: Հրէաները հալածւած ու արհամարհւած դասակարգ մըն էին Գերմանիոյ մէջ: Հայնէ իր ցեղակիցներուն տգեղութիւնները և թերութիւնները չանտեսելու չափ ուշիմ էր. «Հրէաները, կը գրէ նամակի մը մէջ, հոս՝ ինչպէս ուրիշ տեղ, վաշխառուներու և զրաւառուներու ջոկ մըն են, հին քուրջերու աղտոտ ու զազիր գէզի մը երևոյթով»: Բայց կը տեսնէր որ հրէաները արհամարհող քրիստոնեաները անոնցմէ աւելի չէին արժեք, տարբեր գոյնի տակ՝ նոյնչափ զգւելի և ծիծաղելի էին, ու կը տառապէր ինքզինքը արհամարհածներուն մէջ զգալով: «Կրնաք գուշակել, կը գրէ, թէ բարձր դասակարգի մարդիկ, ինքնակոչ աղնականները, ինչպէս կը վարւին մեզի հետ. իրենց շուններն անգամ մերիններուն հետ գոռոզ ձևեր կ'առնեն...»: Այդ հպարտ և նրբազգաց մարդուն համար, զիծեցուցիչ չարչարանք մը ըլլալու էր առ. և իր առաջին գործերէն մէկը, Ալմանսոր ողբերգութիւնը, որ բայրընեան ազդեցութեան տակ գրւած քերթւած մըն է, Միջին դարուն Սպանիոյ մէջ հրէաներուն կրած հալածանքները կը նկարէ՝ ծայրագին գոյներով: Մնունդովն իսկ հալածւածներու խումբին պատկանիլը Հայնէն զրդեց անօրինակ ուժգնութեամբ մղել իր ատելութիւնը հալածողներուն դէմ: Իր ցեղին մասնաւոր կացութենէն զգացած ցաւը աւելի խորին կերպով իրեն հասկցուց բոլոր հարստահարեալներուն աստապանքը... Գերման զգայնութեան խաւը, որ խորին էր իր մէջ, լոկոկեցաւ այս սարսուռէն, թափանցեցաւ փրանսական ցասումին կրակովը, ու թեթեւ, հեղուկ, շարժուն, եռուն նիւթը դարձաւ, որ իր ապագայ էջերուն մէջ հազար գոյն, հազար ձև, հազար զիզգափ պիտի տունէր: Սր մըն ալ, սրտնեղութենէն՝

յանդուգն որոշում մը տաւ. անխուսափելի արհամարհանքէն զեր-
 ծանելու համար, հրէայ կրօնքը թողուց, բողոքականութիւնը ըն-
 դունեցաւ, և ինք որ ծիծաղելի ըլլալէն կը զոգար՝ մկրտիլ յանձն
 առաւ: Իրաւ է որ այս դարձը կատարեց ամենէն սկեսպիկ անհո-
 գութեամբ՝ ուր քիչ մը հեղնութիւն կը խառնէր: Երեսին նետե-
 ցին որ շահու համար կրօնք փոխած էր. այն ատեն, կառուած,
 լրբութիւնը ձեռք առաւ, բացէ ի բաց յայտարարեց թէ կրօնքը
 փոխած էր՝ զործ մը գտնելու համար. անշուշտ իր ճշմարիտ զգա-
 ցումը հետեւ էր ունենալէ այն անամօթ շահասիրութիւնը զոր
 կատարելով կը խոտոտվանէր, և նոյն իսկ, եթէ այդ դէպքին հողե-
 բանութիւնը քննենք, իր ազատական գաղափարներուն գոհացում
 տալու առիթ մը գտած էր հետանալով հրէական կրօնքէն զոր հին
 բռնաւորական ատանդութեանց մէկ յետամնաց հետքը կը համարէր
 և ընդունելով բողոքականութիւնը զոր կը նկատէր,—ինչպէս ետքէն
 գրած է նամակի մը մէջ—«ոչ միայն ազատամիտ կրօնք մը,
 այլ և շուկէտը գերման յեղափոխութեան: Իր վարմունքը, իրեն
 համակրութիւններ բերելու տեղ, նախատինքներ բազմապատկեց
 իր շուրջը և զգանքներ իսկ չարոց. թշնամիները շատցան:
 Իր կատաղութիւնը հեռոջնեմէ ամեցաւ ու սրւեցաւ, աւանդական
 պատկառոտութիւններուն վերջին մնացորդները վանեց, և ատենց
 դիմակի սկսաւ իր ամբողջ խորհածը ամենուն երեսին նետել: Իր
 գալթութիւնը հիմա կը ցցէր ոչ միայն հրէութեան հարստահարչնե-
 րուն, այլ բոլոր կեղեքողներուն դէմ: Հրէաներուն տառապանքէն
 ետքը, տեսաւ նոյն իսկ գերման ժողովրդին ստրկական համակեր-
 պութիւնը բռնակալ ուժերու և ճնշող պաշտանադրութիւններու
 հանդէպ: Պրանսացի օրինակը գինքը կը քաջալերէր ու կը խանդա-
 վառէր: Այն ատեն իր ոճը դուրս հանեց բոլոր փուշերը, որոնք
 վարդերուն տակ ծածկւեր էին. իր վարդերն իսկ թունաւոր բու-
 րումներ արձակեցին, անոնց թերթերը արիւնի գոյներով վառե-
 ցան. իր բանաստեղծութիւնը տարբազարութեան զոյներով եռաց,
 իր արձակը լուծիչ թթուներով զինւեցաւ. յօգւածներով, երգե-
 րով, վէճերով, երգիծանքներով տրորեց ու բզբոսեց թանձր ան-
 շարժութիւնը, որուն մէջ երկրին հողին թաղւեր էր: Իր Ռայզէ-
 քիլըէըն, որ Գերմանիոյ, Իտալիոյ և Անգլիոյ մէջ իր կատարած

ճամբորդութեան տպաւորութիւնները արտայայտելու պատրասկը ունէր, սովորական ուղևորի յուշագիրներէ հիմնապէս տարբեր, ամէն բանէ առաջ պայքարի գիրք մըն էր։ Ոչ թէ թիթուան անհոգ թուշկոտանք մը ծաղիկներու շուրջը, այլ մեզի վազվառուք մըն էր սալրասուր երգով, ծաղիկներուն հողիին իսկ սիրահար, ապագայ մեղրին մարմնաջովը վառւած, բայց ունենալով խաչթոցը ապուշ խոչընդոտներուն համար։ Խաչթոցը ահաւոր էր, թէև զմայլելի կերպով նուրբ ու սիրուն։ ոչ մէկ բանի խնայեց. բարքերուն կոշտութիւնը, գրականութեան դանդաղ ճուռմութիւնը, զրաքննական ծիծաղելի խտութիւնները, դպրոցներու թմրած իմաստակութիւնը, ժողովրդին մէջ ամրացած անձկամիտ հայրենամոլութիւնը, պաշտօնեաներուն ամբարտաւան անբարոյականութիւնը, կառավարութեան ճշդողական կազմակերպութիւնը, ամբոխին անդիտակից համբերութիւնը, բոլոր այս վէրքերն ու սրալարները երևան հանեց իր անվախ շարձակումներովն ու մահացու խաճաճքներովը։ Առանց վարանելու կը յայտնէր իր համակրութիւնը Խաչիոյ ջղուտ ժողովուրդին համար որ զեղեցկութեան բնագլխական բմբռնումն ունի, և Թրանսալի խորիտ ժողովուրդին համար որ ազատութեան տարփանքն ունի։ Գիրքը մրրիկ հանեց երկրին մէջ. ոչ միայն կուր գործ մըն էր ան, այլ և նոր զգացնութեան մը, նոր ձևի մը, նոր ոգիի մը բողբոջումը. անհամար յժգոհներուն հետ, հիացողներ ալ յառաջ բերաւ. ամենէն կժու շարձակումներուն մէջտեղանքը, քնարերգական գորովի էջեր կային հոն, որոնց մէջ գերման հոգիին ճշմարիտ մեծութիւնը հասկցւած ու երգւած էր՝ ինչպէս թերևս երբէք չէր եղած այդ շեշտով. բայց միևնոյն ատեն, այն ազեղ ու նեղ հալուստները որոնց մէջ սեղմեր էին մեծ գեղեցիկ հոգին, չարաչար կը բզբուէին այս յանդուգն ու նոր մտածումէն։ Արձակագրին հետ, զուգահեռական զարգացումով մը, բանաստեղծն ալ, նոյն շունչէն մղւած՝ կը յառաջանար։ Միևնոյն ոգին կը թրթռացնէին իր երգերը որոնք իր արձակին խկութիւնն էին՝ խտացած ու նրբաքանդակ ոսկի խնկամաններու մէջ ամփոփւած։ Իր Ղիզնիւր, Բալլադները, երգիծանքները՝ աղամանդի կաթիլներու ձևով կը ցրցընէին քրքրացող տենդը իր անհանդարտ հոգիին։ Իր ներշնչումը, միշտ անհանգիստ, միշտ անկայուն, հազար հագուստ, հազար դէմք կը փոխէր,

Ժողովրդական երգի վճիտ սլարգութենէն վոտերեան լիտի կատակին կը ցառէր, հոգեպաշտ խանդավառութենէն անասուած հայհոյանքին կը դիմէր, և երբեմն ամենքը իրար կը խառնէր արտասովոր համարձակութեամբ մը, և միշտ անկեղծ կը մնար, անճշմարտանման, բայց իրական: Մերթ ալ, ծաղրէն յոգնած, ինքզինքը կը ձգէր իր հոգիին ճշմարիտ խորքը կազմող ազնիւ յուզմունքներուն, և իր զմայլանքներն ու երազները կը պատմէր. Հիւսիսային ծովին երգերուն մէջ բնութեան մեծ հոգիին հետ կը հաղորդակցէր, անոր քմայքները, զայրոյթները, ժպիտներն ու մեղամաղձութիւնները. կը նազէր. ինծերմեցցոյին մէջ սիրոյ հեգնական եղերերգութիւնը կը հիւսէր, արծաթ բոժոժներու թօթվուքի մը մէջ իր հեծկլաւանքները խեղդելով. ու Վերադարձին, մէջ, իր առաջին տիրոջն արտում չիշատակը կը քրքրէր և, յուզմունքէն զինաթափ, ծիծաղը մէկ կողմ նետած, յաւին դիմացը ծնրապիր, կնկան պէս կը հեծկլաւար: Այս յուզմունքն իսկ թեթեւ էր սակայն՝ շունչի պէս, ողբերգական ծանրութիւններէ զգոյշ, շատ սուր բայց շատ ալ բարակ՝ չափազանց թանկազին ու փափուկ բուրման մը նման: Այդ կարճատև անձնատուութիւնները միշտ կ'ընդհատէին ալ աւելի անգութ հեգնութեամբ մը, և յուզումը նորէն կը փութար լիտուիտեան հասնող չարութեամբ մը դիմակ իւր: Այս բանաստեղծութիւնը, մտածումովը, զգայնութեամբը, ձևովը նոր ու խռովիչ, անհանդիստ ըրաւ ամբողջ գերման ընկերութիւնը. գրականութիւնը; դպրոցները, վարչութիւնը, ժողովուրդը, բարքերը, անձնաւորութիւնները, ամէնքը զիրենք վիրաւորած զգացին իրենց հանդարտութեան և իրենց սովորութիւններուն մէջ: Փոքր մաս մը այս ձայնին հրապոյրն ու զօրութիւնը ըմբռնեց, և հին հիացումներու աւերակին վրայ ուղեց Հայնէի փառքը բարձրացնել իբր նոր գեղեցկութեան մը արշալոյսը. ռոմանտիկ դպրոցը տեղէն խախտեցաւ: Մեծամասնութիւնը յամառեցաւ փոանգ մը տեսնել ուր որ պզտիկ խումբը վերականգնացում կը տեսնէր. հալածանքները բազմացան. Հայնէ ամէն կողմէ զինքը հակակրութեամբ ու ատելութեամբ պաշարուած զգաց. իր հարուստ ազգականներն անգամ, որ իրեն կ'օգնէին, սպառնացին նպաստը դադրեցնել եթէ ընթացքը շարունակէր: Այդ միջոցին, 1830-ի Փրսնսական յեղափոխութիւնը պայթեցաւ Պարիզի մէջ. ազատ դադափարները յաղթանակեցին. Հայնէ, ձանձրացած իր երկրէն, ուր պայքարն անգամ ալ անհամ կ'երևար իրեն, որոշեց թողուլ իր մարմնական հայրենիքը, ուր կը խղզւէր, և իր մտաւոր հայրենիքը երթալ: 1831-ին հեռացաւ Գերմանացէն և Պարիզ հաստատուեցաւ:

(Շարունակելի)

ԵՂԲԱՅՐ

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆԻ

Արի, եղբայր, վերջին ոյժըս
Քեզ համար եմ խընայել.
Ճամբայ ունենը, գընալ պէտք է,
Քանի գիշեր չէ եկել:

Կը գայ խաւար, մեր բախտըն էլ
Տերեւի պէս կը յողայ,
Ահ կը պատեն մեր սրտերը,
Կեանքը մեզնով կը խաղայ:

Քամին զարկեց ահա յուռըս,
Զարկեց քամին բոթաբեր.
— Ի՞նչ ես երգում, ասան, քամի',
Թափառական անվեհեր:

Քամին զարկեց, շառաչ հանեց,
Մտաւ, պտույտ-կալ արաւ
Եւ վայրենի մի խաղ սարքեց,
Պարեց, նետեց ու թլուաւ:

— Ո՞ւր ես վազում, պատմի՛ր, քամի',
Ինչէր եղան հարաւում:

Ինձ ինչ բերիր, արիւն—արցունք,
Դարձիր, քամի՛ անդադրում:

Բայց նա կորու... ինչո՞ւ, եղբայր,
Նա ինձ չասաց իր զաղտնին—
Չլինի՞ թէ նա բերաւ, տարաւ
Մըմունջները քո վերջին!..

Բայց քեզ համար վերջին ոյժըս
Ինչպէս էի խընայել,
Դեռ ճամբայ կար, պիտի գնայինք,
Քանի գիշեր չէր հասել...

1898 թ. 20 ապրիլի
Բաքու.

ՍԵՒ ԾՈՎԻ ԱՓԵՐԻՆ

(Յիշողութիւններ ու տեղեկութիւններ թիւրքահայ գաղթական-ների կեանքից ու աշխարհից)

ՅԱԿՈԲ ՄՈՒՐԼՅԵՆՅԻ

(Նարունակութիւն ¹)

II

Տրապիզոնի վիլայէթը կամ հին Պոնտոսը նեղ շերտով տարածւում է Սև ծովի հարաւային ափերին, արեւելքից հասնելով մինչև ռուսաց սահմանը (Բաթումի շրջան), արեւմուտքից անցնելով Սամսոն և Բաֆրա քաղաքներից ալն կողմը, հարաւից կցւելով Էրզրումի ու Սիւասի (Աերաստիա) վիլայէթներին։ Տրապիզոնի վիլայէթը կազմում են չորս սանջակներ՝ Լազիստանի (Քիլիկի), Տրապիզոնի, Գիւմիւշհանէի ու Ջանիկի (Սամսոնի)։ Այդ բոլոր սանջակներն էլ ձգւում են ծովի ափերին. միմիայն Գիւմիւշհանէի սանջակն է կտրւած ծովից։ Տրապիզոնի վիլայէթի հալերի թիւը համեմատելով լոճների ու մուտուլմանների թւի հետ՝ անշան է։ Այս երևոթի պատճառը, ինչպէս տեսանք, թիւրքական բռնութիւններն են, որոնցից ստիպւած՝ հալը դարերի ընթացքում կամաց-կամաց կլանւել է մահմէդական տարրից, ալնպէս որ՝ այսօրւան օրս նույն իսկ վիլայէթի մահմէդական ժողովրդի մեծ մասը մահմէդականացած հալեր, լոճեր, լազեր ու աջարացիներ են։ Վիլայէթում հալերը աւելի տարածւած են Տրապիզոնի ու Ջանիկի (կամ ինչպէս հալ գաղթականներն են ասում՝ Ճընիկի) սանջակներում։ Համեմակ տարի առաջ այդ երկու սանջակներում մօտ 18 հազար հալ էին հաշւում ² առաջն.ում՝ 9200, միւսում՝ 8240. իսկ Լա-

¹. Տէս Մուրճ 1898 թ. Ձձ 4.

². Լ. Սարգսեանց. «Այց Թ. Հ.»

զիստանի ու Գիւմիւշհանէի սանջակներում նրանց թիւը շատ քիչ է եղել. հազիւ երեք հազարի է հասել: Ալթմ կոտորածներից ու անվերջ շարունակող գաղթական շարժումների պատճառով հաւանական է որ հազարի թիւը շատ աւելի քչացած կը լինի. գուցէ նրանց կէսն էլ մնացած չլինի:

Տրապիզոնի սանջակում հազարը ապրելիս են եղել զլխաւորապէս երկու գաւառամասերում՝ Եօմուրայի ու Աղջաբաթի վիճակներում և մասամբ էլ Կարադէրէ առած տեղում: Եօմուրան գտնւում է Տրապիզոնից արեւելք և բռնում է Դէլեքմէնդէրէ ու Եամպուրու գետերի մէջ տեղը, մօտ 8 ժամ տարածութեամբ արեւելքից արեւմուտք, և ծովափից մի 4—5 ժամ դէպի հարաւ, լեռնակողմը: Եօմուրան կազմելիս է եղել մի առանձին վիճակ՝ Նահիլէ, որի միւղիւրը մշտապէս թիւրք է եղել և Նշանակել է Տրապիզոնի վալիից: Դիրքով ալ վիճակը մօտիկ նմանութիւն է ունեցել Սեծովի Անատոլիական ափերի միւս բոլոր տեղերի հետ. սկսելով բոլորովին ծովի մօտից, ցածր ու դաշտալիճ ափերից, հետզհետէ քանի քնացել դէպի երկրի խորքը՝ անհարթ և լեռնալիճ դիրք է ստացել, լեռնալիճ երկրին չատուկ առողջարար, զով կլիմայով ու պաղ աղբիւրներով, խկապէս ալ վիճակի հալաքնակ գիւղերը ալ լեռնալիճ մասումն են գտնւել, բացի Տրապիզոնին մօտիկ մի-երկու հալ գիւղերից: Նոյն է եղել և միւս վիճակում՝ Աղջաբաթում և, եթէ չեմ սխալւում, նոյն դիրքն են ունեցել շատ քիչ բացառութիւնով Անատոլիական ափերը հալաքնակ գիւղերի մեծ մասը: Հալ գիւղերը սովորաբար շինւած են եղել կամ լեռների ու բլուրների լանջին կամ ստորոտին: Ցածր տեղերից հալը աշխատել է միշտ հեռու մնալ, չուզենալ վրկել լեռնալիճ մաքուր ու պաղ ջրերից ու օդից: Բայց չուզենալով հեռու մնալ լեռներից, նա միշտ լաւ ու լարմար հողի պակասութիւն է զգացել: Աղտեղ, ինչպէս և ամեն տեղ իր հալքենական ափերում՝ ոչ միայն սեփական հող շատ քիչ է ունեցել, համարեա թէ չէ ունեցել, ալ ունեցած, վարձով վերցրած հողերն էլ մի բան չեն եղել — մաշւած ու տարւած, քարքարոտ ու անբեր: Տրապիզոնի սանջակում չիշւած վիճակներում հողը՝ բացի անբեր լինելուց, լեռնալիճ ու անհարթ դ'րքի պատճառով նոյն իսկ մշակութիւն ստիպւած է եղել միայն ձեռքով անելու, եղ ու սալ նա չէ կարողացել բանեցնել իր անմատչելի ու դժւար պառակներում. բոլոր տեղերը նա ձեռքով ու փետառով է դարձրել և չալակով կամ ձիով բերքը տուն կամ քաղաք կրել: Արեւու համար նրանք ոչ սալ են ունեցել, ոչ էլ եղնիկ պահել, չնայելով, որ նրանք բոլորն էլ երկրադարձ են եղել. նրանց բոլորի կերակրողն էլ հողն է եղել:

Տրապիզոնի ամենամօտիկ գիւղն է Զէֆանոզ, քաղաքից 7—8 վերստ հեռու. առաջ ունեցել է 50 տուն հալ բնակիչ, քարաշէն եկեղեցի ու զըպրոց: Ալթմ եկեղեցին տան տեղ է ծառայում. կոտորածից աղտեղ են ա-

պատանւել անտուն հալերը, որոնց աներն ուրիշ կալքերի հետ միասին թիւրքական զաղութների զո՛ւ են դարձել: Միմիայն 36 շէնք ալդ գիւղումն են ալրիւ թիւրքերը վերջին կոտորածի ժամանակ: Բացի աներն ալրելուց ու թալանելուց, 10 հոգու էլ սպանել են, շինալելով նոն խակ մի 95 տարեկան զառամեալ ծերին: սպանւածների մէջ է և գիւղի քահանան: Թէ ալդ և թէ միւս գիւղերում, ինչպէս պատմում են, կոտորածի ժամանակ սպանւածների մեծ մասը ծերերից է լինում, որոնց բոլոր մեղքը ալն է լինում, որ երիտասարդների պէս ուժ չեն ունեցել սարերը փախչելու: Ղրանց վրա է գործ դրել իր զաղանալին քաջագործութիւնը բարբարոս ու բռնաւոր թիւրքը: Զէֆանողը քաղաքի ամենալաւ ու ամենազեղեցիկ ամարանոցներիցն է, ինչպէս պատմում են՝ աները քաղաքի շէնքերից չեն ջոկնւել, և իր մօտիկութեան ու մի քիչ էլ լեռնալին ղիրքի համար (քաղաքից թէն բարձր, բայց վիճակի միւս հալ գիւղերից աւելի ցածր) մեծ չարմարութիւն է ունեցել իբրեւ ամարանոց ծառալելու: Գիւղին մօտիկ կան և շատ թիւրքեր, որոնք ջոկ թաղ են կաղմում և ջոկ էլ տանուակէր ունին իրանց համար:—Կոսմիլա, զուտ հալաքնակ գիւղ, ալդտեղ էլ մի 50 տուն բնակիչ է եղել: ունեցել են և եկեղեցի: Կոտորածի ժամանակալդ գիւղի քահանալին էլ սպանել են:—Կուարա, թիւրքաբնակ գիւղ է, մի 4-5 տուն հալ էլ ալդտեղ է եղել:—Խօց, լուսնաքնակ գիւղ է, լուսների հետ խառը ալրել են մի 20-ի չափ հալ տներ, համարեա ամենքը քաղաքացիներ: Նրանցից մի ընտանիք միայն գիւղացի է եղել: Կուիլա՝—Զէֆանողի չափ քաղաքից հեռու և նրան շատ մօտիկ, բնակիչների մեծ մասը թիւրքեր ու լուսներ են: մի քանի տուն հալ էլ ալդտեղ կան:—Շանա (կամ հալերի ասելով՝ Շոնա)—Սօմուրալի վիճակի հալ գիւղերի մէջ ամենամեծն է ու անաւին: Տրապիզոնից 3 ժամ հեռու, մեծ գիւղ է, մի քանի թաղերից կաղմւած, 100 տնից աւելի բնակիչ է ունեցել, երկու եկեղեցի ու դպրոց: Տրապիզոնի մօտիկ գիւղերի հալ դպրոցների մէջ ամենից աւելի ալդ դպրոցն է հռչակւած, ալդտեղ սովորելիս են եղել և հալ աղջկիներ: Յալտնի է իբրեւ ապահով ու անմատչելի տեղ աւազակների կողմից, Կոտորածի ժամանակ ալդտեղ միայն երկու մարդ է սպանւել և թալան էլ չէ եղել՝ ինչպէս լսել եմ՝ մի թիւրք բէկի շնորհով, որ տշխատել է նրանց թիւրք զաղաններից պաշտպանել:—Շանալից ալն կողմը գալիս են Ուզ կոչւած տեղի լեռնալին ու բարձր հալ գիւղերը: Բեօն, Գալաֆիլա, Աթիօն ու Սիֆտէր, զրանք քաղաքից աւելի հեռու են եղել, ամենքից հեռուն Սիֆտէրն է: քաղաքից 10 ժամ, ունեցել է 30 տուն հալ բնակիչ:

Կալաֆիկան՝—8 ժամ հեռու է քաղաքից, ունեցել է 40 տուն հալ բնակիչ: Դրանք բոլորն էլ բացի Սիֆտէրից, ունեցել են չառուկ կկեղեցիներ: Մի քանի տուն էլ եղել է Կաղարուկսա գիւղում, ուր աւելի չուներ ու թիւրքեր են ապրում: Կօտաւորապէս Սօմուրալի ամբողջ վիճակում հալերի թիւն եղել է 4—5 հարիւր տուն:

*
* *

Աղջաբաթը կազմում է Պլատանայի դաւառակի մի մասը: Այդ վիճակը տարածւում է Տրապիզոնից արեւմտահարաւ մինչև Պլատանա նաւահանգիստը: Տրապիզոնին ամենամօտիկ գիւղն է Քարիւսն, որտեղից մի ժամի ճանապարհ է եղել մինչև քաղաքը՝ Տրապիզոն: Ունեցել է 40 տուն հայ բնակիչ ու եկեղեցի: զուտ հալաբնակ գիւղ է եղել: Կոտորածի ժամանակ թիւրքերը ալդտեղ էլ մեծ անգլխով լինեցին և արել: Երբեք չատերը թալանել, ալրել են, մի քահանայի էլ սպանել են: Արդալիւս՝ 2 ժամի ճանապարհով Տրապիզոնից հեռու: 30—40 տուն հայ էլ ալդտեղ է եղել: Կոտորածից լետու նրանցից էլ շատերը փախան, կէսն էլ չըմնաց: Այդ գիւղում հայերին մօտիկ եղել են Եւդոնի: Այդ երկու գիւղերի մէջ տեղն է Աղսիդ: մի քանի տուն էլ թիւրքերը ալդտեղ են վառել: Կրանցից լետու գալիս են Սրադէրէսի կոչած համայնքի հալաբնակ գիւղերը: Ծիֆրիկա, Զիզաքոս (10-15 տուն), Վերոնա (նոյնքան տուն էլ ալդտեղ), Ապա գալիս են՝ Լադունա, Միմէրա (35 տուն առաջ), Սաթարի, Ախունտա, Աղուրոյ ու Մալա: Կրանց մէջ Մալան ամենից հեռւորն է Տրապիզոնից, մօտ 7 ժամի ճանապարհ, իսկ Պլատանայից 6 ժամ հեռու: Այդ գիւղն ու Զիզաքոսն Աղջաբաթի ամենարարձր հալաբնակ գիւղերն են եղել: Մալան Աղուրոյի հետ մի եկեղեցի են ունեցել: Կրանց մէջ Պլատանա քաղաքին ամենից մօտիկ եղել է Սաթարի, $1\frac{1}{2}$ ժամի ճանապարհով հեռու, իսկ Տրապիզոնից $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռու: Այդ գիւղում կոտորածից առաջ 40 տուն հայ է եղել, որոնք ունեցել են և եկեղեցի, թէև ալդ գիւղում ոչ ոք հայերէն չէ խմացել ու չէ խօսել, բացի կանանցից, և այսօր էլ Տրապիզոնի մօտերից եկած հայ գիւղացիների մէջ զրանք լալտնի են ու որոշում են իրանց թրքախօսութիւնով: Այդ գիւղի հայերին մօտիկ շատ թիւրքեր են ապրել, որոնք մի ժամանակ՝ զաղթական հայերի ասելով՝ մեծ մասով հայ են եղել: Կոտորածից լետու ալդ գիւղից 12 տուն թողնում են գիւղը և զաղթում, հաստատւում Պլատանային մօտիկ, $1\frac{1}{2}$ ժամ նրանից հեռու, իսկ մնացածները ամենքն էլ անցնում են Կովկասեան ավերը, Սուխումի չրջանը: Նոյնն են արել և Ախունտա գիւղի հայերը: ալդտեղ էլ 28 տուն հայ է եղել առաջ: իսկ այսօր նրանցից միայն 2 տուն է մնացել գիւղում, միւսները բոլորը զաղթել են:

*
* *

Կարադէրէ կամ հայերէն՝ Սե գետի վիճակը տարածւում է Կոմուրաւից աչն կողմը, դէպի արեւելք, մինչև Օֆ, Համլէնից հիւսիս-արեւմուտք: զանաւում է Սիւրմէնէի գաւառակում: Այդ վիճակը լալտնի է իր թանձրախիտ անտառներով, լեռներով ու «մալաներով»: Լալտնի է նոյնպէս երկաթի հանքերով ու իւզով: Բանելու չարմար հող շատ քիչ ունի: Բնակիչ-

Ներքն են աւելի մուսուլմաններ ու լոյներ. վերջինները մեծ մասով պահպանել են իրանց ազգային ինքնութիւնը և հաւերի նման չեն կորել: Այդ վիճակը, որ մի ժամանակ հարիւրի չափ հաւ գիւղեր է ունեցել, այսօր հազիւ 60 տուն հաւ բնակիչ ունի. մնացած հազարաւոր հաւերի մեծ մասը որը փախել, ցրւել է Տրապիզոնի ափերը, որն էլ ուրացել հաւատը. մահմէդականացած հաւերն էլ մասամբ դեռ պահպանել են իրանց լեզուն ու հայրենաւանդ սովորութիւնները: Վերջին պատերազմից լսող և կոտորածի պատճառով աղտեղից մի 20 տուն հաւ գաղթողներ են եղել. դրանց մեծ մասը այսօր Սօչիի կողմերն են մնում, այնպէս որ նոյն իսկ 20 տարի առաջ էլ ալդ վիճակում հաւեր քիչ են եղել—80 տան չափ, կամ շատ շատ՝ մի 100 տուն. դրանք են մնացել Ան գետի հազարաւոր հաւերից: Ինչպէս վերին էլ ասեցի, Համլէնից փախչողները առաջ ալգաեղ էլ հաւածւելով՝ շարժւում ու ցրւում են հիւսիս-արեւմուտք, Տրապիզոնի ափերը: Հայրենիքում մնացած ալդ 60 տներն էլ մի տեղ կենդրոնացած, խմբւած չեն, ցրւած են զանազան թաղերում ու գիւղամասերում, դրանք են՝ Մախթէլա 2 հատ, մեծ ու փոքր. Կադրա, Սաթէս, Ալչաքդէրէ, Ժուժք, Էլէմօտս, Ծիմլա. ինչպէս պատմում են, Զէֆանդցիները ալս վերջին գիւղիցն են գնացել. դրանցից Կադրան ունեցել է եկեղեցի և ուսումնարան:

*
* *

Տրապիզոնի սանջակի ալդ բոլոր վիճակներում էլ հալը հողի կողմից անբաւարար ու աննախանձելի վիճակի մէջ է: Բացի այն հանգամանքից, որ հաւերը սովորաբար նստած լինելով լեռնալիւն մասում, լեռնալիւն թեքերի ու պառակների վրայ՝ բանեցրած հողերի մեծ մասը քարքարոտ է ու լեռնալիւն, մեծ մասով անտառի տակ և մշակութեան համար շատ անլարմար, էլ չեմ ասում—ամուլ ու չը բերող, պապենական ժամանակներից բանւած ու մաշւած, այնպէս որ շատ տեղ միայն պարարտացնելով ու աղբի ուժով են կարողանում մի բան ստանալ, միւս կողմից եղածն էլ մեծ մասով իրանը չէ եղել, ուրիշի, օտարի, զանազան թիւրք աղաների սեփականութիւն է եղել, որոնցից նա վարձով վերցրել ու բանելիս է եղել: Աղջաբաթի վիճակում, Պլատանալին մօտիկ, տեղ - տեղ հալը բոլորովին սեփական հող չէ ունեցել. միմիայն Սաթարիում եղել են տեսնեակ կալածատէր թիւրքեր, որոնք ապրելիս են եղել հաւերի հետ խառը: Այդ բոլոր վիճակներում հալը սեփական հող չատ քիչ է ունեցել. բոլոր ունեցածն էլ իրանց փողով գնած: Այդ բոլոր վիճակներում ոչ մի տեղ տէրութիւնից հաւերին հող չէ եղել տրւած, բոլորը իրանց գնածն է եղել: Սեփական առած հողը մեծ բան չէ եղել. սկսած $\frac{1}{2}$ զեսեատինալից մինչև ամենաշատը 2 զեսեատինալ: Հող չունեցող, «աղալուղ» տեղերը նստողները, կամ ինչպէս գաղթականներն են ասում՝ «մաբարանները» առաջ աւելի շատ էին, հիմա քչացել են, նրանց մեծ մասը

դադրեց և կովկասեան ամերը, Քիչ-շատ սեփական հող ունեցողները գաղթեցին, ինչ, պիտի անէր անհող գիւղացին, որ չը գաղթէր: Ունեցած հողը, սեփական թէ օտար, աչքեան քիչ է եղել, որ «իդարա» չէ արել—չէ բաւականացել. բանածը, բերքից ստացածը տուրքին չէ հերքել. ինչ անէր, որ չը գաղթէր: Մասնաւորապէս Նամուրալի վիճակում հողի կապալաւարձը շատ ծանր է եղել, Ջանիկի կողմերի պէս չէ եղել. աշնտեղ սովորաբար բերքի կէսը աղաչին է եղել, մնացածը իրան՝ դիւղացուն: Ի՞նչ պիտի անէր աչք մնացածով. ինքն ուտէր, ծանր տուրքերը տար, թէ միւս կարիքները տեսնէր, աչք ինչ նրա ստացած ամբողջ բերքը իրան էլ չէ հերքել: Այսպէս աչք բոլոր վիճակներում էլ, ինչպէս և ամեն տեղ համայնքիների մօտ, հալոնական ամերում, սիմինդրը ամենազլխաւոր բերքն է եղել. նրա հացն են կերել ամեն տեղ էլ. ցորեն համարեա թէ չեն արել: Բայց տեսէք, որ աչք միակ ու զլխաւոր հացաբոլսն էլ աչքեան չեն ստացել, որ գոնէ իրանց բաւականանար. երբեմն հազիւ մի 3—4 ամիս է քաշել: Հապա ինչ ծանր ու տաժանելի աշխատանք է դնացել դրա վրայ, մինչև որ բերքը տուն են կրել. ով գիտէ ինչպիսի անմասչելի թեքերի ու պառակների վրայ է եղել ցանւած, որտեղից քանի-քանի անգամ ստիպւած է եղել մէջքով-չալակով կրել աչք բերքը մինչև իր տունը. չէ որ, ինչպէս վերեն կը գրել եմ, տեղի լեռնոտ գիրքի պատճառով, եղ ու սալ չէ բանել. բոլորը շալակով ու շատ-շատ ձիերով են կրել, եթէ աչք կը ունեցել են: Շատ անգամ էլ բաց հող, վարելահող չունենալուն համար, նրանք ստիպւած են եղել անընդհատ կռիւ մղել հսկաջ անտառների դէմ, և նրանցից խել բանելու հողը: Տեղի կլիմայական պայմանները շատ տեղ չեն ներկել, որ թութուն անէին. նրանց գիւղերը մեծ մասով լեռնալին են եղել: Ամբողջ Նամուրալում համարեա ոչ մի տեղ թութուն չեն արել. տեղերը բարձր են եղել. թութուն արել են աւելի Աղջաքաթի վիճակում, աչք էլ տեղ-տեղ, ցածր-ծովափին մօտիկ գիւղերում, ինչպէս օրինակ Բարխանում, բայց աչք էլ ուէթի թութունի մենավաճառութեան շնորհով մի առանձին օգուտ չէ տւել մշակողներին: Թութունի գներն ընկնելու պատճառով: Մի տուն արտադրելիս է եղել մօտաւորապէս 30-40 լիտր թութուն (լիտրը՝ 18 ֆունտ է). լաւ թութունի լիտրը ծախւել է 40-45 ղուրուշի (ղուրուշը ալթման կուրսով մօտ 8 կոպ.): Նամուրալի վիճակը աւելի լաւանի է կաղինի մշակութիւնով. միակ արտահանող բերքը դա է եղել. ամենքն էլ ունեցել են. գիւղացին մի քիչ փող միմիայն նրանից է տեսել: Սկսած 500 օխալից (օխան 3 ֆունտ) մինչև 50—100 բեռ (բեռը՝ 100 օխա է) կաղին արտահանողներ են եղել: Կաղին համար Տրապիզոնից քառուկ վաճառականներ են գալիս եղել առնելու, և առհասարակ լաւ ծախւելիս է եղել, մասնաւոր տուժ, երբ օխան մինչև 4 ղուրուշի է գնացել, բայց չիմա գներն ընկած են. սովորաբար օխան 60 փարալից (ղուրուշը 40 փարա է) մինչև 2 ղուրուշի է գնում:

Անասնապահութիւնը բաւական տարածւած է եղել նրանց մէջ, մասնաւոր Նոմուրալի կողմերում, ուր երբեմն տասնեակներով կռիւր են պահել և կաթնատնտեսութիւնով պարապել: Ոչխար էլ ունեցել են, բայց վերջերը շատ փչացել, ծախծխել են ոչխարի տուրքի և մասամբ էլ աղի ծանր մաքսի պատճառով: Մի լիտր աղի համար $4\frac{1}{2}$ ղուրուշ են տւել—մօտ 40 կոպէկ, ալն ինչ՝ առաջ 8 կոպէկ է եղել:

Նրանց տունը քանդողը, հալրենիքից քշողը, օտար ափերը ձգողը—հէնց ալք տուրքերն են եղել, որոնք քամել, ջուր են շինել գիւղացու աշխատանքը, մանաւանդ ամենքից աւելի «ոչար» կոչւած տուրքը: Խնդով պիտի նա ալնքան տուրքելը տար և որ մէկը տար, Ասղնից կամ թուրքունից ձեռքն անցած մի քանի մանէթով որ մէկն անէր.—իր հացը դնէր, տան պակամներն հոգար, պարտքերը վճարէր... Ինչեր ասէք որ նա չէ արել ալք ծանր դրութիւնից զուրս դալու համար: Լեռներից նա չալակ-չալակ ածուխ ու փալտ է տարել քաղաք ծախելու համար, որ միեկիւս դուրուշ ձեռքն անցնի, ոտով ժամերով ճանապղ է կտրել, անհարթ ու լեռնալին ճանապղ խիտ ու անմատչելի անտառների միջից, շալակը մէջքին. աշխատել է միշտ էլ, ցրտին ու տաքին, տանն ու դուրսը, բայց էլի մի բան չէ եղել, միշտ էլ աղքատ է մնացել, պարտքերի տակ ճնշւած, տուրքերի մէջ խեղդւած: Նոյն խոսք չալակով կրած, անտառից բերած, աղալից զնած ալք ածուխի, փալտի ու տախտակի համար նրանից ճանապարհին տուրք են վերցրել: Նիժէ խեղճ մարդը պարսպ ժամերին մի զամբիւղ կամ կողով է շինել ու տարել քաղաք ծախելու, նրանից ալք չնչին բանի համար էլ տուրք չառած չեն թողել քաղաք մտնել: Գնացած ճանապարհները բացի ալն՝ որ ճանապարհ չեն եղել, միալն իրանց պէս չարքաշութեան սովորած մարդու համար գուցէ չեն թւացել, բայց, ի հարկէ, ինչ ասել կուզի, որ ճանապարհի ոչ մի լարմարութիւն չեն ունեցել. ձիերով հազիւ են կարողացել գնալ-գալ. եղածն էլ ոչ ալնքան ապահով, ո՞վ է թիւրքին ճանապարհ տւել: Այսքան տարի է զրանց մօտիկ հազիւ մի խճուղի է չինւել (Տրապիզոնից—Երզրում), որի պատճառով ով գիտէ՝ քանի-քանի օրեր ու ամիսներ է կորցրել հալ գիւղացին և ինչքան տուրգանք տւել:

Անհողութեան, աղքատութեան ու ծանր տուրքերին չէ զիմացել գիւղացին. Գեռ կոտորածներ չեղած, սկսել էին գաղթել ալք կողմերից, բայց վերջին կոտորածից չէտու ալք գաղթական շարժումները մեծ ծաւալ ստացան: Արդէն կոտորած էլ չլինէր, նրանք զժւար թէ մնալին, ճար չունէին մնալու, իսկ ջարդ ու կոտորած տեսնելուց չէտու, տները թալնւելուց և ալրելուց չէտու, ունեցած աղքատիկ կալքից զրկւելուց չէտու, սիրելիները ու ազգականները իր աչքի առաջ մօրթելուց ու նահատակւելուց չէտու՝—ո՞վ սիրտ կանէր մնալ ալք աւերակ ու ամալի երկրում, ալք

բարբարոս ու զազան կառավարութեան ձեռքին: Գիտենալիք, թէ ինչեր է արել, ինչ անգթութիւններ է գործ դրել կոտորածի ժամանակ կառավարութիւնը իր մոլեռանդ զօրքի ու խուժանի ձեռքով, ինչ սարսափելի ամաչութիւն ու լափչտակութիւն է տեղի ունեցել անխնայ կերպով դործ դրած սպանութիւնների ու զազանութիւնների հետ միասին, քանի-քանի տների աղքատացրել են, ունեցած-չունեցածը քաշել տարել են, նույն իսկ աշխարհի հասարակ բաներ, ինչպէս են փետակի ու բսնի նման գործիքներ և տանը պահած ու մնացած հագուստներ, նրանց որբ, մերկ, անօթի, անտուն ու բոլորովին չուսահատ ու լքւած վիճակի մէջ թողնելով սարերի գլխին, անտառներում, զազանների մօտ ապաւինած... Եւ մնալու տեղ ունէր հալը, որ մնար ու չգաղթէր, չգաղթէր ալդ սարսափի ու բռնութեան երկրից: Եւ մինչև այսօր էլ դեռ գաղթում է կոտորածի սարսափները քաշած հալը. .

(Շարունակելի)

ԵՐԳ ՈՒ ՎԷՐՔ

(Իսահակեան, Աւ.—Երգեր ու Վէրքեր)

ՆԻԿ. ԱՂԱՍԼԵԱՆԻ

Ես սիրում եմ մրմնջ-տրտնջ,
Տանջւած սրտի երգ ու վէրք...
Իսահ. Աւ.

I

Մի փոքրիկ հաշիւ ընթերցողներին:

Անցեալ տարւաչ վերջերը մի փոքրիկ գրքով լուս տեսաւ Ալեքսանդրապոլում «Երգեր ու Վէրքեր» խորագրով, որ արտաքինով գրաւիչ բան չէր. բայց զգացեց իսկոյն, որ գրքովի հեղինակը կարողանում է երգել իր «երգերն ու վէրքերը» ժողովրդի լեզուով ու ոգով, որ աչդ գրքովին իսկական բանաստեղծութիւնների հաւաքածու է:

Բայց թէ ընթերցողի և թէ հեղինակի համար շատ ու շատ կարևոր հարցեր ու կէտեր անորոշ մնացին. ինչ են իսկապէս պ. Իսահակեանի բանաստեղծութիւնները, ինչ մի նոր բան է բերում մեզ, կամ բերում է արդեօք, ինչ չտակութիւններ ու չափեր ունի նրա տաղանդը, որպէս բանաստեղծ ինչ նշանակութիւն է ստանում և ինչ տեղ բռնում, ունի արդեօք պակասութիւններ և որոնք են այդ պակասութիւնները, ինչո՞ւն է նրա ուժն ու թուլութիւնը, և այլ աչքիսի հարցեր՝ մանր ու խոշոր, դժբա դեռ մնում են անպատասխան ու անվճիռ:

Սրանից մօտ տաս տարի առաջ պ. Աղաբեանը «Աղբիւրում» մի նկատողութիւն է անում թէ բանաստեղծներ շատ ունինք, բայց բան ստեղծողներ՝ շատ սակաւ. սա մի լիովին ճիշտ դիտողութիւն էր, որ պիտի վկայէր, և վկայեց Ղ. Աղաբեանը. Եւ այդ ճշմարիտ էր ոչ միայն այն ժամանակ, այլ և է այժմ: Եւ իրաւ. նոյն իսկ այսօր և թէ ուղենաք մեր բանաստեղծների անունները թւել, պիտի մի քանի անգամ անցնէք մի ձեռքի մատներին դէպի միւսը. բայց ձեր քաղերն արդէն դանդաղանում են, հէնց որ փորձում էք բան ստեղծողների անունը տալ. կէս ճամբին հան-

գտնանալ էք ուզում: Այդ սակաւաթիւ անուաների փոքրիկ յանկին եկաւ իր անունը կցելու պ. Խաչակեանը:

Ովքեր հետեւում են մեր պս րբերական հրատարակութիւններին, նրանց ծանօթ է անշուշտ պ. Խաչակեանի անունը, որ 4-5 տարի է արդէն ինչ տպում է իր բանաստեղծութիւնները «Տարազում», «Արաքսում» և «Աղբիւրում»: Բայց աչ 4-5 տարին, սխալած չենք լինի որ ասենք, թէ նրա մասին մի էջ բան չի տպւած: Այդ չի նշանակում սակաւ թէ նրա դուածները անուշադիր էին անցնում և հետաքրքրութեան ու խօսք ու զրոյցի նիւթ չէին դառնում: Ընկերների ու գրականութիւնը սիրողների փոքրիկ ու նեղ շրջաններում նրա մասին խօսում ' ինչ, նրան հետեւում էին. կարգում, անգիր էին անում նրա ոտանաւորները, վճ ու զրոյցի նիւթ էին դառնում նրա շնորհքն ու գրածները, որոշ կարծիք էին կազմում նրա մասին: Բայց այդ խօսք ու զրոյցը և կարծիքները ուժեղ չէին թէ ինչ՝ աւսքանը պարզ է, որ արձագանք չէին գտնում հրապարակի վրայ: Պ. Խաչակեանը «գոյութիւն ունեցաւ» միայն աչն ժամանակ, երբ տեսն թէ գրական հրապարակն իջնելիս նա իր գիրքն ունի ձեռքին: Մինչև ալ որը նա «անչալտ աշխարհ էր» մեծ հասարակութեան համար, թէ է, ինչպէս տեսնաք մեր հաշից, նա համարեա թէ «անչալտ աշխարհ» էլ մնում է մինչև ալժմ:

Ասենք՝ ինչ որ կարող ենք առ ալժմ ասել նրա մասին:

II

Նախ՝ երեակալութիւնը:

Այս երեակալութիւնը հարուստ է և վարթամ. աչս չատկութիւնն արդէն պ. Խաչակեանին մի առանձին տեղ է տալիս մեր նոր գրողների մէջ: Նա կարողանում է վառ ու պաժառ պատկերացնել տեսարանները, նրա փոքրիկ գրքակում ցոյի նման փռած են հրաշալի պատկերներ, խորը, դուրս ցցւած, փալուն ու կոկ: Այստեղ ամեն բան կարծէք առաջուց հաշի է առած. վերցրած են պատկերների խոշոր, էական, աչք դարնող մասերը. աչք մասերի էական կապերն ու դասաւորութեան բնականութիւնը. գրչի շարժումը՝ վրձինի շարժում է, և պատկերները գալիս անցնում են ձեր առաջից՝ մէկը միւսից վառ, թարմ, աշխուժ ու կենդանի: «Երգերն ու Վէրքերն» ալ կողմից մի հիանալի ցուցասրահ է, ուր աչք են ծակում բաղմաթիւ գունն ու երանգ ունեցող շաջուցիչ պատկերներ:

Անր բանաստեղծը բնութիւնից վերցնում է աչն ինչ վեհ է կամ գեղեցիկ, ինչ կենդանի է և աշխուժ, ինչ դիւթում է և հրացնում: Իր ընտրած գծերը խմբում է զանազան տեսակ, և ահա պատկերները պատրաստ են: Աչպէս չէ բնութիւնը իր չափտեսական արեով, ամպերով, լուսնով, աստղերով, ծաղկով ու ցօղով—որ ամեն բոպէ նոր պատկերներ ու նկարներ է լօրինում, նոր տեսարաններ կազմում ու դիւթում մարդկանց:

— Պարզկալ գիշեր...

Աստղերն երկնքում լուռ պսպղում են,

Լուսնի շողերը դիպել են սարի

Ձիւնոտ կողերին—կողերը ցոլում,

Պէծին են տալիս:

Ի՞նչ է սա. նկար է թէ բանաստեղծութիւն, ալս պատկերը վրձինի գործ է թէ խօսքերով է արտապատած! Ո՛րքան հասարակ խօսքեր, որքան սովոր գծեր—բալց և ի՞նչ պաշտօնութիւն, աչք ծակող փալ ու լոյս: Այսպիսի պատկերները ուղղակի միւտում են մարդու չիշողութեան մէջ, մնում են անշարժ, կարծես դրոշմում են. աչքալիսի պաշտօն երեակապութիւն ամեն բանաստեղծի չի վիճակում... Իսկ շարունակութիւնը...

Տրտաշունչ քամին

Թները փռած փնչում է, թռչում,

Սառած երկիրը ճաքում-ճաքճքում,

Ձեան հատիկներով քարափի կուրծքը

Ծեծում ու ծեծկում...

Տեսէք մի քիչ առաջ հանդարտ լեզուն ինչպէս է դառնում շարժուն ու թափոտ, ինչպէս խօսքերն իրար գլխով ընկած թռչում են, վազում, ինչպէս ձալները լարմար են գալիս նիւթին. կարծէք քամին է, որ ձիւնն իրար խառնած՝ կատաղած փչում է...

Ահա ձեզ մի ամբողջ գիշեր չորս կարճ տողում ամփոփած.

Գիշերն եկաւ, զով-հոյն ընկաւ,

Աստղերը լուսին ձէն տւին,

Լուսինն եկաւ, մով-ծովն ընկաւ,

Հաւքերն ինձի ձէն տւին,—

Սա մի շարժում պանդրամ է, ուր իրար չաջորդում են գիշերաւ կտորները մինչև լուսաբացը, մինչև հաւախօսը. ալս չորս տողում հոյն ընկնում է, աստղերը զուրս են գալիս՝ կանչում լուսնին, որ երևում երկնքի երեսն է ընկնում, և հաւերը խօսում, ձալն են տալիս բանաստեղծին... Այսպէս է ամեն տեղ թէ անշարժ և թէ շարժուն պատկեր տալիս. կարճ խօսքեր, հակիրճ տողեր, բալց միևնույն ժամանակ բովանդակիչ խօսքեր ու տողեր: Պ Խառհակեանի բանաստեղծութիւնները ոչ միայն հարուստ են պատկերներով, ալ և լաճախ իրանք պատկերներ են, որոնց մէջ կարելի է բովանդակութիւն գնել... Այս բոլորը իսկական բանաստեղծական շնորհքի նշաններ են, ալս բոլորից երևում է, որ հեղինակը իսկական տաղանդի տէր է...

Ի՞նչ ասենք այ. խառհակեանի լեզւի հարստութեան, թարմութեան, ճկունութեան, ուժի ու թափի մասին. նրա համեմատութիւնների, նմանութիւնների, լարմար ածականների, շքեղ դարձաձեւների, պատկերաւոր

ոճերի և արտապատուութիւնների մասին, որոնք անթիւ են. որ էջը կ'ուզէք բաց արէք, որ կտորը կ'ուզէք կարդացէք, ամեն տեղ, ամեն քաղաքփոխում նրանք չաղ են անցած աջ ու ձախ: Այսպիսի լեզու մեր բանաստեղծներից ոչ ոք չունի և չի ունեցել. լեզւի հարստութեան կողմից միայն Շանթը կարող է մրցել պ. Խաչակեանի հետ, ուրիշ ոչ ոք. միւսներն աղքատ չատերն էլ մինչև անգամ չատ են աղքատ նրա հետ համեմատած: Մեր լեզուն մի ղէնք է հեղինակի ձեռքին, որ նա կարողանում է վարժ ու թիթև դորժ ածել: Բաց ամենազլխաւորն այն է, որ պ. Խաչակեանը թափանցել է մեր լեզւի ողու ներսը. այն աստիճան հայերէն է գրում, որ մեր կիսահալ լեզւին սովոր ականջին երբեմն խորթ են հնչում նրա դարձածներն ու արտապատութիւնները. կանգնում էք, մտածում, չիչոզութիւնը քչիւրում և նոր նկատում, որ հալերս հէնց ալղպէս էլ ասում ենք: Նա ոչ միայն կարողացել է օգտւել ուժը ներածին չափ մեր լեզւի հարստութիւնից, բառերի անչատակ ամբարից, ճոխ ձևերից, փարթամ դարձածներից ու ճկուն ոճերից, այլ և լիովին իւրացրել է նրա կազմը, դասաւորութեան եղանակը: Նւ ալս ասելիս մենք միայն նրա բարբառով գրած տողերը չունենք աչքի առաջ, այլ և մանաւանդ նրա աշխարհիկ դրական լեզւով գրածները: Մի խօսքով այս լեզուն մի չտեսնած լեզու է մեր գրականութեան մէջ, ալղպէս ոչ ոք չի գրում. մարդու աչքը չլանում է մայրենի լեզւի ալղ հարստութիւնից...

III

«Երգերն ու Վէրքերը» նույն խի հարեանցի թերթիւս, դուք ընկնում էք ինչ որ նոր աշխարհ, ուր չէք եղել բնաւ: Այստեղ ամեն բան նոր է լեզւից ու ձևից սկսած մինչև զգացմունքներն ու նրանց արտապատութիւնը: Այսպէս ոչ ոք չի գրում և չի գրել, այսպէս ոչ ոք չի զղացել ու արտապատել Տպաւորութիւնն այն է, որ կարդում էք մի ինքնուրոյն գրողի երկեր, որ իր նմանը չունի մեր գրականութեան մէջ, որի զգացմունքները, մտքերն ու խոհերը իրանն են միայն և ուրիշ ոչ ոքի չեն պատկանում: Նա ոչ թէ որ և է մէկի հետեող է կամ նմանող, այլ լիովին անջատ է ուրիշներից և առանձնակի տեղ ունի ¹⁾: Սա շատ լաւ նշան է մի բանաստեղծի, այն էլ սկսնակի համար: Ինչ էլ որ լինի, ալսքանը պարզ է, որ հեղինակը նոր զգացմունքների աշխարհ է գնում մեր առաջ և այնտեղ ինքը լիազօր տէր է, մրցակից չունի:

Բանաստեղծը գրելիս դուրս է թափում իր զգացմունքներն ու սրտից բղխած մտքերը, արտապատելով նրանց պատշաճ ձևերով, որոնք չօչափելի

¹⁾ Ն: սակայն, մեզ թւում է պ. Խաչակեանը շատ անգամ Նիչչէի դօրեղ ազդեցութեան տակ: Ծան. Խ:Տ:

Յն և տեսանելի. ալիպէս է ոչ միայն բանաստեղծը, այլ և առհասարակ ամեն մի արեւստագէտ. արտալպտութեան զէնքերն են փոխւում, բայց էութիւնը միշտ նոյնն է ամեն տեղ: Լաւ են աչն գրւածները միայն ուր նիւթն ու ձևը իրար բռնում են, ներդաշնակ են, համապատասխան: Եւ հէնց ալստեղ է թագնւած գեղարեւոտական երկի զաղտնիք. ուր նիւթն ու ձևը, զգացմունքն ու միտքը և նրանց արտալպտութիւնն իրար չեն գալիս, աչնտեղ միք փնտուի գեղարեւոտականութիւն. աչնտեղ գեղարեւոտ չկայ: Լացը չի երգում ծաղրի խօսքերով, թռուցիկ զգացմունքը ծանր ու երկար տողերով, խորին վիշտը չորչոր բառերով ու դարձւածներով: Ամեն զգացմունք, ամեն նիւթ իր արտալպտութեան ձևն ունի՝ իր լեզուն, իր չափը, իր պատկերն ունի: Ուր ալք երկու տարբեր իրար չեն համապատասխան, աչնտեղ լուում է սոսներդաշնակ երաժշտութիւն, զգացում է ծաղրական կամ անախորժ հակադրութիւն: Միայն նիւթի ու ձևի, էութեան և արտաքինի ներդաշնակ հիւսւածքը կարող է ոչ միայն գեղարեւոտական, այլ և առհասարակ ախորժ տպաւորութիւն անել: Ախանքումն էլ ալիպէս է... Պ. Իսահակեանի բանաստեղծութիւնները ալս փողմից սակաւ բացառութեամբ (մասամբ որովհետեւ նիւթը մեղ անմատչելի է) կշտամբանքի չեն կարող ենթարկել, անմեղ են: Ալսպիսով ճա մեր առաջն է դնում ոչ միայն մի նոր աշխարհ, այլ և դրա հետ մի գեղարեւոտական աշխարհ...

Սակաչն գրւածքի չափը միայն գեղարեւոտական լինելը չէ. քերթողի զգացմունքները կարելի է դասաւորութեան ենթարկել, տեսակների վերածել իրանց բնութի, չատկութեան և ապա՝ ուժի կողմից: Ամեն գեղարեւոտական երկ ղեռ հարստութիւն չէ, կամ աւելի ճիշտ ասած՝ գեղարեւոտականութիւնը չի որոշում երկի կարեւորութեան չափը, նրա որ աստիճանի հարստութիւն լինելը: Ալստեղ արդէն գնահատութեան են ենթարկւում գրւածքի բովանդակութիւնը և ալք բովանդակութեան չատկութիւնները: Չէ որ չիմար ու թեթեւ կիներն էլ կարող է գեղեցիկ մարմնագծեր ունենալ, նոյն իսկ կլասիկական զէմքի տէր լինել: Ալիպիսի կանանց կարելի է ասել՝ շատ գեղեցիկ ես, բայց ինձ պէտք չես, կամ՝ շատ քիչ պէտք ես: Գեղեցկութիւնը չափւում է իր արած ազդեցութեամբ, իսկ ալք ազդեցութիւնն իր տեսակով: Ալսպիսով գեղարեւոտական քննադատութիւնը քննադատութեան մի մասն է միայն և ոչ ամբողջութիւնը: Իր գործը վերջացնելուց չետոյ, ճա տեղ է տալիս երկի հասարակական, հոգեբանական և պատմական գնահատութեան, երկը դառնում է բարոյական տեսակէտի դատման առարկա: Եւ պ. Իսահակեանի երկերի նոր ու գեղարեւոտական լինելը խոստովանել՝ ղեռ չի նշանակում նրա գնահատութիւնը տալ:

Բայց մեղ հարկաւոր է բանաստեղծի հոգին ուրազծել ալստեղ:

Ահա ձեզ մի հարուստ, բազմակողմանի և տարօրինակ ու բնութոյն հոգեկան կազմ: Նա իր հոգին զրել է իր զրքովի մէջ, ապա հոգին մեզ երևում է մի ձիւնապատ լեռան նման, որի ստորոտները, փեշերը լաւն փռած՝ խրածեն իրական կեանքի մէջ, ծածկած են արզաւանդ և բերրի հողերով, մատչելի են բազմաթիւ մարդկանց, լանջը սիրուն արօտատեղեր են, ուր ամենքը չեն բարձրանում, բայց ուր կարելի է բարձրանալ, իսկ գագաթը սառն է սառուցի պէս և թաղած անթափանցելի մշուշում ու գորշ ամպերում Պր. Խաճակեանը այս զրքովի մէջ տալիս է իր հոգու հակադիր, շրջման կէտերը. նրա հիմքը պարզ է, արմատները կենսունակ են և հիւթառատ, բունը հաստատուն է, թէև սուր ու դժարակոխ, իսկ գլուխը չոր ու անկեանք: Որտեղից է սկսում և ուր է վերում՝ դժար է ասել՝ որտեղ է դադար առնում, որն է նրա բնական, սովորական դրութիւնը՝ նւթալէս:

Եւ հէնց իր հոգեկան կազմով ու տւած պտուղներով նա բնութոյն մարդ է, ոչ նման միւսներին, կատարելապէս անսովոր ու ինքնուրոյն: Նա լաւ է ու լաւն քանի ժողովրդի հետ է երդում կամ ժողովրդի սրտից է խօսում. նրա սիրտը ուժեղ է զարկում, զրւածները փալ ունին, ձալնը խորիստ է և աղղեցիկ, ցաւը խորն է և համակող. նրան շրջապատող համակողմներին թիւը ստւար է, հաղարներ են՝ ցրած մեր երկրի աչս ու աչն խորշում, աչս ու աչն խրճիթի կամ դաշտի մէջ: Երբ ձեռք է զարկում իր սրտի միւս լարերին և հնչեցնում իր երգը կամ վերքի մեղեդին, նրան համակողմների օղակը նեղանում է, աւելի քիչ սրտեր են բաբախում նրա հետ, աւելի քիչ մարդիկ են ձալնակցում նրա վշտին ու ցաւին. աչն էլ միաշնութեան ժամանակ, երբ ղլուխը դատարկում է օրաչ տպաւորութիւններից և ընկնում ես ինչ որ կախարդական, անխճած հարցերի մթնոլորտի մէջ, ոչ առօրեական, հանապազօրեայ, ալ սակաւ պատահող ու մէկ-մէկ ալցելող մտքերի շրջանը. աչստեղ զգացմունքները նեղ են ու սուր, արտապատու իւրաները համեմատաբար աղքատ ու անորոշ, Բայց երբ բանաստեղծը գնում է գնում, հեռանում է, վերանում դէպի իր «հեռու ափերը», ժալուերն ու անապատները, ալ ես անկարելի է լինում նրան հետեւել. նա մնում է միայնակ, կորցնում ես նրան աչքիցը մշուշի ու գորշ անորոշութեան մէջ, ալ ես նրա շուրջը չի լսում ոչ մի սրտի բաբախում, բացի իր սրտի զարկը, որ խուլ կերպով հնչում է սառը բարձունքներում, լուսեան միջին. զգացմունքները անորոշ են դառնում ու ցուրտ, մտքերը մթնում են ու խառնում իրար, արտապատու իւրաները փոխւում, դառնում են անհասկանալի և անըմբռնելի, և դուք չլարում, մնում էք. աչստեղերը ոչ մի մահկանացու չի կարող նրան հետեւել, նա միշտ է իր «վերքերի» հետ, անընկեր...

IV

Որոնք են այդ սառը բարձունքները, ինչ անորոշութիւն ու միաշնութիւն:

Խոտովանում ենք, շատ էլ պարզ ու որոշ չենք հասկանում, թէ և ահա քանի ամիս է կանգ առած մտածում ենք և շարունակում ենք մտածել: Երբ բանաստեղծը կտրատում է այն բոլոր թեւերը, որոնցով նա կապւած է ժողովրդի մեծ սրտի հետ, երբ այլ ևս ժողովրդի կամ շրջապատողներին ձայնը չի հասնում քերթողի ականջին, որովհետեւ նա շատ է հեռանում ու վերանում, երբ նա, թւում է թէ, բաց է անում ամենքի առաջ իր հոգու ծածկւած խորշերը, իր ցաւն ու կսկիծը, իր վէրքերը—այլ ևս մենք չենք կալողանում նրան հասկանալ, հետեւել չի լինում նրա թռիչքին: և ոչ միայն անմիջապէս, սրտով չենք ըմբռնում նրան, այլ և երեսակալութեամբ: մտովին նույն իսկ թափանցել նրա հոգին անհնար է դառնում մեզ համար: Ինչ որ ձայներ են լսում «ոչ ալս աշխարհից», ինչ որ տանջանքներ, որ իրական կեանքը չի հասցնում, այլ մեկուսացած, ուրեմն և անձուկ հոգեկան աշխարհը, որ մերկնին նման է. դրա համար էլ համազգալն ու հասկանալը ոչ միայն դժւար, այլ և անկարելի է դառնում...

Այդ տարօրինակ ձայների խուլ արձագանքը լսում է նրա փոքր ինչ հասկանալի ոտանաւորներից մէկի մէջ:

Տիեզերքի պերճ հիւսւածքն եմ:

Իմ մէջ երկինքն է երգում,

Բռնկւում է սիրող հրդեհն,

Վշտի հեղեղն աղմկում...

Ի՞նչ է նշանակում «իմ մէջ երկինքն է երգում», կամ ևս «տիեզերքի պերճ հիւսւածքն եմ»... Բանաստեղծի երգերից մի քանի կտորներ իրար մօտ դնելով կարելի է հանել մի շարք մտքեր, լալանի համակարգի տակ դնել նրանց—և մի իւրատեսակ աշխարհայեացքի հիմունքներն արդէն պատրաստ են: Բայց այդ աշխարհայեացքն ամբողջովին առած, որքան պարզում է «Երգերից ու Վէրքերից», հակասում է թէ գիտութեան, թէ առողջ դատողութեան և թէ մարդկային՝ բնական դրութեան մէջ գտնուող խելքին: Այդ աշխարհայեացքը բանաստեղծի ինքնօրինակ հոգու պտուղն է: արտակարգ զգալունութեան, տարօրինակ, հիւանդութեան հասնող ջգերի և անսովոր զգացմունքների ու մտքերի արդիւնք է միայն: Հեղինակի հոգին բնուրդն է, նա չի եթարկւում մարդկանց սովորական տիպարներից որևէ մէկին:

Տաղանդատու մարդկի կարող են մարմնացնել մի հոգեկան աշխարհ, որ լալանի տեսակի պատկանող մարդկանց հոգեկան աշխարհի խոչարտողն ու էական տարրերն իր մէջ աւելի ուժեղ, պալծառ ու որոշ ունի, քան թէ այն մարդկանցից իւրաքանչիւրն առանձին առած: Նրանք լալանի տե-

սակի մարդկանց պսակն են կազմում, նրանց հոգեկան աշխարհների սինթեզն են, ալոպէս առած: Նրանք բացառութիւն են ոչ որպէս սոսկ տիպ, ալ որպէս չափերի զարգացման հասած տիպ: Այն մարդկանց մէջ, որոնց հոգեկան աշխարհի ներկայացուցիչն են դրանք, դրանց նման մարդ չկալ: Ոչ ոք դրանց պէս ուժեղ, պարզ ու պաշտօն չի զգում և գիտակցում: Եւ երբ ասում ենք թէ տաղանդները հազազիրտ են, հատ-հատ են պատահում—պիտի վերը ցույց տւած մտքով հասկանալ. ախիւնքն որ՝ ոչ թէ նրանց տիպին պատկանող մարդիկ չկան, ալ որ նրանց տիպին պատկանող մարդկանցից նրանց զարդացման աստիճանին հասածներ չկան:

Բաց ալոպէս չէ պ. Խահակեանը. երբ սա առանձնանում է՝ ոչ ոքի նման չէ. ընդհանրապէս էլ առած՝ նա միայն իր մի քանի կողմերով է նման միւսներին, և ոչ թէ իր ամբողջ հոգեկան կազմով. նա անսովոր անհատ է իր հոգով և նրա արտապատկութիւնով: Քանի նա մեզ մօտ, մեր մէջ է ապրում, քանի նա մասնակից է սովորական, ընթացիկ կեանքին, քանի նա ժողովրդի զաւակ է կամ չափերի նստարակութեան անդամ—նրա սիրտը ծանօթ ձալներ է հնչեցնում, մեզ կարողանում է համակել իր ցաւով կամ վշտով, աւելի կամ պակաս թւով մարդկանց զգացմունքների թարգման է (պէտք է ենթադրել՝ պատահաբար, որ և կը պարզենք վարը), բաց հէնց որ հեռանում է մեզանից՝ նա դառնում է մի անօրինակ անհատ, իսկույն տեսնում ենք, որ նա կարծես պատահամբ էր մեզ նման, որ նա ուրիշ մարդ է իր ցաւով ու վշտով, «երգով ու վերքով»...

Եկէք ու հասկացէք. մեր բանաստեղծը կարծում է, ինչպէս վերն էլ տեսանք, որ ինքը «տիեզերքի պերճ հիւսւածքն է», որ «իր մէջ երգողը երկինքն է», որ իր «արնոտ ու խոցոտ վէրքերը» «մեծ տիեզերքի հակազ վէրքերի կաթիլներն են», որ իր երգերը ալդ նոյն «մեծ տիեզերքի հսկազ վէրքերի ցաւն ու կսկիծն են». նա կարծում է, որ «աստղերի ցանցում» կարելի է լսել «լռութեան խոր, լալն երգերը», որ... և ալլն, և ալլն: Այս բոլորը մի լիովին անհատական հոգեկան կազմից կարող են բխել, ալոպէս ո՞վ է մտածում ու զգում¹): Այս աշխարհակացքի բեկորները ուղղակի հակառակ են գիտութեան, փորձին, տրամաբանութեան, առողջ խելքին. ալոպէս կարող է մտածել ու դատել կամ նախապաշարած կամ հիւանդ գլուխը, ալոպիսի գլուխներ կարող է ծնել կամ կարճատես բնազանցութիւնը կամ ժամանակից ու տարածութիւնից պոկւած հոգին: Առողջ բան չկալ դրանց մէջ. դրանք մտալին ժանտախտի բացիւններ են, որ նորութեան ու գեղեցկի դիմակի տակ զալիս են պղտորելու առողջ մարդու առողջ գիտակցութիւնը... Ել չենք ասում, որ ինքն ըստ ինքեան չատ ծաղրական բան է ալդ մտքերի կենդրոնական սիւնը. եթէ «երկինքն է» բանաստեղծի մէջ կրգողը, ալն ժամանակ մի քալ առաջ դնելով կարելի

¹ Խահակեանի այդ ոտանաւորները Նիշչէ'ն են վիշեցնում: Խմբ.:

է ասել, որ և երկինքն է բանաստեղծի մէջ լաց եղողը, ծիծաղողը, պարողը, հաց ուտողը...

Նւ տեսէք թէ ինչպէս լեզուն էլ տարօրինակ է դառնում. ինչպէս մթնում են արտապատութիւնները, գորշանում. բառերն իրար խառնւում. ու ալդ խղճալի աւերակների վրայ երբեմն միայն փալատակում է մի գեղեցիկ պատկեր, մի սիրուն արտապատութիւն—ու նորից ամեն բան վարդուրում է անորոշութեամբ, պղտորում աչքներիդ առաջ. Ի՞նչ է նշանակում «լալն երգեր», «հեռու ավեր», «երկրի ոլորտում թափառել ամբոխի վրայ». իմաստուն Նդիպոս դու վճռիր աչս հանելուկները... Կամ ո՞վ ինչ կը հասկանալ աչս խօսքերից. «զւարթ երկնքում—հեռու ավերում հողիս վառում էր—բոցերի ծով էր»... Ո՞ր մէկն ասի մարդ. ի՞նչ է նշանակում հիւանդանալ երկնքի ցաւով, և վերջապէս ինչ են աչս բոլորը 42-րդ էջի ամբողջ IV-րդ ոտանաւորի հետ միասին. հիւանդի զառանցանք, ցնորւածի մենախօսութիւն, ցաք ու ցրիւ խենթ ու խելառ մտքեր ու զգացմունքներ...

Պ. Իսահակեանի ալդ տեսակի բանաստեղծութիւնները (փառք Աստծու, որ քիչ են) հէնց մեռած են ծնւել. նրանք հիւանդացած ու գրգռւած ջղերի արդիւնք են, անորոշ, մութ, ամենքին անծանօթ ու խորթ. Մենք ուժնիրս ներածին չափ կրկին ու կրկին կարդալով՝ մտածել ենք ալդ մի քանի հատիկ ոտանաւորների մասին. խելքներս որոշ բան չի կտրել, բաց աւելորդ չի լինի մեր ընդհանուր եզրակացութիւնը չալտնելը. դրանք, ինչպէս մեզ թւում է թէ գրւածքից երեւում է, աչսպէս ասենք՝ ուղեղալին զգացմունքներ են և նոյն իսկ գրողի ու զգացողի համար մութն են ու անորոշ...

Բաց ուրախալին աչս է, որ, թէն դրանք, անկասկած, հիւանդ բաներ են, բաց քիչ են. և բացի ալդ, աչս չալտի մոռանաք երբէք, որ բանաստեղծի տաժ պատկերները ամաններ են, ուր միայն նրա տաժ բովանդակութիւնը չի դրում, ալ և ամեն բովանդակութիւն, որ կարելի է դնել նրանց մէջ և որ չի թափում ամանի ավերից...

V

Յաժ իջնենք մի քիչ Նկատելու արժանի է ցած իջնելիս աչս հանգամանքը, որ ոտանաւորներն աւելի և աւելի հասկանալի են դառնում և կարողանում են համակել. Միքանի կտորներ, որ «հեռու բարձունքների» և հասկանալիների միջին օղակն են կազմում, թափանցւած են ինչ որ սեփական մեծութեան և հսկալութեան զգացմունքով, որ նոյնպէս անջատւած լինելու արդիւնք է. Ապրելով մարդկանց հետ, շիւեւով շրջապատին, մարդ միշտ առիթներ է ունենում իրան և ուրիշներին հասնեմատելու և ճանաչում է կամաց-կամաց իր ուժն ու կարողութիւնը, իր զգացմունքների ու շնորքների իսկական չափերը. ամեն զրական ու կիրթ խելք հե-

ուռ է մեծամտութիւնից և բացառիկ զիրքի թեկնածութիւնից: Անջատ գրութեան մէջ մնալն է, որ ստեղծում է մեծամիտ կարծիք, որ մարդկանց մէջ մտցնում է մի տեսակ մեծամտութիւն՝ mania grandiosa: Երբ համեմատութեան առարկաներ չկան՝ մարդ իրան և՛ մեծ է կարծում, և՛ հզօր. իրականութեան մի շունչ և... «պերճ երազը ցնդում է օդում»...

Դուք արդէն լիչում էք՝

Բռնկում է սիրոյ հրդեհն,

Վշտի հեղեղն աղմկում...

«հրդեհ», «հեղեղ» շատ մեծ խօսքեր են, որ չեն գալիս բանաստեղծի իսկական չափերին. աղպէս կարող է կարծել նա, որ ուրիշների վիշտն ու սէրը չի տեսել: Մեծութիւն է թէ ուժ, հսկայութիւն է թէ թափ, ալը բոլորը խօսքերով ասելը դեռ բաւական չէ, ալըտեղ ամենագլխաւորը լաւ էլ չէ. լինելն է և ոչ ասելը: Գրքովը մեր առաջն է և մենք ալնտեղ ոչ «հրդեհ» ենք տեսնում, ոչ «հեղեղ»... Մի ուրիշ տեղ բարձր լատնում է.

— Սիրտս երկինք է.

Սէր կուտալ կոտին,

Ամեն արարած

Կեանք կուտալ անկհանք

Ասող ունի աշնտեղ —

Չոր անապատին —

Խորշ ունի աշնտեղ:

— Սիրտս երկինք է,

Ամալի սրտին...

Բոլոր կուտալ ծաղկին,

— Սիրտս երկինք է...

Սիրտն ոտանաւոր է, լաւ համեմատութիւն է, բայց... իրական չէ — ճշմարիտ չէ ամբողջովին. ճիշտ է որ մեր բանաստեղծի սիրտը արձագանք է տալիս շատ բանի, բայց ալը «շատ բանը» շատ էլ սահմանափակ է, եթէ ի նկատի առնենք «ամեն արարած»: Նոյն մանիւրն լսում է խուլ ձայնով մի ուրիշ գեղեցիկ ոտանաւորում.

Խմ սնոր—գարդեր, անի, ծով—ցաւեր,

Դուք էլ մոշ-մոշ քուն եղէք...

Ոչ միայն ամբողջ գրքովը, ալ և անմիջապէս ինքը բանաստեղծը հակառակ ցուցմունքն է տալիս, աչս անգամ, սակաչն, ճշմարտութիւն ասելով իր մասին.

Ես երգիչ եմ—երկնի որդի (նոր մեծամոլութիւն!)

Ես գանձ չունիմ—լեռ ու բլու,

Ես սիրում եմ ծաղիկ, անջիկ,

Ծաղկի բուրմունք, կոշի սէր,

Ես սիրում եմ մրմունջ-տրտունջ,

Տանջած սրտի երգ ու զէրք...

Ինչ որ ճիշտ է՝ ճիշտ է. և ոչ ոք ոչինչ չի ասի ալը ճշմարտութեան դէմ: Աւելացնենք մեր կողմից, որ ալը «մրմունջ-տրտունջը» սիրուց առաջ՝

եկած հոգեկան զրոթիւն պիտի հասկանաւ և ոչ ուրիշ մրմունջ ու արտունջ, ալդ որ և երգն ու վէրքը՝ սիրող կամ անսովոր, ոչ-իրական կեանքի պատճառած տանջանքների «երգն ու վէրքն» է, և բանաստեղծի պատկերը գծած է՝ մեր առաջ՝ զրած, Խոստովանեցէք, որ պատեղ իսկի չի երևում թէ բանաստեղծի մէջ «սիրող հրդեհ» լինի փոթորկեւ լիս, կամ «վշտի հեղեղ» աղմկեւ լիս. այն էլ ի՞նչ չափերով!

Եթէ վշտիս ջերմ հեղեղից
Մի ջինջ կաթիլ, սիրելիս,
Չքնաղ կրծքիդ միայն ծորէ,
Սև վշտերով կը լցւիս...

Եւ աղաչւի շարունակ... Սա նախապաշարած մեծամոլութիւն է...

Սակաւն փոքրիկ վշտերը՝ թէկուզ հէնց սիրող վշտերը, մանր տանջանքները՝ թող նրանք սիրող տանջանքներ լինին, աշուումներն ալիւ մարդու հոգին են հանում, հանգստութիւնն են խլում, մեղամաղձոտ ու լողնած են դարձնում, և բանաստեղծը կարծէք խոնջացած տալաւորութիւններից ու մտքերից, դժգոհ գիտակցական կեանք վարելուց՝ ցանկանում է նմանել վար ու վեր թռչող «ալ-թիթեռներին», իրանց նման «երգել կեանքի երգը» (?) ու սիրել «իրան և իր կեանքը», որ նշանակում է թէ նա ցանկանում է կտրել բոլոր կապերը, ապրիւ անհոգ, անգիտակցական, բուսական կեանքով: Բայց ալդ մի բողբոջական ցանկութիւն է անշուշտ, որ առաջանում է տանջած ու լողնած բանաստեղծի և անհոգ թիթեռնիկի հակադրական զրութիւնից: Հուսով նրան իրանց ձեռքն ևս առնում անլուծելի ու ծանր հարցերը, սիրող ծարաւը և հանգստութիւնը նորից վերդովում: Մահւան խնդիրն է ամենից առաջ գլուխ բարձրացնում:

Ծանր ու տանջող, նոյն իսկ սարսափեցնող է մահւան հարցը, անհատի, սեփական ես-ի ոչնչանալու խնդիրը. բայց այս կայ, որ ինչքան էլ մոռածէք՝ բան չի դուրս գալու անլուծելի մի հանելուկ է, որի հետ պիտի հաշտել ու դառնալ իրական կեանքին, ապրել «մինչ կալ կեանք, մինչ նորոգ լուսի կախարդ հորիզոն»: Մահւանդ թէ մարդկանց ահադին մեծամասնութիւնը, համարեա ամենքը, ֆրանսիական առածի առած՝ զիտեն որ մեռնելու են, բայց չեն հաւատում, և ալդ չհաւատալը կարծէք բնադրական լինի, կեանքի զարկը չի թուլ տալիս կասկածել... Բայց էլի երբեմն լանկարծ, կալծակի նման փալատակում է մարդու մէջ ալդ սոսկալի միտքը և դառնացնում նոյն իսկ ամենաքաղցր բողբոջները: Ալդ սոսկալի զգացումներն ու մտածութիւնն է արտաբերած «Միթէ պիտի թուամին, թոչնին» (էջ 17) ոտանաւորում, որ կարծէք թոչն ունի իր մէջ: (Վերջին երեք տողը փչացնում են ոտանաւորի սիրուն չէնքը): Ալդ նոյն տրամադրութիւնը ամսոսանքի և ցաւի մեղմ նւագով հնչում է նաև «Անհուն երկնում ջինջ աստղերը» (էջ 46) ոտանաւորի վերջում:

Չնայած իր ուռցրած հոգու վերքերին, որոնք իրական կեանքի պտուղ չեն, նա շատ աւելի մեծ չափով երգեր ունի, որոնց բղխողը՝ իկրի և երկրի պտուղ՝ դեղեցկուհիներն են ունեցած նրա հոգեկան կապն է։ Սէրն է աչն լաչն ծաւալ ունեցող և բանաստեղծի սրտում մեծ տեղ բռնող զգացմունքը, որ նրա գրչից շատ երգ է խլել։ Մինչև անգամ նա ավելի զգացմունքը միակն է համարում. երբ կտրատւում են նրա սրտի լարերը՝ միայն մէկն է անվնաս մնում.

Մենակ սիրու լարը մնաց
Սրտիս անհուն խորքերում,
Մենակ սիրու երգը շողաց
Կեանքիս ամեն ծալքերում:

Այս զօրեղ զգացմունքն է, որին չի դիմանում համարեա ոչ մի մարդ, ինչքան էլ «երկնքի ցաւով» հիւանդ լինի, և որը մեր բանաստեղծին էլ միշտ կապւած է պահում մեր հողի հետ։ Այս կողմից նրա սիրտը շատ է դժբախտ, մեծ կարիք ունի և շատ է վէրք ստացել, իրական վէրք։ Խնկրատէք չի խոստանում, որ աղջիկն իրան սիրի.

Ի՞նչ որ ցանկաս, կո՛ւզես լինիմ,
Լինիմ երկինք ու երկիր,
Ծով, ժալու, աղբիւր, արև, լուսին
Լինիմ—միայն ինձ սիրիք...

Ջերմաջերմ խնդրում է «նազանի-նազելուց» սէր, պատրաստ է իր «հոգին» տալ նրան, բայց Շուշանները շատ էլ սիրով չեն բանաստեղծի հետ. մէկը իր «սուտ-սիրով» նրա սիրտը «անապատ» է դարձնում. — և մնալ մտքերն իրար ետևից գալիս են բախելու բանաստեղծի թափուր սրտի դռները։ «Քարի պէս ժէռ» սրտերը անպատասխան են թողնում նրա սիրու ծաւալը, որ հանգիստ չի տալիս, կրծում է ներսից— և նրա սիրտը կամաց-կամաց չոգնում է, թուլանում, տխուր, տրտում, թռչնած մնում, չրջապտտի կենդանութիւնն ու թսրմանալը նրան չի ստիպում «անամպ ժըպտալ» կամ «ուրախ բախել»։ Նա նախանձով նայում է հեռւից կեանքի լաջողակներին, — և անհ գերեզմանի մտքեր, մահաւան ցանկութիւն ու կորչելու վճռականութիւն... Սէրն էր, որ նրա սրտին ուժեղ զարկ էր տալիս. առանց սիրու աշխարհ չքանում է նրա աչքին, կորցնում է իր հմայքը. բանաստեղծի կեանքը փչրւում է... Ու ապա բոլորը մի մնալ ու լուսահատ հեծծանքի մէջ ամբողջած դնում է իր գրքուկի մէջ։

Ա՛խ, ալ-վարդի, սիրու վարդի
Չոր փշերը մնացին...
Է՛ն փշերը մատաղ սիրտս
Քրքրեցին ու կերան,

Կարմիր-կանաչ իմ օրերը

Սիրով սգով սեպան...

Ա՛խ, ափսոս իմ գարուն կեանքիս,

Սուր փշերը մնացին...

Ի՞նչ ասենք այս ութ տողի համար. այսպիսի գոհարներ քիչ կան ոչ միայն պ. Խաչակեանի գրքուկում, այլ և մեր բանաստեղծութեան մէջ. ալիք ձեռք, ալիք արտալուծութիւնը, ալիք գեղարուեստականութիւնը իր չափով, ներդաշնակութեամբ, համաչափութեամբ. ալիքէ՛ւ ամփոփ, կոկ...:

Անգատասխան սէրն իր ելեէջներով՝ վշտով, ցաւով, կսկիծով, լուսահատութեան հասցնող երազների ջնդումով, քնքշութեամբ և ալիք բռնում է գրքովը. համարեա բոլորի վրալ ինչ որ մուսլ ամպ է ծանրաշած, անմխիթար տրամադրութիւն ցանցւած. Ալիք միօրինակ սգի ձայները երբեմն պատում են արթնացող լուսի կամ լուսի կարելիութեան մի նոր նապ. Մի տեղ բանաստեղծը շնչում է երկու լուսադրական, սիրտ տուղ խազ (նոտա). «տանջւիր, լուսա...» դիմելով իր երեւող սրտին, ուր թաւմ է թէ կորչում է «անքննին ուժը, սրբազան սէրը» և ուր ուզում է մուտք գործել «ամենի օձը—անլուս կասկածը»... Բաւց բաւական է որ լուսը, չաշողութեան լուսը չողալ հեռում, և բանաստեղծը թարմանում, կենդանանում է:

Միակ մխիթարութիւնը բնութեան մէջ է առաջմ. աւստեղ է բանաստեղծը մի կարեկից սիրտ գտնում, մի համազգացող. նա բնութեան հետ մի տեսակ է զգում. քնի պատկերները քուն են բերում նրա վրալ, նրա մտքերը և հոգու ելեէջները զուգընթաց են բնութեան տրամադրութիւններին. աւստեղ բանաստեղծը փոքր ինչ հանգստանում է կարծէք... Էլ մարդ չկալ, էլ սէր չկալ, էլ հոգս չկալ, վիշտ չկալ... Կարծէք նրա ներքինը աներևութ թելերով կապւած է բնութեան հետ, և ալի կապը նա լաւ է արտալուծում (էջ 45, V, և էջ 43, III):

VI

Պր. Խաչակեանը իր զգացմունքները շատ տեղ արտալուծում է ժողովրդական բանաստեղծութեան արտաքին ձևով. աւստեղ թէ լեզուն, թէ չափը, թէ ոճը ժողովրդական է. վեր էք առնում ալի խալտաճամուկ ու փարթամ ծածկոցը և տակին տեսնում էք բանաստեղծի սեփական զգացմունքը. երբեմն էլ ժողովրդական ճիւղերը մշակում է գրական ձևով. օրինակ նրա երկու սիրուն բալլադաները: Այս երկու տեսակի բանաստեղծութիւնները կամուրջի նման կապում են անհատական բանաստեղծին ժողովրդական բանաստեղծութեան հետ. դա մի հաղորդակցութիւն է, որից մեծապէս օգուտ է քաղում բանաստեղծը շատ ու շատ կողմերից: Ժողովրդական ձևով գրած կտորները տեղ տեղ չարմար են նիւթի

ու ձևի կողմից: Թէև զգացմունքը ժողովրդական չէ, բայց մօտ է, կամ չի խրտնում, երբ արտապատում է ժողովրդի ձևով: Բայց կան կտորներ էլ, ուր չկա՞յ ալդ ներդաշնակութիւնը և թուլանում է տպաւորութիւնը: (Յրինակ էջ 51, I, 55, V, և այլն): Ալդ բոլոր բանաստեղծութիւնները կարող են բարբառապէն գրականութեան հիմք դառնալ, մի բան որ ցանկալի չէ մեզ համար. մենք դեռ զօրեղ ու մշակած լեզու չունինք, որ համատարած լինի ու ամենքի բերանում. և հարկաւոր չէ, ոչ էլ խելացի բան է, երբ տաղանդի տէր մի գրող բարբառով է գրում իր զգացած ու երևակայածը: Այլ բան է ժողովրդական լեզուով գրել, նրա հոգով գրել, ալլ քան է ժողովրդի լեզուով գրել. մէկը ցանկալի է մեր գրական լեզուի կենդանութեան համար, միւսը մշտնակար է. նա բաժանում է ստեղծում. նա չի միացնում գաւառները, ալլ փակում է նրանց իրանց նեղ սահմաններում...

Բայց ալդ ի հարկէ մեզ չի փրկում պ. Սահակեանի երկերի թովիչ ներգործութիւնից, աչն էլ ինչն ալդ տեսակ երկերի. նրանք գեղեցիկ բաներ են, շատ սիրուն, շատ սեղ գեղարեւտական: Համարեա բոլորի վրայ էլ մի թախիծ, մի դառնութիւն կալ, մի մեղամաղձոտ տրամադրութեան արգիւնք են ալդ ոտանաւորները, ուր նա երգում է իր սիրող ծարաւն ու հոգու ցաւը, ուր նա խոցւած սրտով ու անսպասախան միացած սիրով վազում է մօր մօտ հանդիստ ու սէր գտնելու, ուր երգում է իր դժոհութիւնն ու դանդաւը մեր «սառն ու սառուց» աշխարհից, իր դարդոտ և մենակ ու անընկեր եարկից հեռանալը... Տեղ-տեղ միաչն հնչում են աշխոժ իւս-դեր, աչն էլ շատ քիչ: Բայց ալս ոտանաւորների թւում կան երկու երեք աչնալիսի կտորներ, որոնք հրաշալի բաներ են, որպէս գեղարեւտական երկեր: Տեսէք «Նւէր մալրիկիս» ոտանաւորը. ինչ անկեղծ, անմիջական թարմ ու կենդանի զգացմունք. ինչ բնական արտապատութիւն, ինչ սիրուն կարօտ: Մօրը շատ շատերն են բանաստեղծութիւն նւիրել, բայց անկեղծութեան կողմից Ղ. Աղաչեանի չալտնի բանաստեղծութիւնն է միաչն, որ սրա հետ կարող է մօտ-մօտ գրել: Միւսները շաբլոնական ֆրագներ են, չոր բացականչութիւններ, քար տողեր. սիրտ չկալ նրանց մէջ. աչնտեղ չի զարկում աղբիւրի նման յսկական սէրը, աչնտեղ հոգի չկալ... Եւ ձեռն աչստեղ չի թուլացնում տպաւորութիւնը, որովհետեւ ալս զգացմունքը, ալս վերաբերմունքն ունենալը դէպի մալրը չատուկ է նաև մեր ժողովրդին. նա նուցն տեսակ է համարեա զգում: Ալս և միւս երկու բանաստեղծութիւնները (58, X և 63 XVI) աւելի սերտ մօտենում են և կցւում աչն բանաստեղծութիւններին, որոնք պ. Սահակեանի զանձերն են, հարստութիւնն են...

Նաչելով մեր բանաստեղծի հոգեկան կազմին, ինչպէս վերն էլ ասինք, նա իր նմանը չունեցող անհատական բնութիւնն ունի. նա համարեա ամեն սեղ ինքն իրան հաւատարիմ է մնում: Բայց աչն երկերում, որոնց մասին խօ-

անիւր մենք թողել ենք վերջը, նա կարծէք հալւում է ժողովրդի մեծ սրտի ու հողու մէջ, և ալ ևս նրան անկարելի է ջոկել ժողովրդի մարդուց. ալստեղ ալ ևս անհարազատ ոչինչ չկալ։ Մեզ թւում է, որ ալդ պատահական բան է, որ երգչի զգացմունքները պատահամբ նույնանում են ժողովրդի զգացմունքների հետ. ձեռն էլ արդէն տիրում է վարպետի նման, և ահա ստանում ենք մի շարք բուն ժողովրդական բանաստեղծութիւններ։ Ալստեղ ալ ևս մենք չենք կարողանում մեր սքանչացումն ու հիացքը պահել. այդ հարազատ ձայների առաջ մթնում է դիտակցութիւնը և սիրտը լցւում է ինչ որ ծանօթ, բայց հեռու նւագով, ինչ որ ընդհանուր լարերին հնչում ընթերցողի սրտի մէջ, լարեր, որոնք մեր սիրտը տանում կապում են ժողովրդի սրտի հետ. մենք ալ ևս օտար չենք նրան. նրա հետ ենք, նրա կրծքին, նրա մօտ։ Թող որ պատահամբ, թող որ դիպածով, բայց բանաստեղծին իր կախարդի դաւադանով փչրում է բոլոր պատենչները, ջարդում է բոլոր պատերը և մեղ ձուլում մեր մեծ մօր, մեր հարազատ ժողովրդի հետ...

Ալստեղ երևան է գալիս բանաստեղծի մի նոր չափութիւնը՝ ժողովրդականութիւնը, որ նրա ընդհանուր բնագծի չէ, բայց բնագիծը ամենաթանկագինն ու կարևոր մասն է. ալստեղ նա դեր է խաղում, կենդրոնական մարդ է դառնում, իրար է չփում կտրւած մասերը և սրտեր է բաքախել տալիս միեւնոյն չափով։ Ինչպէս է ալ ժողովրդականութիւնը. նրա աչն չափութեան մէջ, որ կարողանում է ժողովրդի պէս զգալ, նրա սրտով ապրել, իսկ ինչ է նշանակում ժողովրդի պէս զգալ. ալդ նշանակում է համաման հոգեկան զրութիւններում զգալ աչն, ինչ կը զգալ ժողովրդի մարդը. սիրում էք դուք թէ ասում, վիշտ կալ ձեր սրտում թէ որ արտութիւն, կորցրած սէրն էք ողբում թէ խանդաղատանքով էք լցւած, կի՛թ կուք զգում էք աչն, ինչ կ'զգար ժողովրդի մարդը, ապա դուք ժողովրդի պէս էք զգում և ուրեմն ձեր երգերը ժողովրդական են՝ ձերը մնալով։ Այլ մոռանում էք առժամաչն ձեր կտրւած, ժողովրդից խորթացած զրութիւնը, ձեր միախնդրութիւնը իր կրծող ցաւով, ձեր օտարացած ու խեղած հոգին, ձեր բոլոր անիծւած հոգւերը... Դուք մենակ չէք, դուք հաղարներին հետ էք, դուք կորչում էք ալդ ձայների խմբերգի մէջ, լուծւում, մի գանգւած դառնում... Օ՛, օրհնւած լինի թող աչն ձեռքը, որ ընդունակ է թէկուզ մի քիչ ժամանակ ու սրտի մի քանի լարերով միացնել մօրն ու որդուն... Ահա թէ որտեղ է բանաստեղծի անիրակա՛ն վերքերի սպեղանին, ահա թէ որտեղ նրա սիրտը կը հանգստանալ, ահա թէ ուր պիտի իջնի նա, ում սիրտը պիտի մտնի, ում ջղերով զգալ, ում վիշտն ու ցաւը երգի։ Թող դա լինի նրա սիրտը «երգն ու վերքը» միայն, նրա «հարի» կարօտը, նրա համեստ կենցաղը, նրա կեանքի վարդ-կողմը... Սառը բարձունքները ոչինչ չեն տալ բանաստեղծին. աչնտեղ բարձրացել է իր

երևակալութեամբ և՛ ժողովուրդը ու հիասթափել, երգել է իր հիասթափութիւնը պարսկական հսկայ ու խոր քառատողերով և դարձել զէպի իրական կեանքը...

Ժողովրդական ոտանաւորներում պ. Խաչակեանը ցոյց է տալիս, որ ունի ստեղծագործելու շնորք, մի շնորք, որ ամեն բանաստեղծի չի տւած: Ստեղծագործութեան առաջին և անհրաժեշտ պայմանը համազգայն է ուրիշի սրտին, առանց ուրիշի դրութիւնը մտնելու ընդունակութեան չկայ ստեղծագործութիւն, մարդ պէտք է կարողանայ ապրել ուրիշի կեանքով, մտածել նրա նման, դատել ու խօսել, զգալ ու կշռադատել: Թէև կարելի է ենթադրել, որ պ. Խաչակեանի ժողովրդական ոտանաւորները պատահմունքի արդիւնք են, նրա սիրտը ալդ բոպէններին ժողովրդի սրտի հետ ու նրա նման է բաբախել, բայց կա մի կտոր, որ անկասկած է դարձնում նրա ուրիշի հոգին մտնելու շնորքը—ստեղծագործելու շնորքը: Տեսէք «Բալէս ունի հնդու-մաթալ» ոտանաւորը, (34, IV) ուր մի մօր խօսքերն են մէջ բերած երեսալին խաղաշնչիւս, այստեղ նա ոչ միայն հաւաքել, իրար մօտ է զրել բոլոր աչն խօսքերն ու արտալաւտութիւնները, որ գործ է ածում ժողովրդի մալըր ալդպիտի զէպքերում, ալ և ալդ հաւաքածուն մկրտել է զուտ հալ մօր զգացմունքով, մտել է նրա հոգու մէջ, ապրել ու զգացել նրա նման...

Ժողովրդական բանաստեղծութիւնները շատ չեն թւով, բայց որակով թանկագին են, մանրամասն զբաղմունքի նիւթ դարձնել նրանց՝ նշանակում է մէկ-մէկ արտադրել ու քննել, որ շատ ժամանակ կը խլի մեզանից: Նրանք բոլորը հիանալի բաներ են, որպէս զեղարեւտական երկեր... Բայց մենք չենք կարող ալդ խմբի պսակը կազմող երեք սքանչելիքներից գոնէ մէկը չբերել աչսանդ: (Ալդ երեքն են՝ 54 IV, 59 XI և 60, XIII):

Արեն հասաւ սարի գլխուն,
Դար ու դաշտում լուս չկալ,
Հաւք ու թռչունք մտան խոր քուն,
Ա՛խ, ինձ համար քուն չը կալ:
Լուսնակն ընկաւ երթկից նես,
Կշիռքն ելաւ երկնքում,
Ձով հովերն էլ մըթնշողէս
Աստղերի հետ են զրցում:
Սիրուն աստղեր, անուշ հովեր,
Նարս ուր ա էս գիշեր,
Պարզ երկնքի նշխուն աչեր,
Նարիս տեսաք էս գիշեր...

Լուսը բացւաւ, դուռը բացւաւ,
 Ամպ ու զամպ է—թօն կուգալ.
 Ալ-ձինն եկաւ, անտէր եկաւ,
 Ետրա ուր ան տուն չի գալ...

Ահա ձեզ մի սիրող ու սպասող սրտի անցկացրած անքուն գիշեր մինչև առաւօտ. հերոսուհին իր տեղը պարկած՝ մէկ-մէկ նկատում է գիշերաւալ մասերը, սպասում ետրին մինչև առաւօտ, երբ դուռն է բացւում և ձին է դալիս անտէր... Ու երազում էք, մտքով թռչում աչն սարերն ու դաշտերը, ուր տանջւում ու սպասում են ալդ «եար»երը, դուք էլ մասնակից էք լինում նրանց զգացմունքին, ու մտքերը խառնում են իրար, չորդ-չորդ թափւում են, երազները չաջորդում են մէկ ու մէկ... Իսկական բանաստեղծութիւնը միշտ երազել է տալիս, որ իր կողմից չարժում է միտքը...

Պ. Խաչակեանը, որպէս անհատական բանաստեղծ արժէք ունի անկասկած, բայց իր տաղանդի որոշ կողմերի արժէքը շատ չնչին է և հետաքրքրական է միայն ինչպէս մի տարօրինակ նորութիւն. ալդքան. իսկ որպէս ժողովրդական բանաստեղծ, նա շատ մեծ արժանիք ունի և ալս կողմից է նա մեկ թէ զրաւում և թէ մեր մտածմունքի ու լոյսերի առարկան դառնում. Նրա տաղանդի սուր-սուր և տարօրինակ կողմերը մեզ համար հետաքրքրական են, բայց թանկագին չեն... Նա դեռ սկսնակ է համարեալ, քիչ բան է գրել, բայց գրածների մէջ ոչ միայն լաւ բաներ, այլ և գոհարներ կան. նա ունի վառ երեակալութիւն, չարատեղ ոգևորութիւն, հարուստ լեզու և փորձած դրիչ. ինչի կը ծառայեն ալդ բոլորը, ահա ամենահետաքրքրական հարցը: Ալդ բոլորը ոչինչ են և շատ բան են միանգամայն. Ալտիլիովն ասում էր թէ «չէ որ տաղանդը դատարկ չիլ է, որ կարելի է և գինով լցնել և՛ ինչով ասես». դա ճշմարիտ է և օրաւ լոյսի պէս պարզ: Գրողին անմահացնում է ոչ թէ նրա տաղանդը անկախ իր ընտրած նիւթերից, այլ նրա տաղանդով մշակւած բովանդակութիւնը... Մենք տեսանք, պ. Խաչակեանի հոգու շրջման կէտերը՝ մէկը ժողովրդի մէջ, միւսը վերացականութեան սառույցներում. սիրով նա կապւած է երկրի հետ, իսկ ինչ որ անհասկանալի վէրքերով «հեռու ափերի» հետ: Ո՞րտեղից է սկսել և ուր է գնում. միթէ դէպի սառն ու մեռած բարձունքները...

Ձենք ուզում հաւատալ!...

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

DAUDET Alphonse.—Soutien de Famille.

ԳՈԴԷ, Ալֆոնս.—Ընտանիքի յենարան: Պարիզ, 1898 թ. 445 էջ.
գինն է 3 Ֆրանկ 50 սանտիմ:

Այժմ եւրոպական հասարակութիւնը կարդում է Դոդէի վերջին մի նշանաւոր վէպը, որ իր մէջ պարունակող խնդրի մեծութեան պատճառով՝ պիտի դարձնի իր վրայ քննադատութեան լուրջ ուշադրութիւնը: Աւրոպական ընթերցողը այլ ևս չի տեսնիլ Դոդէի նոր երկերը, որոնք անշուշտ կը լուսաբանէին զեռ ևս մի քանի բարդ հասարակական խնդիրներ: Չը կայ այլ ևս այն նշանաւոր գրողը, որ Զոլաի կողքին կտնգնած՝ մարտնչելով հասարակական վէրքերի գէմ, կազմում էր Ֆրանսիայի փառք և պատիւը: Դոդէն նոր կնքեց իր մահկանացուն: Բայց բաղմարդիւն կեանքից հրաժեշտ տալուց առաջ՝ նա տեց իր հաւրենի գրականութեանը մտածելու խոշոր պաշար մի խնդրի մասին, որ ծագում է դարձեալ գոյութեան կռիւ պալմաններէց և չառաջ է բերում զգուշ և պախարակելի բարքեր ի վնաս հասարակական բարոյականութեան:

Վէպի համետ, բայց խորիմաստ

վերնագիրը արդէն մեզ լիչեցնում է Դոդէին լատուկ շիտակութիւնը և նրբութիւնը, որով նա մօտենում է իր առաջադրած խնդրի քննութեանը: Ում չեն չափնի աչն պարտաւորութիւնները, որ վիճակած է կատարել բաղմամարդ ընտանիքի տնդամին: Որքան պատրաստութիւն է հարկաւոր աչդ տնդամին՝ ընտանիքի բարեկեցութիւնը ապահովելու և սորա հասարակական դիրքը պաշտպանելու համար: Այժմ, սա մի սուրբ և ծանր պաշտօն է, տալիս է արդեօք հաստակութիւնը իր տնդամներին հնարաւոր զէնքեր՝ աչդ արժանաւոր պաշտօնին ծառայելու, որ ինքը հասարակութիւնն է աւանդաբար դնում մարդկանց առաջ:

Պարիզի մի տնանկացած ատաղձագործ գործարանատէր սպասում է իր չքաւոր ընտանիքի դոյութեան փրկութիւնը իր աւագ որդի Ռէյմոնդից: Դորա համար դժբաղդ հալըը աշխատում է մտցնել իր աւագ որդուն միջնակարդ ուսումնարան տէ-

րունական հաշտով Այս գործը չա-
 ջողցնելուց չետոյ՝ ինքը հայրը, չը
 տանելով խճճած պարտքերի հետե-
 ւանքները ինքնասպանութեամբովերջ
 է տալիս իր չարատանջ կեանքին:
 Ռէյմոնդի ծնողների կարծիքով պէտք
 է աւագ որդին զժբաղդացած ընտա-
 նիքի լեկարանը լինէր: Նա պիտի
 կատարեալ ուսում ստանար՝ ապա-
 գալու՝ ընտանիքի նիւթական կեան-
 քի ապահովութեան վրայ հոգալու
 համար: Ռէյմոնդը միջնակարգ ուս-
 ման ընթացքում չափազանց զգում
 է իր ապագայ պարտաւորութեան
 ծանրութիւնը: Նորան սպասող կեան-
 քի համար պակասում են կամքի
 խստութիւն և եռանդ: Նա միշտ
 արտնջում է, որ նրան են լանձնել
 ընտանիքի ապագայ բաղդը, թէն
 նրա հպարտութեանը սահման չըկար,
 տեսնելով, որ իր հայրական ընտա-
 նիքի և իրան շրջապատող ալ մարդ-
 կանց ուշադրութիւնը նրա վրայ է
 դարձրած նրան սպասող գործունէու-
 թեան նկատմամբ: Անկասկած ամեն
 տեսակ կանոնաւոր և լուրջ ուսում
 ընդունակ է մարդուն օժտել զէն-
 քով՝ պարտաւորութիւններով հիւսած
 գոյութիւնը պաշտպանելու: Ռէյմոնդը
 թոյլ արարած է, և նա, ալս չատ-
 կութեամբ, ստանում է կլասիկական
 և գրական կրթութիւն, որ ուրիշի
 ձեռքում զէնք կը լինէր, իսկ նորա
 մօտ դառնում է աննպատակաւարմար
 և իր կրթման բոլորովին հակառակ:
 Նրանից սպասում են զրական և չու-
 տափով կրթութիւն: Իսկ նա սովոր-
 ւում է գրեթէ չկամութեամբ հին լե-
 պուներ, որոնց գիտութիւնը իր վերջ-
 չակտն հետեանքով կտրում է նորա

մերձաւորների լոյսերը:

Ընտանիքի պահանջներին հակա-
 սող ալդ տեսակի միջնակարգ կրթու-
 թիւնը ենթարկում է մի անսպա-
 սելի ալլանդակման, որ առաջ է գա-
 լիս Ռէյմոնդի վաղաժամ սիրոյ ար-
 կածից: Ռէյմոնդը չաճախելիս իր
 ծնողներին ծանօթ մի ընտանիքի,
 ահտեղ կրկնում էր իր դասերը իրա-
 նից տարիքով մեծ մի օրիօրդի հետ,
 որ ալդ ժամանակ ուրիշի հետ պէտք
 է ամուսնանար: Բայց Ռէյմոնդի սի-
 րոյ անպատասխանատու և բռնի աղ-
 դեցութեան տակ՝ օրիօրդը չեա է
 կանգնում իր նպատակից: Այսպէս
 ուրեմն Ռէյմոնդը մի կողմից շատ
 հպարտ է կրելով ընտանիքի պաշտ-
 պանողի անւանական կոչումը, միւս
 կողմից նա բարոյապէս ուժաւորաւ
 է՝ ալն մտքի հետ հերոսաբար հաշտ-
 ւելու համար, որ նրան կոչել են հա-
 րազատ ընտանիքի կարիքներէ լուծը
 տանելու: Աւելանալով ալս բնաւո-
 րութեան վրայ երիտասարդի սիրտ
 և միտք մաշող վաղաժամ սիրոյ բոր-
 քքը՝ ստացում է մի բարոյական
 զանդած, որի մէջ Ռէյմոնդը չի կարող
 իր ճանապարհը հարթել դէպի առողջ
 կեանքը: Միջնակարգ ուսումից չետոյ
 Ռէյմոնդը ուսանում իրաւաբանութիւն
 և աւարտում: Բայց ալդ ժամանակա-
 միջոցում նորա կրտսեր եղբայր Ան-
 տոնինը արդէն արհեստ էր սովորել
 և նորա քուր Գինան հեռադրատան
 մէջ պաշտոն էր վարում: Սոքա եր-
 կուն էլ, առանց սպասելու, արդէն
 սկսել էին իրանց աշխատանքով ապ-
 րուտ հալթալթել և մօրը պահել:
 Ալդ բաւական չէր: Սոքա հոգս էին
 տանում իրանց աւագ եղբոր սկըզ-

բնական անհրաժեշտ ծախսերի վրա՝ համալսարան աւարտելուց չետող՝ չուսալով ստանալ նրանց արած բոլոր գոհողութիւնների հատուցումը Ռէյմոնդի ապագա գործունէութիւնից, որով պիտի վերականգնէր ընտանիքի նախկին վարկը։ Այս վերաբերութեամբ Ռէյմոնդը ոչ ոքի չուր չի արդարացնում։ Նա նմանում է աչն էակներին, որոնք շարունակում են իրանց տխուր գոլութիւնը ուժեղների խնամութեամբ։ Նա աննպատակ ուսում է ստացել լոկ խնամութեան շնորհով։ Այժմս էլ ապրում և սպասում է ամեն բան խնամակալութիւնից, որ խմորել է նորան տղեղ լակումներով՝ խլելով նրանից ինքնուրուշութիւն և նրան ստորակ դարձնելով աչն ամեն հանգամանքի, ուր զխաւոր դերակատարը ինքը խնամակալութիւն է։ Ռէյմոնդը սկսել էր լաճախել բարձրաստ, ձան մարդկանց մօտ։ Նա ընդունւում էր նույն իսկ միւնիստրի մօտ, ուր նա զարճանում, մարդկանց շուրջ և զուրեկան լինել էր աշխատում, բոլորը նորա համար, որ իբր թէ մի գործ լաջողցնի։ Իսկ այդ բարձրաստիճան մարդկանց մըթնոլորդը իր մութ գործերով և վատ բարքերով ապականում են Ռէյմոնդին ընտրւելով և ապարդիւն երեւակալութիւններով և հեռացնում նորան իր պարտաւորութիւնից։ Դժգոհ և անհամապատասխան շրջանում դեղերով երկտասարդի կեանքը պատճառում է ծախսեր, որ ինքը չէր կարող ծածկել։ Դորս համար միջոցներ տալիս էր կրտսեր եղբայրը։ Աորս նպաստը չէր կարող տեղափոխել և պիտի վերջ ի վերջոյ

բողոքի և լանդիմանութեան հանդիպէր։ Յանդիմանողի դերը կատարում է Ռէյմոնդի քոյրը որ իր աւագ եղբոր անկարգ կեանքը հերքելիս՝ պընդում է թէ իրանց ընտանիքի լեւաւանը միաջն կրտսեր եղբայրն է։ Սա է միակ այս զժբաղը ընտանիքի սիւնը, համեստ գործող, աղնաբար կատարողը իրանց հօր կամքի, զուր էր կտակել աւագ որդուն այդ ծանր պաշտօնը։

Քրոջ լանդիմանութիւնը սաստիկ հարւած էր, ամօթանք բերող էր, դատապարտող էր Ռէյմոնդի սկսած կեանքի, որ անարժան էր կացուցանում կրթած մարդու անունը առհասարակ և, իրենց ընտանիքի տեսակէտից, աւագ որդու պատիւը մասնաւորապէս։ Ռէյմոնդը կրելով իր հպարտ և անարժան կեանքի պատիժը, աշխատում է արհեստական կերպով թօթափել իրանից քրոջ արդար լանդիմանութիւնը։ Նա փոխ է առնում փող իր հետ միջնակարգ ուսման մասնակ դպրոցական դասեր կրկնող օրիորդից, որ աշխատում էր Ռէյմոնդի հետ ապօրինի կենակցում է և նրան փող է տալիս իր օժիտից կրտսեր եղբոր, իբրև պարտք հատուցանելու համար։ Հարկաւ բարոյական պարտքի հատուցման ալս անվազել և տղեղ ձեւ անկարող էր փրկել նորան քրոջ խիստ լանդիմանութիւնից, որ համարեա թէ վիճելի էր դարձնում նորա բարոյական կացութիւնը։

Անկատար թողնելով իր հօր կտակած կամքը, Ռէյմոնդը դուրս ալ ձգտումներ ունէր։ Ահա նա լաճախում էր նոր տեսակի գրողների շըր-

Ջանը, որոնք փաստաբանում են մի նոր ուղղութիւն գրականութեան մէջ, չհաւանելով ներկալ եղածները, մանաւանդ իրական վիպագրութիւնը: Նոյա կարծիքով բնական իրերի մէջ պէտք է որոնել ոգեկան տրամադրութիւններ և դրութիւններ, պէտք է թափանցել իրերի գաղտնիքի մէջ և աւսպէս չարաբերութիւն գտնել ոգու և իրի մէջ: Այս սկզբունքը, որ խորհրդական պատկերով (symbol, սիմբոլ) է ուղում բացատրել իրերի էութիւնը, դրաւել էր Ռէյմոնդին: Սա ևս գրել էր մի վէպ, «Մի Փրանսիական ընտանիք», վերնագրով, ուր հերոսը խաչաւած և նահատակաւած մարդու դեր է կատարում չանուն իր հարազատ ընտանիքի: Այս գիրքը պատմում էր կրքով և թռչնով հէնց իր սեփական թշառ կեանքի ընթացքը՝ սպախարակելով իր սխալների համար առաջներում իրան չըջապատած անձնաւորութիւնները և պալմաններ: Իրր թէ ալս գիրքը պէտք է ուշադրութեան արժանանար և հռչակէր, հետեաբար և շատ մուտք տար իրան: Սակալն գիրքը ալդ նպատակին չի հասնում, և իր ալս աստարէզն էլ անհետեանք է մնում:

Այս ամեն տեսակ անլաջողութիւններին նա ենթարկում է շնորհիւ ալն միջնավալի անառողջ բարքերին, որ նրան ալանդակել և թուլամորթ էին դարձրել: Նա ինքը խոստովանում է իր անկարողութիւնը՝ գիմանալու և տանելու արդի կեանքի պալմանների լուծը: Յալտնելով հերոսաբար իր կրտսեր եղբոր իր կեանքում արած սխալների և մեղքերի սոսկալի խոստո-

վանքը, նա գնում է Փրանսիական Կոմիսիսին գաղութը իր եղբոր տեղը գինւորի պաշտօն կատարելու, որ գուցէ նորա անսանձ կեանքը կարգի ենթարկէր: Նա չալտնում է իր վերջին ցանկութիւնը, որ իր որդին, որ կը ծնի իր հետ կենակցող չղի կինը, կլասիկական ուսում չստանալ, որ իրան տնքան դժբաղդացրեց:

Դողէ՛ն բոլորովին նպատակ չունի դասական գիտելիքներով օժտւած մարդու արժանիքը նսեմացնել: Ընդհակառակն հասարակութիւնը շատ պէտք ունի ալդ պաշարով զինւած մարդկանց: Եթէ դասական և գրական կրթութիւն ունեցող մարդ ասպարէզ գալով՝ իսկական ծառալութիւններ մատուցանի ալն որոշ նպատակներին, որ հասարակական պալմանները առաջացրած են, ալդ դէպքում երբէք խնդիր չէր ծագիլ չիչեալ կըրթութեան նպատակալարմարութեան մասին: Ի հարկէ հանգամանքները շատ անգամ ուղղակի պալմանաւորում են մարդու գործունէութեան ընթացքն ու եղանակը և չեղել են տալիս նորան հնարաւորութիւնից ցանկացած օղակ կազմել ընտրած ասպարիզում: Յարդելի պատճառները կարող են արդարացնել ալդ երեւթը և ըստ ալնմ անպատասխանատու դարձնել մարդկանց դորա հետեանքի համար: Սակալն ալդ չէ խնդիրը: Դողէ՛ն վրդովում է, որ մարդկանց չաճախ ուսում են տալիս կամալականաբար, նոցա բնական ձերքերին անհամապատասխան, գնելով միւնեդն ժամանակ նոցա վրալ հէնց ուսման սկզբից անտանելի պարտաւորութիւններ: Ամեն մարդ ի բնէ գի-

տակցում է աչն պարտաւորութիւնը, որ հասարակութիւնը նրա վրայ է դնում արդիւնաւոր կերպով գործելու և աշխատելու: Դոդէն նկատում է, որ, բազդի որոշմամբ խնամակալւած ուսումը, որ պիտի զէնք լինէր գոյութեան կուլի համար, սպասելիք արդիւնք չէ տալիս: Դուք տալիս էք զասական ուսում մի չքատր երկտասարդին կեանքի աչն պալմաննհրում, որոնք ծագում են խնամակալների կեանքի բարքերից, նորան շրջապատող միջնակալից, ուր եսամոլութիւն, արծաթասիրութիւն, կիրք և արհասարակ բարոյականութեան հակասող կացութիւնը ալլասեռում են ալդ երիտասարդի ոգևկան չատկութիւնները: Դուք սպասում էիք երիտասարդի խնամակալւած կրթութիւնից նպատակալարմար, չոչափելի արդիւնքներ, որ տալիս է, ըստ Դոդէի տւած օրինակի, միաչն նա, որ զուրկ էր միացել, արդարեւ, խնամակալութիւնից և կարեոր կրթութիւնից, բաւց զինւած է ինքնուրոյնիւթիւնով և ինքնօգնութեան կամքով: Ըստ երևութին ալս հանդամանքը բացասող է, բաւց ըստ էութեան դրական է: Երովհետեւ մէկը խնամակալների միջնակալի շնորհով՝ ապարդիւնութեան մէջ դեգերելով՝ ստըրկանում է և կորցնում ինքնուրոյնաբար գործելու ընդունակութիւնը: Իսկ միւսը, որին վիճակւած է չէզօք դիրք բռնել, ազատ է ստորացնող միջավայրի բարքերի ազդեցութիւնից, որ բթամտացնում է առաջինին՝ ապար-

դիւն դարձնելով սորան հասարակական գործի համար: Չէ որ խնդիր է թէ՛ չոր աստիճան արդիւնաւետ և նպատակալարմար է նկարագրած պալմաննիրում ստացւած ուսումը: Եւ ալդ խնդիրը լուսաբանելու մտքով՝ Դոդէն տալիս է իր սիրուն երկը, որ իր վիպուն գործունէութեան վերջը լինելով՝ մեծ գանձ է բնթերցողի համար, որ նախանձախնդիր է չնաչխարհիկ ֆրանսիական գրականութեան: Դոդէին վրդովեցնում են կեանքի երևութները, որոնք իրանց ազեղութեամբ և վեասակալութեամբ խանգարում են իրերի զարգացման ներդաշնակութիւնը և բերում ամեն ինչ որ պահանջում է բարոյական մաքրութիւնը հասարակական գործերի մէջ: Եթէ մի որ և է հասարակական գործի վեասակար կողմնը պիտի գերակշռեն, աչն ժամանակնորատաւելութիւններն էլ չէզօքանում, նսեմանում և մինչև անգամ անլատանում են: Հասարակութիւնը իր չառաջացրած ալդպիսի գործից ոչ մի դրական օգուտ չունի բացի վեասից, որ պիտի երևան հանել, որովհետեւ նա հանդիպում է բողոքի և վրդովմունքի իր ամենավատ հետեանքներով: Այս է Դոդէի հպեացքի ծանրակէտը, որ արտալատում է նորա երկերի մէջ և մասնաւորապէս գրախօսող ներկալ վէպի մէջ, որ արդիւնք է նուրբ քննութեան և դիտողութեան:

Գրիգոր Վարդանեան

ԴՐԷՅՖՈՒՍԻ ԳՈՐԾԸ

Գործի համառոտ պատմութիւնը: Մինիստր Կաւենետակի յայտա-
րարութիւնը

Անցեալ տարւոյ վերջերքը, որպէս յայտնի է մեր ընթերցող-
ներին, խնդիր յարուցեց այն մասին թէ արդեօք 1894-ին զին-
ւորական դատարանում քննւած ու դաւաճանութեան յանցանքի
համար Սատանաների կղզին ցմահ աքսորի դատապարտւած Ալֆրէդ
Դրէյֆուսը իրօք մեղաւոր էր թէ ոչ: Դուրս եկան մարդիկ, բարձր
դիրք վայելող, որոնք պնդում էին թէ Դրէյֆուսը անմեղ է, և
որ իսկական յանցաւորը գնդապետ Էստերհազի'ն է: Նոքա պնդում
էին, որ այն դոկումէնտը (բորղըրօ), որ վերագրւում էր Դրէյֆու-
սին, սորան ձեռագիրը չէ և ոչ էլ սորան կեղծածն է, այլ որ այդ
ձեռագիրը իսկ և իսկ Էստերհազի'նն է, թէև վերջինս, իբր թէ,
1894-ից դէս իւր մինչև այդ սովորական ձեռագրութիւնը մի շարք
տառերի համար փոփոխել էր և այժմ այլ ևս այդ և միայն այդ
տառերը այլ կերպ է գրում: Բացի այդ նոքա պնդում էին, որ
Դրէյֆուսին դատապարտել են ոչ թէ այդ բորղըրօի հիման վրայ,
այլ կայ նաև մի աւելի կարևոր թուղթ, որը զինւորական զլխա-
ւոր շտաբը և պատերազմական մինիստրը ցոյց են տւած եղել զին-
ւորական դատարանի անդամներին միայն, բայց ոչ նաև Դրէյֆու-
սին ու սորա փաստաբան Ղլմանժ'ին. և թէ ցոյց տւած լինէին,
պնդում են նոքա, Դրէյֆուսը կը հաստատէր որ այդ գրութեան
մէջ «Այդ կանալիա Դ...» խօսքերը իրեն՝ Դրէյֆուսին՝ չեն վերա-
բերում, և որ այդտեղ «Դ» տառը Դրէյֆուսի անուն սկզբնատառը
չէ: Արդարադատութիւնը, ասում էին նոքա, պահանջում էր որ
այդ թուղթը Դրէյֆուսին իրեն ու սորա փաստաբանին ցոյց տւած

լինէին: Ուրեմն պէտք է Ռէպուսի գործը վերաքննել, եզրակացնում էին նոքա:

Յօգուտ Ռէպուսի և ի վնաս Էստերհազիի այս արշաւանքը սկսողների մէջ առաջին տեղը պատկանում էր սենատի փոխ նախագահ Շէյրէր-Քէստնէրին, շնորհիւ նորա բարձր դիրքին: Էմիլ Զոլան ևս արդէն յայտնել էր իւր կողմնակցութիւնը յօգուտ Ռէպուսի և ի վնաս Էստերհազիի: Նոքա իրենց գլխաւոր տեղեկութիւնները առել էին գնդապետ Պիքարից ու սորա փաստաբան Լըբլուայից: Պիքարը այն անձն էր, որը 1894 ին պատերազմական մինիստրութեան մէջ լրտեսութեան բիւրօի պետն էր. նորան ապահուացրին այդ պաշտօնից ու Թունիսիա զրկեցին այլ ծառայութեան համար:

Անցեալ տարւոյ վերջը զինուորական դատարանը քննեց Էստերհազիի վրայ բարդած մեղադրանքները և, վերջիններս անպացոյց գտնելով, անպարտ արձակեց Էստերհազիին:

Ահա այդ ժամանակն էր, որ Էմիլ Զոլան «Aurore» լրագրում տպեց իւր «բաց նամակը» հանրապետութեան նախագահ Ֆորին, որը ոչ միայն ահազին աղմուկ հանեց, այլ և մեծ իրարանցում գցեց թէ Ֆրանսիայում, և թէ Ֆրանսիայից դուրս բոլոր երկիրներում, ուր մամուլ կայ: Զոլան, որպէս յիշում կը լինեն մեր ընթերցողները (Մուրճի № 2-3-ից էջ 328) բացարձակ կերպով յայտնում էր որ Ռէպուսը անմեղ է, Էստերհազին մեղաւոր է, և որ երկրորդին անպարտ արձակող զինուորական դատարանը գործել է ուղղակի հրամանով զինուորական գլխաւոր շտաբի (որի պետն է գեներալ Բուադէֆր):

Զոլան ուրեմն, ոչ միայն մի դատաստանական պրոցէսային սխալի վրայ էր շեշտում, այլ և ուղղակի յայտնում էր թէ Ֆրանսիական զինուորական բարձր կառավարութիւնը պաշտպանում է մի դաւաճանի, որպիսին պիտի լինէր Էստերհազին:

Յուզեց Ֆրանսիան այդ տեսակ ամբաստանութիւնից. Ֆրանսիական ազգը չէր կարող հաւատալ, որ այնքան մեծ զոհաբերութիւններով կազմակերպւած մի զօրքի կառավարութիւնը կարող է

ընդունակ լինել իրեն յայտնի մի դաւաճան զինւորի հովանաւորել: Նա բացարձակ կերպով բռնեց կառավարութեան կողմը և ամենաանսպասելի խօսքերով ցնխոտեց Էմիլ Զոլայի անունը:

Դորա հակառակ՝ Ֆրանսիայից դուրս երկիրները նոյնքան բուռն կերպով բռնեցին Զոլայի կողմը և, նոյն իսկ առանց սպասելու դատաստանական քննութեան, հռչակում էին Գրէյֆուսին անմեղ, Էստերհազիին՝ դաւաճան:

Մեր ընթերցողներին յայտնի է թէ Մուրճ-ը ինչ դիրք բռնեց այդ խնդրի մէջ: Մենք գովեցինք Ֆրանսիական ժողովուրդը, որը մինչև ինչորի պարզելը մի այսքան յուզիչ ու վստահաւոր գործում իւր հաւատը իւր հանրապետական կառավարութեանն է ընծայում, և ոչ Էմիլ Զոլային և մի այլոց, որոնք դեռ ևս միայն ամբաստանութիւններ էին անում. պարսաւում էինք այլ երկիրների մամուլը, որը, առանց գործի վերաքննութեան՝ Ֆրանսիական դատարանից դաւաճան ճանաչւածին անմեղ էր հռչակում և միմիայն Զոլայի ու մի քանի ուրիշների խօսքերով՝ անպարտ արձակւածին դաւաճան էր անւանում: Մենք պարսաւում էինք նաև այդ երկիրների մամուլի խօսելու տոնը, որով այդ մամուլը, մի գործում, որը ամեն ուրիշ երկրում հրապարակով չի քննւում և որը մեծապէս շօշափում է Ֆրանսիայի զինւորական պաշտպանութեանը, գալիս ու Ֆրանսիային դասեր էր տալիս թէ ինչպէս պէտք է դաւաճանութեան գործերը քննել... Եւ վերջապէս մենք այս էինք յայտնում, որ եթէ որ և է դատաստանական սխալ պատահած լինի, այդ սխալը կարող է ուղղւել Ֆրանսիայի պէս մի երկրում, առանց ազիտացիայի դրսից...

Պատերազմական մինիստրը երգեալների դատարանի առջև պատասխանատուութեան ենթարկեց Էմիլ Զոլային, սորա այն խօսքի համար, թէ իբր զինւորական դատարանը Էստերհազիին արդարացրած լինի զինւորական գլխաւոր շտաբի հրամանով: Դատը տեւեց 15 նիստ: Երգեալների դատարանը դատասպարտեց Զոլային: Վերջը վճաբեկ ատենանը քեկանեց երգեալների դատարանի վճիռը այն հիման վրայ, որ դատը սկսել էր զինւորական մինիստրը, մինչդեռ Զոլային դատի ենթարկողը պիտի լինէին զինւորական դատարանի անդամները: Վերջիններս, ժողովւելով, որոշեցին իրենք դատ բանան. այդ գործը

նորերումն քննեց Վերսալում, և էմիլ Զոլան դատապարտեց Յամիս բանտարկութեան ու 5.000 Ֆրանկ տուգանքի: Բայց Զոլան, դատաւճիւր իմանալուց՝ թողեց Ֆրանսիան. ենթադրում է որ դա իսկական փախուստ է, այլ նա օգտւում է մի օրէնքից, որով դատաւճիւր, դատապարտւածի բացակայութեան դէպքում՝ իրագործւում է աւելի ուշ: Իսկ մինչև այդ՝ նա յոյս ունի որ Դրէյֆուսի գործի համար Զոլային դատարան կը կանչեն:

Զնայած, սակայն, որ էմիլ Զոլան դատապարտեց դեռ ևս անցեալ սպրիլին, բայց դորանով խնդիրը չվերջացաւ, որովհետև Զոլայի պնդածների մէջ մի կարևոր կէտը վերաբերում էր Դրէյֆուսին. մինչդեռ ապրիլին չթոյլ տրւեց Դրէյֆուսի մասին խօսելու: Թէև երդւեալների դատարանը այդպէս վարելով՝ ձեականապէս ճշդութիւն էր պահպանում, բայց ի դիմաց այն յամառութեան, որով Զոլան և սորա փաստաբան Լաբորիւն շարունակ աշխատում էին Դրէյֆուսից խօսել, ընդհանուր պահանջ էր զղացւում Դրէյֆուսի խնդիրը պարզելու: Այդ պահանջին բաւարարութիւն տալու համար զեն. Բուադէֆրը, զեն. Պելլիէճն, զեն. Մերսիէն հարկ համարեցին դատարանում բարձր յայտնել իրենց համոզմունքը, որ Դրէյֆուսն է դաւաճան է և ոչ էստէրհագին: Բայց թէև դորանով հանգստացան նոքա, որոնք գոհ էին այդքան բարձր հեղինակութիւն ունեցողների համոզմունքը լսելու, բայց հակառակ կողմը շարունակեց իւրը պնդել:

Կառավարութիւնը, սակայն, կամեցաւ որ առաջժամ երկիրը խաղաղի, որովհետև մայիսին ընդհանուր պարլամէնտական ընտրութիւններ էին լինելու: Ընտրութիւնները կատարեցին, Մելինի մինիստրութիւնը, թէև յաղթող, հրաժարական տւեց, և ապա կազմեց Բրիսսոնի ներկայիս արմատական մինիստրութիւնը, ուր անդամներ են նաև Լէօն Բուրժուա՝ և պատերազմական մինիստր Դոդֆրիդ Կաւենեակը:

Այժմ արդէն հաստատապէս յայտնի է, որ Բրիսսոնի մինիստրութիւնը կազմել մի շարք կարևորագոյն խնդիրների մասին համաձայնութեան գալուց յետոյ, և որ կարևոր խնդիրներից մէկը և առաջինը եղել է Դրէյֆուսեանների մղած ազիտացիայի զիմառ

բանելիք զիրքը՝ եւ նոր մինիստրութեան հէնց առաջին յայտարարութիւնից իմացեց, որ այդ մասին ներկայիս արմատական մինիստրութիւնը կատարելապէս նոյն կարծիքն ունի գործի մասին, ինչ ունէր Մելինի մինիստրութիւնը։ Մի կէտի տարբերութեամբ սակայն. Մելինը չէր կամենում պարլամէնտի առջև Գրէյֆաւսի գործի մասին մանրամասնութեամբ խօսել, մտածելով որ պարլամէնտը դատաստանական ատեան չէ. այժմեան մինիստրութիւնը, սակայն, տեսնելով որ խնդիրը չափազանց մեծ գղրղիւն է բարձրացրել և որ կառավարութեան լուծութիւնը կարող է նաև սխալ թարգմանել, հարկ դատեց պատգամաւորների ժողովում նոր տոմարով 7 յուլիսի մի ֆակտային ու երկար յայտարարութիւն անել պատերազմական մինիստր Կաւենեակի բերանով։ Այդ յայտարարութիւնը պատգամաւորների ժողովը միաձայնութեամբ վճռեց պետական հաշուով տպել և փակցնել պատերին ամբողջ Ֆրանսիայում։ Ահա այդ յայտարարութիւնն է, որ գնում ենք այժմ Մուրճի ընթերցողների առջև։

ՄԻՆԻՍՏՐ ԿԱՒԵՆԵԱԿԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կաւենեակ, պատերազմական մինիստր — Կառավարութեան առաջին զբաղմունքն է եղած որոնել թէ ինչ միջոցներով նա կարող էր վերջ գնել մի ազդեցիկի որ արտայայտուում էր երկրի մէջ։

Գուցէ նա կարող էր լոկ յայտարարել իւր յարգանքը դատաւոր գործի հեղինակութեան համար¹ և իւր կամքը՝ հո չիանգնել ամենակտրուկ միջոցներից՝ այդ յարգանքը ապահովելու համար։ Ես կարծում եմ որ հասարակաց խիղճը այնքան կարիք է զգում իւր հանգստութեան անհրաժեշտ զբաւականները ունենալու համար, որ այս յայտարարութիւնը նորան բաւական կը լինէր. այդ կարող է վաղւայ գործը լինել. բայց այսօր մենք ո'նինք ուրիշ գործ կատարելու։ Մենք պարտք ունինք ժողովի և երկրի առջև գնելու՝

¹ Ըստ օրէնքի՝ ամեն ոք պարտաւոր է դատարանի հեղինակութիւնը ճանաչել, և երբ մի գործ դատաւած, վերջացած է, ալ ևս չի կարելի կտրած դատաստանի արդարութիւնը կասկածի ենթարկել, մինչև որ ցոյց չտրուին առանձին հանգամանքներ, որոնք կարենոր լինելով հանգերձ՝ ինկատի չլին առնւած դատաւորների կողմից։

ինչքան ճշմարտութիւն որ կարող ենք հաղորդել: (Շատ լաւ! շատ լաւ!):

Ո՞րն է զրութիւնը:

Շիտակ մարդիկ, որոնք կազմում էին առաջին զինւորական դատարանը, վճիռ են կտրել իրենց խղճի մօտք և առանց կրքի:

Փորձել են այդ դատաստանը արատաւորել (infirmar) Դրէֆֆուսի տեղը դնելով մի սպայ, որը վաղը կը ստանայ կարգապահական պատիժը, որին նա արժանի է ¹ (Բոլոն ծափահարութիւններ ծայրայեղ ճախակողմնանների և աջակողմնանների կողմից):

Երկրորդ զինւորական խորհրդի դատաւորները ² իբեկն խղճի մօտք գտել էին որ նոցա ապացոյցներ չեն տալիս այդ սպային (Էստէրհազիին) վերագրած յանցանքի համար, թէ և այդ ապացոյցները չէին կարող անմեղացնել Դրէֆֆուսին:

Ինչ էլ որ փորձեցին անել՝ ոչինչ չկարողացաւ արատաւորել զինւորական դատարանի վճիռները. մենք կ'իմանանք թէ նոցա վճիռները և թէ նոցա անձն սւրութիւնները յարգել տալ: (Շատ լաւ. շատ լաւ! միեւնոյն նստարանների վրայ):

Բայց մենք կարծում ենք որ նոյն իսկ ամենանեղ մոքով հասկանալով դատաւած զործի հեղինակութիւնը, այդ չպիտի խանգարի որ մենք առաջ բերենք այն իրողութիւնները, որոնք եկան այդ հեղինակութիւնը հաստատելու ³:

Օրէնքը նախատեսել է դատաւած զործին վնասելու հնարաւորութիւնը ⁴, և երբ օրէնքը այդ թոյլ է տուել, նա ի նկատի է

¹ Խօսքը ալստեղ Էստերհազի'ի մասին է, որը, ինչպէս երևաց, անպատկառ խօսքեր է ասել իւր մեծաւորների մասին:

² Որոնք Էստէրհազի'ին դատեցին ու անպարտ արձակեցին:

³ Այս ոճը հասկանալու համար հակաւոր ենք համարում այս բացատրութիւնը. միևնաւորը չի կամենում խօսել աչն իրողութիւնների մասին, որոնք հիմք են ծառայել դատաւորներին՝ Դրէֆֆուսին դատապարտելու համար. որովհետեւ աչդ կը նշանակէր նորից քննել դործը: Գորանով կը վնասէր դատարանի հեղինակութիւնը: Միևնաւորը ուրեմն խօսելու է աչն իրողութիւնների մասին, որոնք կատարւել են Դրէֆֆուսին դատապարտելուց չետոյ և որոնք հետևապէս դատաւորներին չեն վերաբերում:

⁴ Դատաւած զործը, ալսինքն դատաւիճիւր վնասուում է աչն ժամանակի.

ունեցել որ զործի վերաքննութիւնը պիտի պահանջի ոչ թէ դատարանը, այլ կառավարութիւնը: (Շատ լաւ, շատ լաւ. ծախում):

Մեզնից, կառավարութիւնից, պահանջել են որ կառավարութիւնը իւր ձեռներէցութիւնը գործ դնի, որոնի նոր իրողութիւններ, որոնք կարող կը լինեն աղարտել դատած գործը. և երբ կառավարութիւնը որոնեց այդ իրողութիւնները, երբ նա գտաւ որ այդ իրողութիւնները ոչ թէ աղարտում են այլ աւելի ևս ամենափայլուն կերպով հաստատում են տրւած դատավճիռը, ապա չի կարող կառավարութեանը արգելած լինել յայտնելու, թէ ինչու նա, որին պատասխանատու են շինել, պատասխանատուութիւնները իւր վրայ է առնում: (Ժափահարութիւններ ծախում):

Բայց, սակայն, պարոններ, կան շահեր, որոնք վեր են նոյն իսկ իրաւական վիճաբանութիւններից, որքան էլ սոքա վեճ լինեն, և վեր՝ ներկայ բոլոր քաղաքական պահանջներից: (Ժափ. ծախում եւ աչում):

Եթէ կայ երկրիս մէջ մի բարեհաւատ փոքրամասնութիւն, որը կարող էր խաբւել յայտնի խաղերից, մենք պարտք ունինք նորան լուսաւորելու: (Ժափ. ծախում):

Ո՞վ կարող է ուրանալ թէ ինչ կրքեր են այսօր սանձերը կորցրել, և թէ ինչ վնաս կարող են նոքա բերել Ֆրանսիայի բարոյական միութեան? Որքան վնաս այս երկրի համար, եթէ հնարաւոր լինէր նորանում առաջ բերել մի թիւրիմացութիւն նոցա մէջ, որոնք ներկայացնում են ոչ թէ ամբողջ Ֆրանսիական միտքը, — որովհետեւ ևս նոցանից եմ, որոնք ընդունում են որ Ֆրանսիական միտքը նոյնպէս ընդհանուր ձայնատուութեան մէջ, է՛¹ (Շատ լաւ, շատ լաւ, ծախում), — բայց որոնք ներկայացնում են Ֆրանսիական մտքի մի գնահատելի մասը, և այս գօրքի մէջ, որը սրբազան պաշտօն ունի պահպանել և պաշտպանել Ֆրանսիայի ամբողջ հայրենիքը, մի

երբ գտնւում է մի կարեւոր հանգամանք, որը դատաւորներին չափնի չի եղել և որը եթէ չափնի լինէր՝ վճիռը կարող էր այլ լինել:

¹. Ազգի ընդհանուր ձայնատուութեամբ է որ ընտրւում են պարլամէնտի համար պատգամաւորներ. և մալիսին կատարւած ընտրութիւններին նոքա, որոնք Դրէֆֆուսի ու Զոլալի կողմն էին — պարտութիւն կրեցին:

Թիւրիմացութիւն, որի հետեանքները աղետալի կը լինէին: (Ժափ. քաղմաթիւ նստարանների վրայ):

Ես կրկնում եմ, մենք պէտք է ամեն ինչ անենք բարեհաւատ մարդկանց լուսաւորելու համար: Հարկաւ, ներկայ ժամին, ազգային զգացմունքը այն աստիճանի վերաւորած է, որ նա կ'ընդունէր նոյն իսկ եթէ այդ յարգանքը դէպի զօրքը ապահովցնէինք ճնշող միջոցներով, և միմիայն ճնշող միջոցներով: Բայց զօրքը իւր համար պահանջում է ոչ այդ տեսակի յարգանք, քանի որ ես պատիւ ունիմ այսօր նորա անունից խօսելու:

Զօրքը, յարգալիք արդարադատութեան առաջ, որպէս և յարգալիք քաղաքացիական իշխանութեան գերիշխանութեան առաջ, (Բոլոն ծափահարութիւններ ծայրահեղ ճախում եւ ճախի այլ եւ այլ նստարանների վրայ)... նա (զօրքը) կարիք չունի Թաքնւելու հասարակաց փրկութեան պատճառաբանութիւնների ետեւը, և չպէտք է երկրի վրայ այս տալաւորութիւնը թողնել, թէ նա մտադիր է ճշմարտութեան դէմ պաշտպանւելու համար՝ հասարակաց փրկութեան միջոցներին դիմել, մինչդեռ նա միայն ճշմարտութեամբ է ուզում պաշտպանուել ¹. (Նոր ծափ. նոյն նստարանների վրայ)...

Ալֆոնս Հիւմբէր: — Տեսէք, որ կենտրոնը լուծւո՞ւ է: (Աղմուկ այլ եւ այլ նստարանների վրայ):

Մինիստր Կաւենետէ: (Շարունակելով): Ես պէտք է մի վերջին պատճառ ևս յայտնեմ. մենք զիտենք թէ ինչ է սպասում երկիրը մեզնից. Ի դիմաց այն մերթ ուղղակի, մերթ անուղղակի փորձերի, որ արւել են՝ կառավարութեանը դրդելու որ սա գործի վերաքննութիւնը պահանջէ, որով պիտի քանդւէին տրւած դատավճիռները, երկիրը սպասում է որ մենք յայտնենք մեր անյողդողդ վճռականութիւնը այդ փորձերին, ինչ էլ որ սոքա լինեն, ընդդիմադրել: Այդ յայտարարութիւնը ահա ես այստեղ անում եմ, որովհետեւ ես ամենահաստատ կերպով զիտեմ՝ որ Դրէֆուսը մնաւոր

¹. Սա մի ակնարկ է Մեիլինի (չափաւոր հանրապետական կամ կենտրոնի) մինիստրութեան վրայ, որը չէր կամենում պատգամաւորների ժողովում բացատրութիւններ տալ Դրէֆուսի գործի մասին:

է: (Բռուն ծափ. զանազան նստարանների վրայ ծախում եւ աջում):

Մի ծայն ծայրահեղ ձախակողմեաններից:—Վերջապէս:

Մինիստր Կաւենետակ: (Շարունակելով):—Եւ սա լաւ իմացէք, որ եթէ ես այդ համոզմունքը չունենայի, հասարակաց փրկութեան ոչ մի պատճառաբանութիւն չէր կորզիլ ինձնից այն յայտարարութիւնը որ ես արել եւ ինձ չէր հարկադրի մի անմեղի տաժանակիր պահել:

Ժիլ Մէլին, նախկին մինիստր-նախագահ:—Պր. գեներալ Բիլլօն ¹ նոյն բանն է ասել: (Աղմուկ ծախում):

Մինիստր Կաւենետակ: (Շարունակելով):—Եթէ խօսքը մի անմեղի մասին լինէր—ինչ որ կամենաք, բայց քանի որ խօսքը մի յանցաւորի մասին է, ոչ մի բան: Եւ երբ ես մի այդպիսի պատասխանատուութիւն եմ վերցնում, որի ամբողջ ծանրութիւնը եւ ծաւալը ես զգում եմ, ժողովը ինձ կը ների, որ ես իմ համոզմունքի բոլոր պատճառները չեմ կարող յայտնել, բայց որ կը յայտնեմ գոնէ բոլորը ինչ կարող եմ:

Նախ եւ առաջ ես խնդրում եմ ժողովից ոչ մի կապ չտեսնել այն ֆակտերի, որ ես այստեղ յիշելու եմ, եւ այն բոլոր ֆանտազիաների միջեւ որ դուրսը տարածել են: Մենք տէր ենք մեր գործերը կարգադրելու այնպէս, ինչպէս կամենում ենք: (Բռուն եւ միաձայն ծափահարութիւններ):

Եթէ մենք պէտք է այլոց նկատմամբ միջազգային սլաուշաճութիւնները յարգենք, ուրիշներն էլ պարտաւոր են նոյնպէս վարւելու մեր դիմաց: Եւ սակայն ինչ որ պիտի խօսեմ ոչնչով չի վերաբերում ոչ օտար պետութիւններին եւ ոչ նոցա ղեսպանատներին:

Այս ասելուց յետոյ, ամբիոնի վրայ եմ դնում այն իրողութիւնները որ ես կարող եմ յայտնել: Նոքա երկու կարգի են: Նախ պատերազմական մինիստրութեան տեղեկութիւնների բիւրօն ² վեց տարում հաւաքել է 1000 (հազար) կոոր թղթակցութիւններ—բոլորը բնագիր—որոնք փոխանակել են այն անձերի միջեւ, որոնք դործունեայ եւ յաջող կերպով լրտեսութեան համար զբաղւում էին: Այս

¹ Պատերազմական մինիստր Մելինի մինիստրութեան մէջ:

² Լրտեսութեան բիւրօ:

Թղթերը, թէ իրենց ծագումով և թէ իրենց թւով, բնաւորու-
թեամբ ու խորհրդանշաններով ոչ մի բարեհաւատ անձի համար կաս-
կածի տեղիք չեն տալիս թէ նոցա իսկականութեան և ոչ էլ այն-
անձերի մասին, որոնք նոցա ուղարկում կամ ստանում էին:

Այդ թղթերի մէջ կան աննշաններ և կան շատ նշանաւորներ:
Ես այստեղ չեմ խօսելու նոցա մասին, որոնք գործի վերաբերմամբ
միմիայն իրար հետ համաձայնութիւն են ցոյց տալիս, թէ և հէնց
իրենց այդ համաձայնութիւնովն իսկ վճռական կերպով ծանրանում
են մեր ոգու վրայ:

Ժողովի առջև ես աչքի կ'անցնեմ այդ թղթակցութիւններից
միայն երեքը: Առաջին երկուսը փոխանակել են վերը ակնարկած
Թղթակիցների միջև և ակնարկում են մի անձի, որի անունը նշա-
նակւած է Դ (D) սկզբնատառով:

Ահա առաջին նամակը, որը կրեց մարտ 1894 թւականը, երբ
նա հասաւ պատերազմական մինիստրութեան տեղեկութիւնների
բիւրօն:

«Նրէկ երեկոյեան, ես ստիպւած եղալ բժիշկ կանչելու, որը ինձ
արգելեց տանից դուրս դալ. չկարենալով վաղը ձեզ մօտ գալ, խնդ-
րում եմ որ դուք գաք մօտս առաւօտը, որովհետեւ Դ... շատ բան է
բերել մօտս շատ հետաքրքրական, և պէտք է աշխատանքը բաժա-
նենք, քանի որ միայն տասն օր ժամանակ ունինք»:

Երկրորդը, թւագրած 16 ապր. 1894, այսպէս է.

«Շատ ցաւում եմ որ չկարացալ ձեզ տեսնել իմ միկնումից ա-
ռաջ, Բալց ես մինչև ութ օր կը վերադառնամ: Ներքակ ղրկում եմ
տասներկու գլխաւոր մակարդակներ (պլաններ)... (Այստեղ տրւած է
մեր բերդերից մէկի անունը, որ ես չեմ տալիս), որ այս կանալիա Դ...
տւել է ինձ ձեզ համար: Ես նորան ասի թէ դուք մտադիր չէք չարա-
բերութիւնները շարունակել: Նա չաւանդում է թէ թիւրիմացութիւն
է եղած և որ ինչ կարող է կ'անէ ձեզ գոհացնելու. համար: Ասաց թէ
ինքը չամառել է և թէ դուք ալ ևս նորան չէք կամենում: Ես նո-
րան պատասխանեցի թէ նա տխմար է և որ չեմ կարծում թէ դուք
կամենալիք նորա հետ չարաբերութիւններ վերսկսել: Արէք ինչ կը
կամենաք»:

Թէև իմ աչքում հաստատ է, որ այստեղ խօսքը Դրէյֆուսի
մասին է, շնորհիւ այն բանի, որ բազմաթիւ թղթեր իրար
համաձայն են, որ էս վերը ասացի, բայց ահա և մի թուղթ, ուր

Դրէյֆուսի անունը լրիւ տրւած է: Երբ, հոկտեմբերին թէ՛ նոյեմբերին 1896, պ. Կաստըլէն հարցապնդումի պահանջն արաւ, երկու թղթակիցները, որոնց մասին ես խօսում եմ, անհանգիստ եղան այն պատճառներով, որոնք նշանակւած են նամակներում, որ ես ունեցել եմ աչքիս առջև. և այդ ժամանակ նոցանից մէկը մի. սին գրեց հետեւեալ նամակը.

«Ես կարդացի, որ մի պատգամաւոր հարցապնդում է անելու Դրէյֆուսի մասին: Եթէ... (այստեղ նա խաղասում էր մի կտորը չեմ կարող կարդալ), ես կ'ասեմ, որ երբէք ես այդ հրէայի հետ գործ չեմ ունեցած: Այդ այդպէս: Եթէ ձեզ հարցնեն, նոյնն ասէք, որովհետեւ չպէտք է իմացաի թէ ով է նորա հետ եկած անձը (il faut pas que on sache personne ce qui est arrivé avec lui):» (Քաջապանչումներն են):

Ալֆոնս չիմրէր: — Դա պարզ է!

Մինիստր Կառնենակ: (Շարունակելով): Ես կշռել եմ այս վկայութիւնի նիւթական և բարոյական իսկութիւնը: Նորա նիւթական իսկութիւնը ինձ համար բղիւում է ոչ միայն հանգամանքների այն ամբողջութիւնից, որի մասին ես արդէն ասացի, այլ և մի իրողութիւնից, որ պիտի յայտնեմ. այդ գրութիւնը չափազանց նման է կարեւորութիւն չունեցող մի այլ գրութեան, որը գրել է նոյն անձը, և որպէս առաջինը՝ սա էլ գրւած է կապոյտ մատիտով միևնոյն տռանձին տեսակի թղթի վրայ, որը ծառայել է նոյն անձի բոլոր սովորական թղթակցութիւնների համար: Այդ նամակը, թւագրած 1894, այդ ժամանակից ի վեր պատերազմական մինիստրութեան արխիւներից չի գուրս բերւած:

Նորա բարոյական իսկութիւնը բղիւում է անվիճելի կերպով այն բանից, որ նա 1896 թականին փոխանակած թղթակցութիւնների մասն է կազմում: Առաջին նամակը այն է որ կարդացի: Մի պատասխան պարունակում է երկու բառ, որով գրողը ակնյայտնի կերպով կամենում է հանգստացնել առաջին նամակի հեղինակին: Վերջապէս մի երրորդ նամակ, որը մթութիւնները ցրում է, ամենաորոշ կերպով պարզում է, այնքան որոշ, որ ես չեմ կարող նորանից մի բառ անգամ կարդալ, թէ ինչու երկու թղթակիցները անհանգիստ էին լինում:

Այսպիսով Դրէյֆուսի մեղաւորութիւնը ոչ միայն հաստատւած

է այն դատաստանով որը նորէն դատապարտել է. նա հաստատուել է նաև երկու տարի յետոյ գրեթէ մի թղթով, որը խորանշն է բըռնում այն երկար լիզթակցութիւնների մէջ, որոնց խիութիւնը անվիճելի է. այս վերջին թղթով իսկականութիւնը հաստատուում է անհերքելի կերպով: (Ծախահարութիւններ):

Դեռ այդ բոլորը չէ: Կան նաև մի այլ կարգի իրողութիւններ, և ես չպտնում եմ, որ, ինձ համար, դոքա բաւական կը լինէին իմ համոզումը կազմելու անպայման կերպով: Ես ուզում եմ խօսել Դրէչֆուսի խոստովանութիւնների մասին: (Շարժում):

Կարգալոյծ լինելու առաւօտը Դրէչֆուսը մի քանի ժամ մնաց երկու սպանների հետ, որոնք նորա բերնից ընդունեցին յանցանքի խոստովանութիւնը: Նոքա այդ մասին իսկոյն հաղորդեցին, որ երեւում է հետևեալ հաղորդագրութիւնից, տպւած Թան լրագրում 5 յունւար (1894):

«Մենք կարող եղանք լսել նորա (Դրէչֆուսի) խօսքերը. ահա նոքա դրեթէ բառառաբառ. «Ես անմեղ եմ: Եթէ ես մի օտար երկրի դոկումէնտներ եմ տւել, ալը նրա համար էր որ կերտամ և դորանով աւելի կարևորները նորանից ստանամ. մինչև երեք տարի ճշմարտութիւնը կ'իմացւի, և մինչևտորը ինքը իմ դործը իւր ձեռքը կ'առնի»:

Այդ վկայութիւնը հրատարակելուց յետոյ կապիտան Լըբրէօն-Ռընօ կանչեց պատերազմական մինիստրի մօտ, և այնտեղ, պատեր. մինիստրի աւաջ, նա պատմեց իւր լսածը: Նորան մինիստրի մօտ բերաւ գէն. Գոնզ, որը յունւարի 6-ին հետևեալ նամակը գրեց գէն. Բուադէֆրին:

Իմ գէներալ, շտապում եմ զեկուցանել ձեզ, որ ես ինքս անձամբ տարալ հանրապետական պահանջան զօրքի կապիտան Լըբրէօն-Ռընօ'ին մինիստրի մօտ, որը, նորան լսելուց յետոյ, ուղարկեց պ. Նախագահի մօտ: Ընդհանուր առմամբ, Լէբրէօն-Ռընօի խօսակցութիւնը Դրէչֆուսի հետ եղել է մանաւանդ վերջինիս մեծախօսութիւն, զարճ ընդհատումներով: Գլխաւոր կէտերը եղել են հետևեալները.

Չեն տրւած բնագիր դոկումէնտներ, ալ միայն պատճէններ»

Եւ գէն. Գոնզը աւելցնում էր.

Մի անձի համար, որը չարունակ պնդում էր թէ ոչինչ չգիտէ, ալը խօսքը առնուազն տարօրինակ է: Յետոյ, չպտնելով թէ անմեղ է, նա վերջացրել է ասելով:

«Մինիստրը գիտէ որ ես անմեղ եմ. այդ նա չափնել է ինձ կոմմանդանդ գիւ Պատի դը Կլան'ի միջոցով, բանտի մէջ, երեք թէ չորս օր առաջ, և նա գիտէ որ եթէ ես ղոկումէնտներ եմ տուել, դոքա տննչաններ են եղած, և որ դոցա փոխարէն կարեւորները պիտի ստանային»:

Կապիտանը վերջացրեց կարծիք չափնելով որ Դրէֆուսը կիսախոստովանութիւններ է անում կամ սկիզբն է անում խոստովանութիւնների՝ խառը լռութեան և ստերի հետ: (Շատ լաւ, շատ լաւ):

Ինքը կապիտան Լըբրէօն-Ռընօ արձանագրել է հետեւեալ նկատողութիւնը, յունւ. 6-ին (1894) մի թերթիկի վրայ, որ պոկւած էր նորա ծոցատետրից և որը միշտ նորա մօտ է գտնուել:

Երէկ, կապիտան Դրէֆուսի կարգընկեցութիւնը Պատերազմ լինելով որ ես ուղեկցեմ նորան Շէրշ-Միգի բանտից Զինուորական դպրոցը, ես նորա հետ մնացի ժամը ութից մինչև իննը: Նա շատ կոտորած էր, պնդում էր թէ, մինչև երեք տարի, իւր անմեղութիւնը ճանաչելու է: Ութից մօտ կէս անց, առանց որ ես հարց տայի նորան, նա ինձ ասաց. «Մինիստրը լաւ գիտէ որ եթէ ես ղոկումէնտներ էի առլիս, նոքա անարժէք էին, և որ այդ՝ աւելի կարեւորները ձեռք բերելու համար էր»: Նա ինձ խնդրեց հրամայել աղիւտանտին, որը պիտի նորան կարգընկէց անէր, կարելիին չափ արագ վերջացնի իւր գործը:

Դորանից դէս կապիտան Լըբրէօն-Ռընօ հաստատեց այդ մի գրաւոր և ստորագրած վկայութեամբ, որ ես ձեզ չեմ կարգաց, որովհետև նա յետովեաց ժամանակից է, մինչդեռ ես նախընտիր եմ համարում նոյն օրւանից վկայութիւնները: (Ժալիսհարուծիւններ):

Իայց կապիտան Լըբրէօն-Ռընօն միակը չէ որ ընդունել է Դրէֆուսի խոստովանութիւնները. կայ և կապիտան դ'Ատտէլ, որը լսել է և հաղորդել ուրիշ սպաների:

Կապիտան դ'Ատտէլ մեռաւ ողբերգական հանգամանքներում, բայց կան օջիցէրներ որոնք ընդունել են նորա վկայութիւնները:

Ահա այդ յայտարարութիւնները.

Յայտարարութիւն Անտուանի.

«Կապիտան Անտուան պատիւ ունի հաշիւ տալու, որ Դրէֆուսի

կարգընկեցութեան օրը, երբ նա¹ դուրս էր դալիս ահն դահլիճից ուր Դրէֆուսը պահած էր, հանդիպեց կապիտան դ'Ատտէլի'ն, իւր բարեկամին, որը աչդ օրը իւր ծառայութեամբ ներկայ էր, իբր պատկանող հրապարակի շտաբին: Դ'Ատտէլը ասաց կապիտան Անտուանին թէ Դրէֆուսը նորա առջև հէնց նոր ասել է. «Իմ տւած թղթերը բանի պէտք չեն. (Pour ce que j'ai livré, cela n'en valait pas la peine): Եթէ ինձ թողնէին՝ ես փոխարինարար աւելի կարեւորները կ'ունենայի»: Կապիտան Անտուանը անմիջապէս կրկնեց աչդ խօսքը կոմանդան դը Միտրի'ին:

Յայտարարութիւն դը Միտրի'ի.

«Կոմանդան դը Միտրի պատիւ ունի հաշիւ տալու, որ Դրէֆուսի կարգընկեց լինելուց անմիջապէս չետու, արտիլէրիայի կապիտան Անտուանը նորան կրկնեց մի խօսակցութիւն որ նա նոր ունեցել էր կոմանդան դ'Ատտէլի հետ՝ Դրէֆուսի խոստովանութիւնների մասին որ արել էր նորա առջև: Կապիտան Անտուանը ասում է, որ Դրէֆուսը, կարգընկեցութիւնից չետու, ասել է դ'Ատտէլի ներկայութեամբ խօսքեր, որոնցից բղիւսւմ է աչս, որ եթէ նա թղթեր է չանձնել, դա եղել է փոխարէնը աւելի կարեւորները ստանալու համար:

Կամ մարդկային վկայութիւնը այլ եւս ոչ մի արժէք չունի, կամ այս վկայութիւններից, որոնք վճռական են, իրար համոռնացն, կատարւած դորանից դէս պատահած յուզմունքներից առաջ, որ Դրէֆուսը արտասանել է այս խօսքերը. «Եթէ ես չանձնել եմ դոկումէնտները...»:

Այս խոստովանութիւնները ժխտում են. վաղն էլ զուցէ ասեն թէ դժբա դուրս են կորզւած սպառնալիքներով կամ խոստովանութիւն: Բայց երբէք ես չեմ կարող թոյլ տալ որ մի մարդ այս խօսքերը արտասանի՝ առանց դոկումէնտներ չանձնած լինելու (Ժափահարութիւններ):

Ես վերջացրի: Ուժեղ ոչ միայն անյողդողդ վճռականութիւնով, այլ, որ աւելի արժէ, ուժեղ մեր պաշտպանած դատի ճշմարտութիւնով ու արդարութիւնով, մենք չենք թոյլ տայ որ զիպեն ազգային շահերին, որոնց պարտք ունինք պահպանելու, (Բոլորն ծափահարութիւններ):

¹. Երբորդ դէմքով ինքը ղեկուցանողն է խօսում:

Ձայներ ձախում—Կեցցէ Թրանսիա!

Մինիստր Կաւենետակ—Ինչ մնում է միայն մի ցանկութիւն յայտնել—զուցէ սա միայն մտապտորանք է, յամենայն դէպս սա իմ մեծ յոյան է—այն է որ վաղը բոլոր Ֆրանսիացիք կարողանան միանալ յայտարարելու համար թէ այս զօրքը, որ իրենց պարծանքն է և իրենց յոյսը (Բուռն ծափահարութիւններ) զօրեղ է ոչ միայն իւր սեփական ուժովը և երկրի վստահութիւնովը, այլ որ նա ուժեղ է նաև իւր կատարած գործողութիւնների արդարութիւնովը (ծափահարութիւններ բուռն և յամակ):—Մինիստրը, վերադառնալով դէպի իւր աթոռը՝ ընդունում է բազմաթիւ շնորհաւորութիւններ):

Պատգամաւորների ժողովը, բաց քէարկութեամբ, միաձայնութեամբ 545 ձայնի, կարգադրեց որ պատերազմական մինիստրի այս ճառը փակցնելի ամենուրեք Թրանսիայում (ծափահարութիւններ):

ՍԵՐՄԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՃԵՐԱՍԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ ԳՈՂԹԱՆ ԳԱԽԱՌՈՒՄ

ՆԱՄԱԿ ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍԻՑ

Յունիսի 14-ին

Շերմապահական գլխաւոր շրջաններից մէկը կարելի է համարել Գողթան գաւառը, ուր ժողովուրդը վաղուց է պարապում զրանով: Գրան գլխաւորապէս նպաստում է դիրքը և կլիման: Գործին տեղեակ մարդիկ վկայում են, որ մեր գաւառը կարող է դառնալ Կովկասի Բրուսան-եթէ ուշադրութիւն դարձնել, կարող է ամբողջ Կովկասին սերմ մատակարարել: Այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով, տեղացի մի քանի երիտասարդներ, գլխաւորապէս միջնակարգ դպրոցից աւարտածներ, սկսեցին պարապել սերմագործութիւնով, լուսաւով, որ թէ իրենք կը շահեն և թէ երկիրը բաւց դժբաղդաբար նրանց ալդ չոյսերը չարդարացան: Ամբողջ 4—5 տարի պարապելով ալդ արհեստով, նրանք ներկայումս ալնպէս են լուսահատուել, որ եթէ հնարաւորութիւն ունենան, կը թողնեն և կը հեռանան, առանց փոշմանելու: Անփորձ մտնելով ալդ ասպարէզը, ունենալով միալն աչքի առաջ ոսկէ երազներ, նրանք չէին կարող նախատեսնել ալն բոլոր արգելքները, որոնք պիտի խորտակէին իրենց չոյսերը: Դառն փորձերից չէտոյ նրանք եկել են ալն եզրակացութեան, որ ներկա պալմաններում անկարելի է առհասարակ առաջ տանել սերմագործութիւնը Կովկասում: Այդ պալմանների բարեփոխութիւնը գլխաւորապէս կախած է կառավարութիւնից, որին և տեղական սերմ պատրաստողները դեռ անցեալ տարի են դիմել, խնդրելով ներկա գործում նրա աջակցութիւնը: Ինչո՞ւ պիտի կաշանալ ալդ աջակցութիւնը: Կոնտրոլի մէջ, ալսինքն որ արգելի երկիրը վատ, անառողջ սերմ մտցնելուն և լաւերի վրա չալտնի չալով մաքս նշանակել: Ներկայումս Ռուսաստանը ինքը մեծ կարիք ունենալով սերմի, քանի որ ինքը գրեթէ ոչինչ չի արտադրում, թող է տալիս առանց արգելքի սերմ ներմուծել: Այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով, արտասահմանից մեր երկիրն են թափում:

2—3 հարիւր փութ շերամի սերմ, համարեա թէ բոլորն էլ Բրուսալից ¹։ Այդ քանակութեան հազիւ $\frac{1}{10}$ -ականը քննւած է լինում. միւսը առհասարակ որքան կարողացանք հաստատ աղբիւրից տեղեկանալ, պատրաստուած է նահապետական ձևով, ալսինքն թողնելով թիթեռներին ձուածել՝ սաւանների վրա, որից ուղղակի ժողովում են արկղիկների մէջ և անցկացնում մեր երկիրը ծախելու համար։ Պարզ է որ այս եղանակով պատրաստածը կապւած չէ առանձին ծախքերի հետ. մի քանի հարիւր մանէթ ունենալով, կարելի է արդէն գործ սկսել։ Այդ ձևով պատրաստածը ամենաշատը մսխալը կը նստի 5 կոպէկ, ահա ինչ մեր երկրում ծախում են 30—60 և աւելի կոպէկով և ալդպիսով վատակում են ահագին տոկոսներ. մինչդեռ տեղացին ստիպւած է ահագին աշխատանք թափել, ամբողջ 40 օր տաժանակիր աշխատանք կրել, մի ամբողջ շաբաթ թիթեռները փոշիները ծծել, իսկ ահուհետև ամիսներ խոշորացողի կողքին նստել, աչքերը կտրացնել—և ալդ ամենի փոխարէն վարձատրել ալնքան, որ հազիւ կարողանալ ծախքերը ծածկել, իսկ անլաջող տարին էլ դեռ վնասել։ Մրցելը անհնարին է դառնում նաև ահա պատճառով, որ էժան ծախելով, կարողանում են միամիտ ժողովրդին գրաւել դէպի իրենց։ Ժողովուրդը, բացի էժանութիւնից, խաբւում է նրանով, որ նա «զագրանիցի» է (արտասահմանի) և շատ անդամ դրա համար աւելի է վճարում, թէև դրանից լաւ և աւելի պակաս գնով կարելի էր տեղացիներից ձեռք բերել. ինչ կարելի է անել օտարամոլութեան դէմ, չէ որ մարդարէն իր գաւառում պատիւ չի ունենալ. և ահա օգտւելով նրա այդ հաւատից, օտարները ամենաանխիղճ կերպով հարստահարում են նրան, ալսինքն ժողովրդին մատակարարելով ամենավատ սերմ, որից կամ ոչինչ չի ստանում, կամ ստանում է մսխալին 12—15 գրանքալ, ալսինքն տեղականի կէսը։ Աչքի առաջ ունենալով վերոյիշեալ հանդամանքները, որից տուժում են թէ իրենք և թէ երկիրը, սերմ պատրաստողները խմբովին ղիմեցին կառավարութեան, խնդրելով նշանակել նախ կոնտրոլ և ապա՝ մաքս, լարակցելով, որ եթէ մաքսը առաջժամ սահնարին է դնել, գոնէ կոնտրոլը մտցնեն։ Չմոռանանք, որ կոնտրոլը միայն արտասահմանից եկածների համար չէր պահանջում, ալ և տեղականի համար։ Կոնտրոլ նշանակելով նոքա կարծում են, որ երկու բան վատտակած կը լինեն. նախ երկիրը ազատած կը լինեն ահա ահագին նւթական կորուստից, որ ունենում է ժողովուրդը հիւանդ սերմ գնելուց, և երկրորդ՝ իրենց սերմը ալդ պակասորդի տեղը կը բռնի. իսկ չափաւոր մաքս նշանակելով, նոքա կարծում են, որ գների մէջ հաւասարակշռութիւնը չափնի չափով պահպանած կը լինին, որով հնարաւորութիւն կ'ունենան արտասահմանից ներմուծած.

¹) Փոքր-Ասիայում, Մարմարա ծովին կից, Կ. Պոլսին մօտ նահանգը.

լաւ սերմի հետ մրցել: Վերուիշեալից պարզ է որ տեղական ս'րմ պատ-
րաստողները, վստահ լինելով իրենց պատրաստած սերմի վրայ, ամենեին
չեն փախչում մրցութիւնից, միայն թէ աչդ լինի աղնիւ միջոցներով, առաջ-
արկելով ժողովրդին առողջ սերմ և թողնելով միանգամայն նրա ընտրու-
թեանը:

Կոնտրոլի, այսինքն արտասահմանից ներմուծած սերմի վրայ հսկո-
ղութեան բացակայութիւնը, թէ ինչ ահագին փնասներ է հասցնում ժո-
ղովրդին, աչդ ցոյց է քալիս հետեւեալ բնորոշ ֆաքտը: Ձորս տարի
առաջ տաճկաստանցի ոմն Ք. Ռաֆալեւեանց բերում է առաջի տարին
մի քանի հարիւր արկղ ընտիր սերմ, որից ստացւում է առատ հունձ: Ձեռք
բերելով ժողովրդի վստահութիւնը, նա հետեւեալ տարին բերում է
2—3 հազար արկղիկ, վստահ լինելով, որ միւսմիտ ժողովուրդը պիտի նոյն-
պէս չափաւորութեամբ գնի, ինչպէս և նախընթաց տարին: Եւ իրօք պա-
րոնը չի սխալւում իր հաշիւներում: Ժողովուրդը ուրախութեամբ գնում է
և աչն էլ կանխիկ, սպասելով առատ հունձի: Սակայն իզուր, ճարպիկ
պարոնը աչնպիսի սերմ չի տւել, որ կարելի լինի ստանալ նրանից բո-
ժոթ. և աչդ տարին հարիւրաւոր ընտանիքներ, որոնք ինչ-ինչ չուսերով
էին սպասում գարնան բացելուն, բոլորովին զրկւում են իրենց եկա-
մուտի ամենագլխաւոր աղբիւրից: Ամբողջ գաւառի կորուստը լինում է
մօտ 30,000 ռ., իսկ ամբողջ երկրի կորուստը ռ. քանի կը հասնի կոնտրոլ
չլինելու պատճառով, աչդ միայն Աստծուն է չափնի:

Արդէն նկատելի է ժողովուրդի հալեացքի մէջ փոփոխութիւն դէպի
տեղական սերմը և վերանում է նախապաշարմունքը նրա վերաբերմամբ:
Սակայն շուկան նւաճելու համար դեռ երկար ջանքեր և նիւթական զոհո-
ղութիւններ են հարկաւոր, իսկ մինչ աչդ հարց է, արդեօք կարո՞ղ են
իրանց սուղ միջոցներով:

Լսում ենք, որ մինիստրութիւնը տեղիս սերմագործների խն-
դիրքը վերադարձրել է Թիֆլիսի շերամապահական կաշարանի կառա-
վարիչ պ. Շաւրովին՝ վերջինիս կարծիքը լսելու համար: Թէ ի՞նչ է պա-
տասխանել նա, աչդ մեզ չափնի չէ: Գործին մօտ անձնաւորութիւններ
վկայում են, որ աչդ տեսակ առաջարկութիւններ չատ են արւած բարձր
կառավարութեան, սակայն վերջինս զգալաւորում է զրակաւ քալլ անել,
կարծելով, որ եթէ կոնտրոլ կամ մաքս նշանակի՝ զրանից երկիրը կ'փնասել,
որովհետեւ աչլ ես սերմ չեն բերիլ արտասահմանից: Այո չեն բերել միայն
վատերը, անառողջները, որոնցից հէնց ներկայումս էլ երկիրը ոչինչ չի
ստանում, բացի փնասից: Չէ որ աչդ տասնեակ և հարիւրաւոր փութ վատ
սերմի տեղը կը բռնէր տեղական լաւ սերմը, որից գիւղացին մի բան
կ'օգտւէր: Կառավարութեան երկիւղը մի աչլ կողմից անտեղի է և ահա
ինչու: Մենք աչժմ շերամապահական կաշարանի շնորհիւ աչնքան մառնա-

գէտներ ունինք, որ կարող են երկրի կարիքի չափ սերմ պատրաստել, իսկ եթէ այսօր նրանք ասպարէզ չեն գալիս, դա պէտք է վերագրել վերոգիշեալ անպաշտ պալմաններին: Մենք այս օրերս առիթ ունեցանք լսել կարծիքը մի պարոնի, որը շատ մօտ է շերամապահական կայարանին: Նա ևս հաստատեց վերոգիշեալ կարծիքը, ասելով, որ իրենք ծառադրները կը թողնէին իրենց պաշտօնը և կը պարապէին սերմ պատրաստելով, եթէ միաջն պալմանները նպաստաւոր լինէին: Նրա վկայութեամբ Թիֆլիսում փորձեր են եղել սերմագործութիւնով պարապելու, բայց հէնց չաջորդ տարին թողել հեռացել են, ստանալով ահագին վնասներ: Նոյնը մեզ մօտ ևս տեղի է ունեցել. ալգայէս հեռացել են ասպարէզից՝ պ.պ. Մեղքոն Զանեանցը, Յովհաննէս Նուսնուսեանցը, Կարապետ Սարուխանբէկեանցը, Խորդան Կիրեակով, Նանկօ Վասիլիդիս, Ալէսիօս Իօսիֆիդէս, Մկրտիչ Մուսինեանցը, իսկ ուրիշ տեղերում հրաժարել են ալգ գործից՝ պ.պ. Կոստանտին Մելիք Շահնազարեանցը, Աֆրիկեանցը, Գառիկը և մի քանի վրացիք և վրացուհիներ, որոնք ինձ չալտնի չեն:

Ներկայումս մեզ մօտ գտնւթիւն ունեն հետեւեալ ֆիրմաները. Օրիորդ Շուշանիկ Փանեանցի, տիկին Սառա Թադէոսեանցի, պ.պ. Արշակ Թադէոսեանցի, Սամօն Թադէոսեանցի, եղբայրներ Լևոն և Յովհաննէս Արասխանեանցների, Յ. Քալանթարեանցի, Մկրտիչ Մեղիք Մուսեանցի և Յովհաննէս Կոստադիլեանցի իսկ. Ներքին Ագուլիսում՝ պ.պ. Առաքել Սիմէօնեանց, Մկրտիչ Մակինցեանց և Աւետիս Խոսրովեանց: Օրդուբաթում՝ պ. Կ. Բաբայեանց: Յընալում՝ պ. Արսէն Մահտեսի Օհանեանց, Մեղրիում պ. Խաչատուր Շաւուարեանց: Այսքան ֆիրմաներ առաջիմ պատրաստում են մինչև տասը փութ. մինչդեռ ձեռնտու պալմաններում նրանցից իւրաքանչիւրը կարող է պատրաստել մօտ 3 փութ:

Գործին պակաս չեն վնասում մի քանի ուրիշ հանգամանքներ, որոնք են՝ գործողների անապահովութիւնը, ընկերութիւնների բացակայութիւնը, սերմ տարածելու սխտեմը՝ սեփական թթենիներ և շերամատուն չունենալը և այլն:

Այս գործով պարապողը նախ պիտի առնւազը երեք տարւալ ապահովութիւն ունենալ, թէ ապրելու և թէ ծախքերը ծածկելու համար. հակառակ դէպքում երբեք չի կարող թէ գործը ընդարձակել և թէ ապահովութիւն ստեղծել իր համար. ալգ դէպքում կարող է միաջն մի կերպ քարշ տալ իր կեանքը, գոլութիւնը, մինչև չաջող հանգամանքների առաջ գալը: Ալգ՝ չաջող տարին. իսկ եթէ հակառակի պէս միաջն մի տարի անչաջող անցնի, ալսինքն անառողջ սերմ ստացւի, ալգ ալսպիսի հարած կը լինի, որից դժւար թէ երկար տարիներ սերմագործը կազդուրւի: Զուեննալով չաջորդ տարւալ համար միջոցներ, նա ստիպւած պիտի դիմի վաշխառուի. իսկ մի անգամ ընկնելով նրա ճանկը, դժւար թէ կարողանալ շարունակել

գործը: Այդ է ցոյց տալիս տեղից սերմագործներից շատերի ներկա: դրութիւնը, որը հետեանք է անապահովութեան: Չունենալով հարկաւոր ապահովութիւն, սերմ պատրաստողները չեն կարողանում ձեռք բերել սեփական շերամատուն և տնկարան (թթենու պլանտացիա), մի հանգամանք, որից քիչ չէ կախած գործի չափողութիւնը: Դոցա չունենալը ծանրապէս ազդում է նրանց առանց աչն էլ ազդու գրպանների վրայ: Ճշմարիտ է, գիւղում կարելի է բնակարան գտնել, սակաւն նրանք համապատասխան չեն լինիլ պահանջներին, իսկ փոքրի շատէ լարմարի համար էլ մեծ վարձ են պահանջում: Խոչ անի սերմ պատրաստողը, եթէ չվարձէ թանկը և դիմելու լինի վատ բնակարանի—աչդ կը նշանակի գործը հէնց սկզբից վտանգի ենթարկել և ուրեմն չսկսած՝ անաջողութեան մատնել, որովհետեւ վատ բնակարանի պատճառով աւելի մեծ տոկոս անառողջ սերմ կը ստացւի քան լաւ բնակարանի դէպքում, և հաշուով սերմի կորուստը և նոյն իսկ առողջների էլ աւելի կասկածելի լինելը, նա համաձայնում է հակառակ իր սուղ գրպանի վարձել աւելի թանկը: Այդ տեսակ բնակարանների թիւը որովհետեւ քիչ է, իսկ վարձողները լինում են մի քանիսը, ուստի դրանց գինն էլ տարեցտարի բարձրանում է. բայց եթէ աչքի առաջ ունենաք անաջող տարին, ուրեմն հեշտ կարելի է երեակալել, թէ որքան զգալի կը լինի վարձողի համար աչդ աւելորդ վճարածները: Անփական շերամատունը բացի նրանից, որ ազատում է սերմագործին աւելորդ հոգսերից և ծախսերից, նա, այսպէս ասած, աւելի է երաշխաւորում առողջ սերմ ստանալը, որովհետեւ շերամատունը կառուցանելիս աչքի առաջ են ունենում և բոլոր առողջապահական պայմանները և լարմարութիւնները, որոնցից զուրկ են գիւղական բնակարանները:

Նոյնը մենք պիտի ասենք թթենու տնկարանների մասին, որոնք բնակարանի չափ կարեւոր են, եթէ ոչ աւելի: Վատ սերմ ստանալը ոչ միայն բնակարանի վատութիւնից է, անձրեակին եղանակից, ալ և անառողջ թթենիներից և առհասարակ թթենիների վրա վատ խնամք տանելուց: Մեր գիւղացիք առհասարակ շատ հեռու են կանոնաւոր տնկարանների մշակելուց: Շատ քչերը գիտեն թէ հարկաւոր է միշտ հերկել, փորել թթենու տնկարանները, թթենիները հարկաւոր հեռաւորութեան վրա աճել մէկը միւսից, ջրել լաւտնի ժամանակ, կտրտել ճիւղերը առանց ծառը վիրաւորելու և կտրտել աչն էլ չատկապէս դրա համար որոշած մկրասներով և ոչ թէ տեղական մուրձի չափ ծանր դանակներով, որը տեղական լեզուով կոչւում է դարա, և աչն: Եթէ դրսւում են աչնափսիներն էլ, որոնք փոքրիշատէ տեղեկութիւն ունին, նրանք էլ նկատելով, որ ստացած եկամուտը ծախքը չի ծածկում, ուշադրութիւն չեն դարձնում, իսկ ունեւոր կարողանում է միայն շուտ շուտ հերկել, միւս աչնափսիները մատնում է անուշադրութեան, իբրեւ միայն ծախք կլանողներ: Ամբողջ

Ապուլիսում մատեներով կարելի է հաշել փոքրիշատէ կանոնաւոր տնկարաններ ունեցողներին և ալդ էլ ունեւորներինն է: Ալդ տնկարաններն էլ եթէ վարձելու լինի, որը չի կարող չանել, ստիպւած է մէկին-մէկ վճարել, որը կրկին աւելացնում է ծախքը: Ապուլիսով առաջանում է անհրաժեշտութիւն ունենալ սեփական տնկարան և չերամատուն: Բայց ինչ գումարից և ինչ լուծով ձեռնարկի սերմ պատրաստողը ապուլիսի տնկարան առաջացնելու և չերամատուն կառուցանելու, երբ տարւալ վերջը աշխատածը միայն ծախքն է ծածկում, իսկ երբեմն էլ դեռ վնասում է:

Սակայն ահ, ինչ անկարելի է անել անհատական ուժով, նույնը կարելի է գլուխ բերել ընկերական ուժով, հիմնելով ընկերութիւններ:

Մեզանում փորձ է եղել ալդ ուղղութեամբ գործելու, բայց վերջացել է անաջողութեամբ. տարին դեռ չքոլորած, նա քաղքալել է: (Ընկերութիւնը գոյութիւն և լարատեութիւն կ'ունենալ ահա ժամանակ, երբ 1) անդամներն մէջ սէջ և համերաշխութիւն կը լինի, 2) երբ բնաւորութիւնները կը համապատասխանեն, 3) երբ ամենքը բոլոր ուժը կ'ուղղեն լոգոստ նրան, 4) երբ անդամները կ'ունենան մի նպատակ, ահա է՝ ընկերութեան լաւաջադիմութիւնը, 5) մի շահ՝ ընկերութեան շահը և ալն: Ահա հէնց ալդ կողմերն են, որ նախատեսուած չէին, ուստի և տեղի տւեց այնքան ցաւալի վախճանի: Յանկալի է, որ այս միակ դէպքը չը լուսահատեցնի մեր ժողովուրդին կամ սերմագործներին, ալ ընդհակառակը նրանց անաջողութիւնը առաջնորդ ունենալով, հիմնեն ընկերութիւններ ալ հիմունքների վրայ, քաջ համոզւած լինելով, որ առնորական ասպարէզը նւաճելու և արտասահմանի հետ մրցելու համար, բացի կառավարութեան աջակցութիւնից, հարկաւոր են ընկերութիւններու ներկայումս տեղական ֆիրմաները պակաս չեն վնասում ահա բանից, որ առանձին են գործում ի վնաս մէկը միւսի: Բաւական չէ, որ մէկը միւսի ջիգրու ստիպւած է պակսացնել սերմի արժէքը, ալ և կոտորում է տեղական սերմի վարկը, անւանարկելով մէկը միւսի պատրաստածը: Սակայն ահ, ինչ պակասում է տեղական սերմագործներին (գրեններ), ընդհակառակը նրանով օժտւած են Տաճկաստանի սերմագործները: Նրանք գործի չաջողութեան համար կամ միացած ուժով են գործում, կամ իւրեւ ճարպիկ վաճառականներ իրենք անձամբ են տարածում, և կամ մեր երկրում որսում են ճարպիկ գործակալներ, խոստանալով մեծ տոկոսներ տարածելու համար: Եւ ինչ են կորցնում մեծ վարձատրութիւնից: Ոչինչ, որովհետև արկղը իրենց նըստելով 30—50 կ., նրանք մեզ մօտ ծախում են 1.ր. 50 կ.

Տեղական սերմագործներին պակաս չեն վնասում և սերմ տարածելու սխտեմները: Բայց ամենից ղգալի հարւածը ստանում են տեղական գործարանատէրերից, որոնք և սպառողն են լինում բոժոժի: Նրանք բերել տալով Բրուսալից (Տաճկաստանից) միջակ տեսակի սերմը, ծախում են գիւ-

ղացիներին ալն պալմանով, որ փողը վճարելի բոժոժը ստանալուց չետով հաշւելով արկղը 2—3 ռ". միննուն ժամանակ պարտաւորեցնում են, որ անպատճառ բոժոժը իրենց ծախի շուկայի գնով: Սակալն ալդ միալն խօսք է, երբէք շուկայի գնով չեն հաշւում: Պատահում է, որ գիւղացին կարիք ունի փողի. սերմ բաժանողները օգուտ քաղելով ալդ կարիքից՝ աւելի ևս կաշկանդում են նրան: Վճարելով մի քանի ռուբլի, գործարանատէրը ստանում է գիւղացուց պարսամուրհակ, որի մէջ մտցնում է սերմի և պարտք տւած գումարը, տսկոսն էլ հետը: Ի՞նչ անի գիւղացին: Եթէ չվերցնի՝ փողի կարիքը նրան կը խեղտի, թէև իրա համար պարզ է, որ իրեն խաբում են թէ սերմի մէջ, որը կարող է ամենալաւը աւնել տեղացիներից 2—2 ռ. 40 կոպէկով և թէ բոժոժի գնի մէջ, որը միշտ պակաս են հաշւում:

Կալ և մի ուրիշ տեսակ միջոց էլ, որը պակաս չէ վնասում սերմ տարածողներին: Ալդ ալն է, որ կան թուրք բէկեր, որոնք պարտաւորեցնում են իրենց գիւղացիներին սերմը իրենցից դնել: Ալդպէս է Վ. թըրքաբնակ գիւղի բէկը: Մեր հարցին, թէ ինչու են ալդպէս թուր տալիս վարելու իրենց հետ, թուրք գիւղացին պատասխանեց. աղա, եթէ իրենից չվերցնէք, ասում է ալ ևս ձեզ չեմ օգնել փողով: Իսկ մենք թէ հարկը վճարելիս և թէ ուրիշ կարիքի համար ստիպւած ենք դիմել նրան, իբրև միակ փողատէրին: Գիւղը, որ չետին ծալը չքաւորութեան մէջ է, ալդ հանդամանքից ստիպւած աւելի ևս հարստահարւում է: Յաւալի է, որ մի նոյնատեսակ հրէշ էլ կալ մի հաշկական գիւղում ի գէմս հալ քահանայի Վերջինս պարապում է վաշխառութիւնով: Սա ևս թուրք բէկի պէս գիւղացուց պարտաւորեցնում է իրենից վերցնել սերմը, սպառնալով, որ եթէ իրենից չը գնեն, նրա ոչ երեսին կը միլտի և ոչ էլ ճնջեցեալը կը թաղի: Ալդպիսով ստիպւած են լինում շատ անգամ խոնարհել նրա պահանջի առաջ: Միւս գիւղերն էլ զերծ չեն հարստահարողներից, միալն գուցէ աւելի փոքր չափով լինի ալնտեղերքում:

Ահա թէ ինչ հանդամանքների մէջ են ստիպւած գործել մեր տեղական սերմագործները: Կարող է ալդ գործը չառաջադիմել գոնէ առանց արտաքին օգնութեան:

Մի քանի խօսք ևս տեղիս չերամապահութեան մասին:

Սերմագործների ներկայութիւնը բաւերար կերպով է աղղել մեր երկրի վրա: Եթէ ալսօր մեր մէջ կատարելագործութիւն, չառաջադիմութիւն է նկատւում չերամապահութեան մէջ, ալդ պէտք է վերագրել նրանց, և ալդ ամենը նրանք մտցրել են թէ կենդանի խօսքերով և թէ իրենց օրինակներով: Նոր կարգերը միւսնգամայն պարտական են նրանց ջանքերին: Մինչդեռ մի քանի տարի առաջ բնակարաններ ախտահանելը, դարակիւրի (էտաժերկա) վրալ որդներին կերակրելը, չերամատուն տաքացնելը, ջերմաչափեր գործածելը որդներ մեծացնելիս և ալն համարւում էին աւե-

լորդ բաներ և միշտ ծաղրի էին մատնւում, ալսօր չատ ընտանիքներ կարելի է գտնել, որոնք հետեւում են վերոյիշեալ կանոններին և ստանում են ամենալաւ արդիւնք: Անշուշտ մի քանի ժամանակից լետող նոյն ալդ սովորութիւնը կը տարածուի և հարեան գիւղերում, ինչպէս և ուրիշ սովորութիւններ, որոնք նույնպէս մեր գիւղից են տարածւում:

Շերամապահական դործը մեր գաւառում, մանաւանդ վերջի 8 տարիներում, հսկայական առաջադիմութիւն է արել: Մինչդեռ տասը տարի առաջ միսալից (գոլտնիկ) 20 գրանքա (գրանքա=ֆունտ) ստանալով, կարելի էր ամենքին զարմացնել, ալսօր դա կարող է ծաղր չարուցալներ, մեղանում 25-ից պակասը միջակ է համարւում, իսկ 30 և 30-գրանքից բարձր՝ լաւ: Եղել են դէպքեր, որ նոյն իսկ 42 գրանքա էլ է ստացւել միսալից, և ալդ պ. պ. Արշակ և Սամսոն Թաղէոսեանցների պատրաստած սերմից, իսկ ալս տարի եղբարք Լեոն և Յովհաննէս Արսախանեանցների պատրաստածից. տիկին Սոֆիա Աբեանցի պահելով մի միսալից ստացւեց 41 գրանքա, ներկայ եղողները վկայում են որ 131 հատ մի գրանքա էր քաշում, մինչդեռ 140-160-ը մի գրանքա քաշողը համարւում է լաւ. իսկ երկու տարի առաջ մենք վկայ էինք օր. Շուշանիկ Փանեանցի պահած որդիներին, որոնցից ստացւած բոժոժը քաշում էր 123-ը մէկ գրանքա:

Գալով տեղական բոժոժի չատկութեան, պէտք է խոստովանած, որ նա զերազանցում է Կովկասի բոլոր տեղերի բոժոժներին: Ալդ նոյնը հաստատւում են և բոլոր մասնագիտները, որոնք պաշտօնով ալցելել են մեր կողմերը:

Նոյնը պիտի ասել գների վերաբերմամբ: Մինչդեռ մեր կողմի բոժոժը գնահատւում է փութը 15-20 ռ., իսկ մի քանի տարի առաջ նոյն իսկ 25 ռ., ուրիշ տեղի բոժոժը 9-12 ռուբլի է, Բոժոժի գինը առհասարակ կախւած է Մոսկւալի թելի արժէքից. իսկ ներկայումս թելի արժէքը, նախկին տարիների հետ համեմատած, չատ ընկած է:

Չնայած մեր բոժոժների ալսքան առաւելութեան, նրանցից ստացւած թելը Մոսկւայում աւելի բարձր չի գնահատւում քան, դիցուք, Ղարաբաղի թելը, դեռ փութին 20-30 ռուբլի նրանցից պակասով է ծախւում: Ի՞նչ է դրա պատճառը: Գործին մօտ մարդիկ բացատրում են լոկ պատրաստած թելի վատ չատկութիւնով և գործարանների լետամնացութիւնով: Մինչդեռ Ղարաբաղում թելը քաշում են հաւասար հաստութեամբ, մեղանում ալդ չի պահպանւում, և ալդ լոկ բանւորների քմահաճութեան և ոչ թէ գործարանատէրերի անհասկացողութեան պատճառով: Վերջինս կատարեալ գերի է թուրք բանւորների ձեռին, որոնք գրէթէ ամբողջութիւն են կազմում: Օրալարձ աւելացնելն էլ չի կարողանում ազդել նրանց վրայ, ահնքան անբարեխիղճ են, իսկ խիստ միջոցները միայն միաս կարող են պատճառել տիրոջ, որովհետեւ մի զեղեցիկ օր կարող է կամ գործարանը

մատնել կրակի կամ ինքը տէրը գնդակահար լինել: Բայց այդ նոցն երևութն զուք չէք կարող հանդիպիլ Ղարաբաղում, որովհետեւ բանւորները բաղկայած են զրէյի, ասրողջապէս (սաղաղ հալ գեղջկուհիներից, որոնք այդ տեսակ վարենի ձգտումներից շատ հեռու են և վարւում են համաձայն պաշմանի:

Թեյի պակաս գնահատելու երկրորդ պատճառը մենք վերագրեցինք գործարանների հեռու լինելուն ալն կատարելագործութիւններից, որոնք ներմուծւած են ուրիշ տեղերի գործարաններում: Դա բացատրւում է ոչ միայն նիւթականի պակասութիւնով, ալ և անհեռատեսութիւնով և դանդաղկոտութիւնով: Գողթանի վաճառականին ընդհանրապէս չի կարելի գովել: Նա ժամանակից շատ լետ է մնացել. չունի համարձակ քալ և նախաձեռնող ուժ: Նա նորաձեւութեան սիրահար չէ. ընդունում է նրանց ալն ժամանակ, երբ նկատում է, որ իր երկրացին, հետեւելով նրանց, շահւում է:

Սակալն տեղական վաճառականների և գործարանների մասին մի ալ անդամ:

Յունիս 98. Ագուլիս:

ԱԻՆՏԻՍ ԴԱԻԹԵԱՆՑ

ԵՐԵՒԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Իրաւասունները.—Տժգոհները.—Երկամուղու խնդիրը.—Քաղաքի նախահաշիւը:

1898 թ. չուլ. 7 Երեւան

Մարտ ամսին կայացած ընտրութիւնների հաստատութիւնը տեղի ունեցաւ չուլիսի սկզբներին միայն: Ընտրւած անձերից են. Վ. Տէր-Սարգսեանց, բժ. Լ. Տրգրանեանց, Գ. Տէր-Խաչատրեանց, Կ. Կամսարական, Ե. Մուրադեան, բժ. Ուրազով, Սմանով, Գոնդերնոնէ Տարդան, Ա. Մինասեանց, Գ. Խանաղաղեանց, Բ. Եղիազարեանց, Յ. Մելիքեանց, Կ. Ափրիկեանց, Տ. Աֆրիկեանց, Միր Բաբան, Միրզա Զաքար Կաղիեւ, Փաշախան Մակինսկի, Թ. Քալանթարեանց, Ա. Բունիաթով, Ա. Տէր-Յովակիմեանց, Ա. Խաչատրեանց, Է. Տէր-Գրիգորեանց, Զ. Գէորգեանց, Հ. Գէորգեանց, Ա. Գաբրիէլեանց, Տ. Տէր-Յակովբեանց, Ա. Գուլամիրեանց, Կ. Գատամեանց, Ն. Միրզոյեանց, Գ. Խեչումեանց, Գ. Անտօնեանց, Ա. Խորասանեանց, Ա. Աղամեանց, Ա. Ենգիւրարեանց, Գ. Բունիաթեանց, Խ. Գիւլանեանց, Գաբ. Մնացականեանց, Վ. Տէր-Յովհաննիսեանց, Գ. Ամիրեանց, Ե. Տէր-Սահակեանց, Զ. Ղօրղանեանց, Ա. Ղօրղանեանց, Խ. Մելիք Աղամալեանց, Յ. Մելիք-Աղամալեանց, Գ. Մելիք-Փարսաղանեանց, Վ. Պօղոսեանց, Ա. Գալստեանց, Ս. Տէր-Գաբրիէլեանց և Ա. Տէր-Աւիտիքեանց:

Այս անգամաւ ընտրութիւնները համեմատաբար յաջող ելք ունեցան. Գլխաւոր չաջողութիւնը նրանումն է, որ ձախաւորների մօտաւորապէս կէսը ինտելիգենտ մարդիկ են—աւսինքն բժիշկներ, իրաւաբաններ, ուսուցիչներ և զանազան պաշտօնեաներ, միւս կէսը վաճառականներ են. Ինտելիգէնտ մարդկանց մոտքը այս ասպարէզը չաջողութիւն է խոստանում:

Մի ուրիշ երևութ, որ բնորոշ էր այս անգամաւ ընտրութիւնների համար, զա՛հալերի և թուրքերի մէջ լառաջացած խիստ մրցումն էր, որի հետեանքը ալն եղաւ, որ թուրքերից միայն երեք հոգի ընտրուեցին: Միւսներից երեքը ուսւ են, մէկը ֆրանսիացի կան միացածները հալեր:

Այս երկու երևույթների համեմատ էլ երկու տարր: դժգոհ մնաց ընտրութիւններից. նախ թուրքերը, որոնք նաև բողոքեցին ընտրութեան դէմ, պատճառաբանելով, որ իրենցից չատ քիչ մարդ է ընտրած, մինչդեռ քաղաքի շինութիւնների մեծ մասը իրենց է պատկանում, և քաղաքը ահագին քանակութեամբ իրենցից է օգտուում: Վերջին պատճառաբանութիւնը ոչ մի հիմք չունի, իհարկէ, քանի որ քաղաքի շահերը պաշտպանողների համար նշանակութիւն չունի կալածների թուրքի կամ հալի լինելը, ալ ահն, որ մինը ի վնաս ուրիշի չօգտուի: Սակայն ճիշտ է ահն, որ հալերը ալս անգամ կուսակցաբար վերաբեւելով թուրքերից նաև մի քանի արժանաւոր անձնաւորութիւններ սևացրին, մի հանգամանք, որ ինքն ըստինքեան տգեղ բան է, քանի որ դեռ խակ ժողովրդի մէջ կարող է թշնամութեան սերմեր առաջացնել: Նրկրորդ խումբ դժգոհներն էին մեր տգէտները, որոնք նաև ալսպիսի պատճառաբանութեամբ են դժգոհում՝ ինտելիգէնտների ընտրութեան առթիւ: Գոցա կարծիքով ինտելիգէնտները միայն խօսքով կարող են պաշտպանել քաղաքի շահերը և ոչ գործով, ահն ինչ հարուստ վաճառականները կարևոր դէպքում, այս կամ ահն քաղաքապատկան հողը կապալով տալու ժամանակ, անձամբ կանգնում են աճուրդի և ղինը բարձրացնում, իսկ եթէ մինչև անգամ կապալը իրենց վրայ էլ մնաց՝ ոչինչ, քանի որ իրենք կարող են դրանից օգտուել: Ահն ինչ ինտելիգէնտ բաց ալս տեսակէտից ոչ գործնական մարդիկ ալս չեն կարող անել, որի պատճառով քաղաքի հողերը էժան գնով կը մնան կապալաւորների ձեռքին: Թէ որքան նշանակութիւն ունի ալս տեսակ պատճառաբանութիւնը, դա երևում է նրանից, որ քաղաքի ահագին քանակութեամբ հողերից ահնքան էլ արդիւնք չի ստացւում, ինչպէս, շատերի ասելով, կարելի էր սպասել: Բացի դրանից ահա նաև ինչպիսի վնասներ են հասցնում քաղաքին ալս հարուստ կալածատէր ձախաւորները: Քաղաքի հասարակաց պարտէզներից մինը, «Անդլիական» կոչւած՝ ալսին մեծ չարմասութիւն ունի իւր մի կողմում մի շարք խանութներ պարունակելու, որոնցից քաղաքը լաւ եկամուտ կ'ունենար: Նւ ալս հարցը մի քանի տարի առաջ դրած է եղել ձախաւորների առաջ վճռելու, բաց պալ. ձախաւորները չեն բարեհաճել լօգուտ շինութեան ձախ տալ, որովհետև նոյն ալս տեղի գիմաց գտնուող մի շարք խանութները, որոնք պատկանում են հէնց իրենց ձախաւորներին իրենց անւարմար դիրքի շնորհիւ, չը կարողանալով մրցել նորերի հետ, կընկնէին: Նւ ալսպիսով քաղաքը զրկւեց ահագին եկամուտից: Ահն ինչ ինտելիգէնտ ձախաւորների օրով ալսպիսի բան դժւար թէ լինէր:

Նոր ձախաւորները դեռ չեն մտել գործի մէջ, ուստի ամեն բան դեռ էին կարգով է գնում: Ալսմ մեր քաղաքային ինքնակալութիւնը զբաղւած է երկաթուղու գծի հարցով: Ներկայումս ճանապարհ է որոշւում երկաթու-

դու գիծ անցնելու Աղէքսանդրապոլից միջև Զուլֆու Բանից դուրս եկաւ, որ գիծը չէ անցնում Երևանով, այլ Երևանից 9 վերստ հեռու դէպի Էջմիածնի ճանապարհը Փարաքար գիւղով, թէ ինչ հարած է դա Երևանի համար, այդ շատ պարզ է. Երևանը կը դադարի տնտեսական կենտրոն լինել, որի փոխարէն կը բարձրանալ Նախիջևանը, հէնց Փարաքարը եւ այլն. Աղէ պատճառով ձախաւորները մի արտակարգ նիստ գումարեցին, որին, չը գիտենք ինչպէս, պատահմամբ ներկայ գտնեց եւ ինժեներ Կիրակոսով, որ ճանապարհները որոշող լանձնաժողովի անդամ է. Երբ ձախաւորները դատում էին ալն մասին, թէ ինչպիսի միջոցներով աղէ չարիքի առաջն առնեն, այ. Կիրակոսով խորհուրդ տուց, որ մինչև անգամ ինժեներները իրաւունք ունին ի նկատի առնել ալս կամ ալն տնտեսական պայմանը եւ ծռել ճանապարհը ալս կամ ալն ուղղութեամբ, թէև պարզ է, որ ճանապարհը ղինորական նպատակով է շինուում. Ուստի հարկաւոր է ամենից առաջ ինժեներներին ղիմել եւ ալն. Դրա համար կազմեց մի լանձնաժողով որը պիտի մտածէ գիծը Երևանով անցկացնելու հնարաւորութեան մասին:

Վերջում բերենք ինքնավարութեան հրատարակած Նախահաշիւից ² առնւած մի քանի թւանշաններ: Ծախք ինչպէս եւ մուտք նախատեսուած է 1898 թւի համար 115.536 ր. 45 կ. որից ի միջի ալլոց,

Քաղաքալին վարչութեան վրայ ծախւելու է	17.464 ր.
Զինւորականներին բնակարանի համար	16.163 ր.
Քաղաքալին ոստիկանութեան համար	20,676 ր. եւ ալլն.
Բժշկական եւ սանիտարական գործի համար	10.737 ր.
Ժողովրդական լուսաւորութեան համար	3.551 ր.

Նոր ձախաւորների վրայ զրւած երկու ծախահեղ չլսերից մենք հակած ենք ալն կողմը, որ ալսուհետ ինքնավարութեան գործերը լաջող կը գնան, եթէ չաջողի մի լաւ քաղաքագլուխ ընտրել: Ինտելլիգէնտների շատութիւնից պիտի բարիք սպասել եւ ոչ չարիք:

ՄԱՐ. ՅԱՐ.

¹ Смета доходовъ и расходовъ гор. Эривани на 1898 г.

ԱԶ ՈՒ ԶԱԽ

Դ.

«Մենք ու Դուք».—Մի քննադատին հոգակաւոր յայտնութիւնները.—Թէ ո՞րն է յստաջղիմում.—Լեզւին տահանջները.—Իրար ճանչնալը.

Ռուսիոյ մէջ գրագէտ և գրականութեամբ հետաքրքրող հայերու մեծ մասը գրեթէ ոչինչ որոշ զաղափար չունի տաճկահայ արդի գրականութեան նկատմամբ. «Տաճկահայերը Պարոնեանից զատ ուրիշ չալտնի գրականագէտներ ունեցել են վերջին տասնեակ տարիների մէջ» կը հարցնէր ինծի գիմնադիտնի բագուցի հաջ աշակերտ մը...

Այս իրողութիւնը կարելի է թերեւս բացատրել անով որ ռուսահայ «ինտելիգէնտ» դասակարգը «հոսհոսներ» համարելով տաճկահայերը և «հոս-հոսական» անոնց գրականութիւնը՝ հետաքրքրութեան արժանի ոչինչ չի տեսներ ալդ գրականութեան մէջ Պարոնեանէն զատ, որուն տիտուր հեղ-նութիւնները, դառն ծիծաղները, սուր քրքիջները իրենց քէֆը կը բերեն:

Հետաքրքրողները կը համոզւին սակալն որ հեռուները, բերրի և անկանոն մշակած հողի մը վրայ, մռալ ամպերու տակ, խղղիչ տատասկ-ներու կէտաւորումի մը շուրջը, անբան կենդանիներու ճմլող ոտքերէն՝ և կրծող դունչէն դողացող՝ ծաղկաստան մը կը փթթի, տաճկահայ գրակա-նութեան ծաղկաստանը, բազմազան, զունագեղ ծաղիկներու չորդումով: Համակրելի թերթեր ու հանդէսներ պակաս եղած չեն երբեք Պոլսի մէջ. «Հալքենիք» օրաթերթը, «Մասիս», և «Ծագիկ» հանդէսները, քանի մը տարի առաջ, իրենց առաջնորդող և մանաւանդ գրական ու գեղարւեստական չոր-ւածներու կողմէ անհամեմատ բարձր էին կանգնած Թիֆլիսի օրաթերթե-րէն ու միակ շաբաթաթերթէն: Տարակուսելի է սակալն որ ալդ թերթե-րէն—խմբագրութիւններուն ղրկածներէն զատ—գոնէ չորսական օրինակ ստացւէին ամբողջ Ռուսիոյ մէջ: Այսպէսով, բնական է, շատ զարմանալի չլինի որ ռուսահայ ընթերցասէր (?) դասակարգին անձանթ ին մնացած տաճկահայ չալտնի գրողներու, Զօհրապի, Բաշալեանի, Տիկ. Սվաճեանի, Սիպիլի (Կին), Զարդարեանի, Գ. Անդրէասեանի և ուրիշ տասնեակներու անունները, Քալց ինչի վերագրել ալն զարմանալի վերաբերմունքը. կարգ

մը գրողներու, որ, լախուռն քննադատականներու մէջ, անպէտք դիտողութիւններու շարականներ կը սկսին երգել, Տաճկահալի մի նոր հրատարակած մէկ գրքին վերջին էջի ընթերցումը լրացնելուն պէս: Թարմ օրինակ մը.

*
* *

Պր. Շ., Տարազ'ին մէջ, քննադատելով Պր. Շանթի «Աւերթինը», լարմար առիթ կը սեպէ իր հետադոտութեան արդիւնք եղող նոր ճշմարտութիւններ բացարձակ չափոնելու ամենքին. «Վամանակ է արդէն ասելու, կը գրէ Պր. Շ., որ վերջին տարիները ռուսահայ գրականական բարբառը աւելի է առաջդիմել, քան պոլսականը: Պոլսականի հիմքը միայն գրաբառն է, ռուսահայոցը թէ՛ գրաբառը և թէ՛ ժողովրդականը: Պոլսահայ բարբառը արտաքուստ թէ՛ն աւելի սահուն է և հարուստ է գրաբառ բառերով, (Ներքուստ ալ աղքատ կ'երեւի), բայց ռուսահայոց բարբառը աւելի ուժեղ է, աւելի կենսունակ և հիւսթալի»: (Փափաքելի էր որ տաճկահայ գաղթականները վերադառնալու ատեն ռուսահայ բարբառի ուժէն, կեանքէն, հիւսթէն չմոռնալին միասին մէկ մէկ քիչ վերցնել՝ անոնցմով իրենց աղքատ լեզուն պատւաստելու համար...): «Պոլսականը փտադիմում է, ռուսականը լառաջդիմում: Տաճկահայ գրողները անխտիր գործ են ածում ամեն մի գրաբառ բառ, ռուսահայ գրողները աչս կողմից զգուշ են... պր. Շանթ տաճկահայ բարբառով է գրում, ուստի հակած է դէպի գրաբառը»:

Պր. Շ. Պոլսահայ աշխարհաբարբ բաղդադութեան դնելով ռուսահայ գրական աշխարհաբարբին հետ կը չափոնէ, առանց որեւէ ապացուցի, առանց օրինակներու և համոզիչ խօսքի, թէ «Ռուսահայ գրական բարբառը աւելի է առաջդիմել»:

Մեծ տարբերութիւն մը, զգալի չառաջդիմութիւն մը նկատելի է ռուսահայ գրական լեզվի վրայ՝ երբ թերթենք վերջին տասը տարիներու կովկասեան հայ օրագրերն ու հանդէսները: Մուրճի նախորդ տարւան 7-8 թւին մէջ հին հանդէսէ մը՝ Կոռնկէն՝ օրինակներ բերեցան աշխարհաբարբի մը, որ կը մօտենար, քիչ տարբերութեամբ, արդի ռուսահայ գրական լեզվին ¹⁾ Խակ տաճկահայ աշխարհաբարբին համար 8-10 տարիներու անջրպետ մը անջըրպետ մըն է նաև լեզվի զանազանութեան տեսակէտով. նոյն խակ մեր աշխարհաբարբի մշակներէ մէկուն 5 տարի առաջւան լեզուն բաւական աչքի զարնող տարբերութիւն ունի իր աչսօրւան աշխարհաբարբէն: Նոր դրողնե-

¹⁾ Հարկ ենք համարում մեր աշխատակցին դիտել տալ, որ Մուրճի ակնարկաւ չօգտածում նմուշներ բերած էին Նաև Կոռնկի'ից, ոչ թէ մեր աչքմեան գրական լեզվին քիչ չառաջադիմած լինելը ապացուցանելու համար, ալ ուրիշ նպատակով. և եթէ մեր աչքմեան գրական լեզուն աչքան մօտ է երեսուն-քառասուն տարի առաջ եղածին, ալ միայն ցոյց է տալիս, որ մեր արդի արեւելեան աշխարհաբարբի հիմքը ուղիղ էր դրած: Խմբ.

ըէն անոնք որ քանի տարի առաջ հրատարակւած իրենց մէկ գործը կրկին կ'ուզեն տպել, հարկ կը տեսնեն փոփոխութիւններ ընել՝ լեզուի տեսակէտով: Աս կ'ապացուցանէ տաճկահայ աշխարհաբարին կալուստի վիճակ մը չունենալը, անոր փոփոխելու, չինելու, կատարելագործելու շարժումը, որ երբեք յետադիմական չէ: Պր. Շ. կը կարծէ թէ «Պոլսահայ բարբառին հիմքը միայն գրաբառն է, և տաճկահայ գրողները գործ են ածում անխտիր ամեն մի գրաբառ բառ»: Անհասկնալի կը մնայ ինծի «պոլսականին հիմքը միայն գրաբառն է» խօսքը: Եթէ գրաբարալատուկ ոճերու, բառերու հոլովներու մասին է այդ դիտողութիւնը, բոլորովին անարդար է, քանի որ տաճկահայ լեզուի մշակները կը խուսափին արդէն այդ ամենէն:

Մեր «գրաբարեան» ասպետները, առհասարակ հին դպրոցներու աշակերտներ և կղերականներ, Գաբազան, Գուրգէն, Պէրպէրեան, տիկ. Տիւսար, Նարպէյ, Պոլսի և Վենետիկի վարդապետներէն ու եպիսկոպոսներէն շատերը և ուրիշներ՝ խորթ, դժւարահասկնալի լեզուով մը գրած են. որ ոչ աշխարհաբար կարելի է համարել և ոչ գրաբար. երկուքէն խառնապուր մը: «Աշխարհաբարի մշակները» սկսած Գուրեանէն, Չերազէն, Պարոնեանէն—օրոնց լեզուն ալ գեռ գրաբառական ձևերէ բոլորովին չէ ազատւած—, մինչև վերջերս, Ա. Արփիարեան, Չոպանեան, Հ. Ասատուր, Զօհրայ և ուրիշներ՝ լրագրական հակաճառութիւններու հետ փորձած են գրական զրեթէ ամեն ճիւղի ձեռք զարնել, բանաստեղծականին ու երգիծաբանականին, վիպականին ու քննադատականին: Բայց համարէ միշտ պարբերական հրատարակութիւններով: Մինչդեռ «գրաբարեան ասպետները», թերես աւելի գործնական մարդիկ քան «նորերը», շարունակեցին գրքեր հրատարակել իրենց նահապետական անփոփոխ լեզուովը, գրաբառամբ աշխարհաբարով մը: Պոլսի և Վենետիկ հրատարակւած տասը գիրքէն հազիւ երեքը բովանդակութեամբ և լեզուով ալս դարու արդիւնքը կարելի լինի համարել. իսկ միւս եօթին մէջ կը տեսնուի զօրեղ ջանք մը փետադարձ քալելով ու կարօտալի նաւածքով դէպի Ն. դարը, դէպի մեր հին գրականութեան շլացուցիչ Ոսկեդարը դիմելու՝ հողի, քարի, թիթեղի, գէնկի, պղնձի, երկաթի դարերու վրայէն ոտնակելով: Քանի տարի առաջ, Յ. Գուրգէն երեք հատոր հաւաքածոներ հրատարակեց տաճկահայ այլ և այլ գրողներու անտիպ գործերէն: Հաւաքածոներու լեզուի մասին կարելի է դադափար մը կազմել հէնց միայն անունէն. «Պատկեր աշխարհիկ գրականութեան, ի վերջ կոյս իննեւտասաներորդ դարու, խնամօք Յ. Գ-ի»: Բնական է այդ հաւաքածոներու մէջ «նորեր» զուածքներ չլինէին: Այդ «Պատկերները» պատկերն էր գրականութեան ու լեզուին անոնց որ չիշատակ մը թողուլ կ'ուզէին իրենց դէպի Նոյնիկի դարը բռնելիք ճամբորդութիւնէն: Նոյնիկին պիտի հաղորդէին ներկայ դարու բոլոր գիտական նորութիւնները, որպէս զի ան փոփոխէ իր «Նոյն Աղանդոցի»

մտքները՝ պահելով նույն հրաշալի լեզուն՝ աչդ «գանձերու շտեմարան» գիրքը նոր սերունդին ձեռքը տալ կարելի ընելու համար...

*
* *

Տասնեակ տարի առաջ լեզական անկախութենէն ու խառնաշփոթութենէն սիրտ առած՝ ամեն գրիչ շարժող իր լատուկ լեզուն կ'ունենար և կը ստեղծէր. աչօր, սակալն, գաւառացի ու պոլսեցի հարիւրաւոր գրողներ կը ցուցնեն լեզւի գրեթէ կատարեալ նոյնութիւն մը, ինչ որ ուրախառիթ է ի հարկէ։ Տաճկահայ աշխարհաբարը ֆրանսական գրականութեան և լեզւին ազդեցութեանը շատ բան կը պարտի իր ներդաշնակութենէն, ճոխութենէն, գանձերէն։ Բայց նոյնպէս սկսած է օգտուիլ արդէն Պոլսի ժողովրդի լեզւէն և, գաւառացի նոր գրողներու միջոցով, գաւառական բարձրանդէն։ Տարիներէ ի վեր գանազան թերթերու մէջ հրատարակած են ու կը շարունակեն հրատարակել գաւառական բառերու հաւաքածոներ։ Ժողովրդականի բառարանի մը պէտքը շատ զգալի է՝ հայերէն կանոնաւոր բառարանի մը անհրաժեշտ պէտքին հետ։ Պնտուն, երեսպաշտ, կերմնայ, բուռ բուռ, ժուռ, ասղնտել, պողոնց, ասկիլ, ճանաղի (demoiselle, միջատ), պստտակ, մննչաղ, մուծնուլուսուն, հաւկուր, շալակ, ճգալ, երծկտուլ, գետնգնայ, թորալ և ուրիշ շատ ու շատ ժողովրդական բառեր գրական լեզւին սեփականութիւնը դարձած են աչօր։ Ուրեմն մէկ կողմէ ալ գաւառական ընտիր բառերն ու ոճերը գործածական դարձնելով՝ տաճկահայ աշխարհաբարը կարծեմ չի «չետագրիմուս»։ Միևնուցի ատեն կարելի է զիտել տալ ռուսահայ գրողներէն քանիները՝ իրենց լեզուն դատապարտած են լճացած վիճակի մէջ պահել՝ օտար բառերու պատնէշով մը չըջափակած։

Ռուսահայ շատ գրողներու համար կարգ մը օտար բառեր անբան ընտանեցած են, որ հաւերէնները իրենց օտար ու խորթ կը թւին։ Աչսպետով, բնական է լեզուն չճոխանալ նոր հաւերէն բառերով, որոնց պակասը կը զգացւի. բառերու և հաւերէն ձեւերու մեծ պաշար կը գտնէ փնտռողը գաւառական բարբառներու և ի հարկին գրաբարի մէջ։ Դժուար է ռուսահայի մը համար Տէնը, Հիւզոն, Բուրժէն թարգմանել։ Տաճկահայ աշխարհաբարը սահուն, ներդաշնակ և բառերով ճոխ է, ռուսահայոցը՝ աւելի կորով ու չաճախ աւելի լստակութիւն ունի։ Նրկուրեակ լեզուներ, որ կարծես իրարու քէն ըրած են, իրարմէ չեն օգտուի. իրենք իրենց առանձին կը զարգանան. թող ալ ախպէս շարունակեն...¹

¹ Աչդ գիտողութիւնը բարեբախտաբար սխալ է. գէթ մերարեւելեան գրական լեզւի նկատմամբ կարող ենք վկայել, որ նա մասամբ ազդուել է և շարունակում է աչօմս էլ ազդուել արեւմտեան հաւերէնից, արեւելեանը բառեր ունի աչօր, որոնք փոխ են առնւած արեւմտեան գրականութիւնից. օրինակ՝ շահեկան, շահագրգիռ, դաշնակ, կոչում անել, տահմանադրութիւն,

*
* *

ձօխացնելու է լեզուն. որքան հարուստ լինի ան բառերու կողմէ, աչնքան աւելի չարմար ու չաջող գործիք մը կը դառնալ ամեն անոնց ձեռքը որոնք արտադրել գիտեն, և նոյնքան ընդունակ կը լինի օտար մտածումը թարգմանելու: Հեղինակի մը ձօխ լեզուն իր բեղուն մտքի մը տէր լինելուն ապացոյցն է շատ անգամ: Ազատ մտածումը, տխուր ու սառն խոհանքը ինքզինքնին չստակօրէն, ճշգրտօրէն բացատրելու համար բառերու, շատ ու շատ բառերու կը կարօտին: Մանկիկին պահանջներուն և ըմբռնելու, մտածելու կարողութեանը հետ աստիճանաբար կ'աւելնան անոր բառերու պաշարը: Նրբ հալ գրականութիւնը զարգացնելու ջանքեր կը լինին նոր գրքերով և պարբերական հրատարակութիւններով, ուստի աշխարհաբարը սակաւն ալ և ալ հեղինակներու և թարգմանիչներու քով «մանկան լեզու» կը մնալ զօրախտաբար: Օտար նշանաւոր հեղինակներու վիպական և գեղարուեստական գրածքներուն հալացած թարգմանութիւնները մեծապէս կը նպաստեն լեզւի զարգացմանը. ալի կարգի թարգմանութիւնները սակաւն շատ ցանցառ են: Իրաւ թէ և շատ դժուար է հալերէն թարգմանել Հիւգօն, — որուն հանճարեղ ստեղծագործութիւններուն համար փրանսերէն լեզւի անհատնում բառերն իսկ կարծես քիչ կուդան —, բայց անկարելի ալ է: Ու պարծանք մըն է տաճկահալ գրականութեան համար որ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ արդէն Հիւգոյի, Կիւմա-հօր ու Էօթէն Սիւլի և ուրիշ ֆրանսացի ու անգլիացի վիպասաններու գործերը թարգմանած են Իզմիրցի թարգմանիչ-գրագէտներու ձեռքով: Կարող անձերու միջոցով թարգմանած են վերջերս և կը թարգմանին Ռուսօյի, Ռեմանի, Լոտտիի, Տէնի, Մուպասանի և ուրիշ չալտնի ֆրանսացի հեղինակներու գործերը, բայց դեռ մամուլին չյանձնած ձեռագիրները դարակներու խորքը Քրիստոսի մը լարուցանող ձալնին կը սպասեն. «է, ձեռագիրը դու, արի եկ արտաքս»: Նւ մեռեալը... հա, ալսինքն ձեռագիրը որուն վրալ ամիսներով աշխատանք դրած է, օր մըն ալ կը կորչի: Պատճառը միշտ «տնտեսական տագնապն» է, քչիկ մըն ալ «քարոլական տագնապը», որոնք դրախտալին երկրի մը ու ժողովրդի մը ամեն կարգն ու սարգը եկան խառնափնդորեցին...

Ինչքան բաղձալի է որ իրար աւելի աղէկ ձանչնալինք, մեր մէկ մէկու վերաբերմամբ ունեցած անմիտ հակակրօնութենէն և նախապաշարմունք-ենթադրութիւններէն թոթւըւէինք, ու արեւակցալին եղբայրու-

սկսնակ, միտումաւոր և շատ ու շատ ալ բառեր: Բարդ բառեր կազմելու կամ երկարներին կրճատ ձեւեր տալու համար արեւմտեան գրողները արեւելեաների համար չաճախ օրինակ են ծառալած: Արեւմտեանը երբեմն ազդած է նոյն իսկ արեւելահալ գրողների ոմի վրալ: Խմբ.:

թեան կապը աւելի ամրապնդէինք գրական եղբայրակցութեամբ մը, փափաքելի էր որ Կովկասեան թերթերը Պոլսի և տաճկահայ քաղաքներու մէջ թղթակից-աշխատակիցներ ունենային, որոնք սակաւն վարդապետի, տէրտէրի մասին բամբասանք-լուրեր հաղորդելէ աւելի Զանալին ազգագրական նիւթեր տալ, ժողովուրդը ճանչցնել, կրթական և գրական նուրթիւններն ու հարցերը ծանօթացնել, նույնպէս ռուսահայերը, իրենց ընտանեկան, մտաւորական կեանքովը անծանօթ մնացած են տաճկահայերու մեծամասնութեան մը. կովկասցի գրողներ գովելի ծառայութիւն մը րրած պիտի լինին՝ տաճկահայ համակրելի թերթերուն երբեմն թղթակցութիւններ ղրկելով:

Երբ իրար լաւ ճանչնանք, այն ատեն չըսենք թերես այնպիսի խօսքեր, որոնք լուրջ քննութեան, առողջ դատողութեան արդիւնք չէ կարելի համարել: Տեսակ մը անիրաւ ամբաստանութիւն է չպատնել թէ Շանթ, Զոպանեան, Հրանտ «հակած են դէպի գրաբար, քանի որ տաճկահայ քարքառով են գրում» և թէ «տաճկահայ լեզուն փտադիմում է»:

ՄՈՏԱ

ԻՍՊԱՆԱԿԱՆ-ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Անցեալ անգամ մեր անտութիւնը վերջացրինք այն թուականի, երբ Ամերիկացիք ոտք դրին Կուբայի հողի վրայ, որի առիթով յայտնեցինք թէ այդ թուակից պատերազմի ընթացքը ընդունում է արդէն այլ կերպարանք:

Մի ամսուայ ընթացքում Կուբայում Ամերիկացոց ոտք դնելուց չետոյ ամերիկական ծովակալ Սամիսոն իսպառ ջնջեց Սերւերայի նաւային էսկադրը, իսկ գեներալ Շաֆտէրին անձնատուր եղաւ Սանտիագո քաղաքը: Ֆիլիպպեան կղզիներում ապստամբները գրեթէ կատարելապէս տէր են, բացի մայրաքաղաք Մանիլայում, և ապրտամբների գլուխ Ազլինալդոն իրեն յայտարարել է դիքտատոր, մինչդեռ ամերիկական նաւերը այդտեղ վաղուց ոչ մի որոշ փորձողութիւնների չեն դիմում, միշտ սպասելով օժանդակ զօրքերի Ամերիկայից: Ֆիլիպպեան կղզիները Իսպանիայի համար ներկայումս կատարելապէս կորած պիտի համարել, մինչդեռ Կուբայում իսպանացիք դեռ ևս տէր են կղզու ամենամեծ մասին: Այդտեղ Իսպանիան ունի դեռ ևս շատ մեծ զօրք և բազմաթիւ ամուր տեղեր. բայց Կուբայի ոչ մի փորտային քաղաք չի կարող դիմանալ ամերիկական նաւերին և ոչ էլ Իսպանիան կարող է նոր զօրքերով ու ռազմամթերքներով օգնութեան գալ Կուբային. իսկ այդպիսի հանգամանքներում Իսպանացոց վերջնական պարտութիւնը անխուսափելի է, թէև ամերիկացիք իրենց յաղթութիւնը կը գնեն շատ թանկ գնով, եթէ Իսպանիան յամառելու լինի մինչև ծայր: Ամերիկան սովոր չէ մեծ պատերազմների և ոչ էլ ամերիկական ազգը կարող է թեթևութեամբ տանել մարդկային մեծամեծ զոհեր, քանի որ խնդիրը իւր սեփական անկախութեան մասին չէ: Սանտիագոյ մօտ եղած կռիւներում ամերիկացիք կորցրին սպանւածներով ու վիրաւորներով մին-

չև 1500 մարդ. և չնայած յաղթութեան՝ Ամերիկան սկսեց անհանգստանալ. պարզ է որ Ամերիկան բնաւ այդպիսի մեծ կորուստներ իւր հաշւի մէջ չէր անցկացրել Կուբայի անկախութեան համար կուելիս. և սակայն Սանտիագոն Կուբայի համար ռազմագիտական կարևորագոյն կէտը չէ. Ամերիկան պէտք է, Կուբան նւաճելու համար, պատրաստ լինի ոչ միայն մեծ զօրք Կուբա զրկելու, այլ և մեծ զօրք զոհաբերելու. իսկ այդ հանգամանքը չի կարող չազդել Ամերիկայի քաղաքական ծրագրի վրայ, որը սկզբում՝ Կուբայի անկախութիւնն էր. եթէ պատերազմը շարունակւելու լինի, եթէ այժմ սկսած բանակցութիւնները հաշտութեան դաշնի չհանգեն՝ մեծ վտանգ կայ որ Կուբայի անկախութեան ծրագիրը աղաւաղուի. Բայց Ամերիկան ոչ մի կերպ չի կարող այժմ դաշն կապել՝ առանց պահանջելու Կուբայի անկախութիւնը, քանի որ դորա համար էր սկսւած պատերազմը. միւս կողմից Ֆիլիպպեան կղզիները մեծ մասամբ ապստամբների ձեռքումն են, և գործը այդտեղ այնքան է յառաջացել, որ առանց ապստամբների համաձայնութեան՝ Ամերիկան չի կարող Իսպանիայի օգտին բան բռնել այդ տեղ. իսկ ապստամբները չեն կամենայ այլ ևս իսպանացոց լուծի սուլերն անգամ տանել: Այս երկու կէտերը վէճից դուրս լինելով՝ Ամերիկան, Կուբայում պատերազմը չշարունակելու համար, ստիպւած է միայլ տեսակի զիջում անել Իսպանիային, որին վերջինս չի կարող կարևորութիւն չտալ. դա պատերազմական տուգանքն է: Եթէ Ամերիկան ստիպւած լինի շարունակել պատերազմը՝ վերջը սոսկալի կը լինի Իսպանիայի համար Ամերիկայի դրամական տուգանքի պահանջը. այդ տուգանքը կարող է ապագայում լինել մի-երկու միլիարդ Ֆրանկ, որը Իսպանիան անկարող կը լինի վճարել, և դա առաջ կը բերի մի այնպիսի անտեսական քայքայում երկրի, որից այլ ևս անկարող կը լինի Իսպանիան դուրս գալ մինչև մի քանի մարդկային սերունդ: Բացի այդ՝ Իսպանիան չունի քաղաքական կայունութիւն, և նա չի կարող դիմանալ քաղաքական ու տնտեսական այդպիսի տագնապների՝ առանց իւր քաղաքական նշանակութեան կորուստի, մանաւանդ որ իւր վերջնական պարտութիւնը ակներև է այսօր նոյնքան, որքան այդ ակներև էր պատերազմի սկզբում:

Գանձ աշխարհի անցքերի տեսութեան:

Յուլիսի 1-ին (ն. տոմ.) սկսեց Սանտիագոյ պաշարումը ծովից (ծովակալ Սամիսոն) և ցամաքից (գեներալ Շաֆտէր): Սպա երկու օր յուլ. 2—3 կռիւ եղաւ, իսպանացիք ետ քաշւեցին դէպի քաղաքի ներքին ամրութիւնները: Ամերիկացիք այդ կռիւներում կորցրին 22 սպայ (օֆիցէր) և 208 զինուոր սպանւած, 1203 հոգի վիրաւորւած, 79 հոգի կորած. ծովի կողմից ևս ռումբեր էին արձակուում: Ամերիկացիք բռնեցին արտաքին ամրութիւնները, հասնելով բրուստերին, ուր նոքա հանդիպեցին փշոտ երկաթաթելից շինած բարձր պատարի:

Յուլիսի 3-ին, իսպանական ծովակալ Սերւերան փորձեց իւր էսկադրը ազատել պաշարւած դրութիւնից. նա կարողացաւ առաւօտուայ ժամ 9½-ին դուրս գալ ծովածոցից և ուղեւորեց դէպի արևմուտք: Ամերիկական նաւերը այդ նկատեցին և սկսեցին հալածել Սերւերայի նաւերը, որոնցից մէկը հեռացած էր մինչև 60 անգլ. մղոն Սանտիագոյից: Զարհուրելի էր ամերիկական նաւերի թափած կրակը. իսպանական նաւերից Cristobal Colon չդիմանալով՝ նստեց աւազի վրայ ժամ 2½-ին և զրօշակը վար իջեցրեց. Infanta Maria Theresa, Oguendo և Vizcay ստիպւած եղան աւազ նստել. նոքա այրւեցին և պայթեցին Սանտիագոյից 20 մղոն հեռու. Terror և Pluton ջարդւեցին Սանտիագոյի ծովախորշի մուտքից 4 մղոն հեռու. վերջին նաւը՝ Reina Mercedes ոչնչացաւ ծովածոցից դուրս գալու ժամանակ. նա իրան գցեց աւազի վրայ Մորրո ամրոցի տակ: Այսպիսով Սերւերայի ամբողջ նաւախումբը ջնջւեց: Ամերիկացիք կորցրին միայն մի սպանւած և 2 վիրաւորւած. իսպանացիներէից 1300 հոգի գերի ընկան, որոնց մէջ և Սերւերան. բացի այդ՝ հրդեհից, պայթումներից ու ջրասույզ լինելուց կորան իսպանացիներից շուրջ 600 հոգի: Սերւերայի նաւերը ամերիկացոց ռումբերով բոլորովին ծակորւած էին. և երբ այլևո՞ղ նաւերի կրակը խառնւեց նոցա շրջապատող ծովի հետ՝ Սերւերան և իւր զօրքը ափ իջան ու իրենք վերջ տւին նաւերի խորտակման: Սերւերան տարւեց ամերիկական «Գլոստէր» նաւը իբր գերի: Զուր ընկածներից 150 հոգի լողալով հասել էին Սանտիագոյ:

Նոյնաժամանակ գեներալ Շաֆտէր պահանջեց Սանտիագոյ յանձն-

նումը, և ժամանակ տւեց մինչև յաջորդ ցերեկէայ ժամ 10 դուրս բերել քաղաքից զտարներին, կանանց ու երեխաներին: Ապա զինադադարը քաղաքի մօտ երկարացւեց որպէս զի իսպանական զենեքալ Լինարէս հնար ունենայ բանակցելու իւր կառավարութեան և զեն. Բլանկօի հետ: Ասլա ծովակալ Սամիսոնը հեռագրով առաջարկեց զեն. Բլանկօին 48 ժամում Կուբայից դուրս բերել բոլոր իսպանական զօրքերը, հակառակ դէպքում պիտի ուժբաւոճեն Կուբայի բոլոր ծովափնեայ քաղաքները: Բլանկօն մերժումն զրկեց: Մադրիդում մինիստրների միջև տարաձայնութիւն ծագեց հաշտութեան խնդրի մասին: Նաև կառավարութիւնը անհանգստանում էր Կարլոսեան կուսակցութեան շարժումներով:

Սանտիագոի գարնիզոնի պետ զեն. Տորրալ յուլ. 9-ին (ն. տ.) սպաններ զրկեց Շաֆտէրի մօտ յայտնելու, որ պատրաստ է յանձնել քաղաքը, միայն թէ իւր զօրքին թոյլ տրւի զէնքով ու զինւորական պատիւներով դուրս գալ քաղաքից: Ամերիկական կառավարութիւնը սակայն պահանջում էր բացարձակապէս անձնատուր լինելը (որպէս պնդում են՝ Շաֆտէրը համաձայնում է եղել իսպանացոց պայմանը ընդունելու), և 12 յուլ. (ն. տ.) սկսում է ուժբաւոճումը, որը տեւում է մինչև երեկոյ. յաջորդ օրը ուժբաւոճումը նորոգեց և տւեց երկու ժամ. նաւերից պցած ուղւերը նպատակին չէին հասնում, բայց մէկը ընկաւ եկեղեցու վրայ, որը վառօդի պահեստ էր. նա պայթեց ահագին պղրղիւնով: Յուլիս 13-ին ընդհանուր հրամանատար զեն. Մայլս (Miles) Vule նաւի վրայ հասաւ Սանտիագօ և խորհրդակցեց Սամիսոնի ու Շաֆտէրի հետ:

Իսպանիայում այդ միջոցին Սագաստայի մինիստրութիւնը հրաժարական տւեց և թագուհի-կառավարչուհին յանձնեց նոյն Սագաստային նոր մինիստրութիւն կազմել: մարշալ Կամպոս նշանակւեց Մադրիդի ընդհանուր-նահանգապետ:

Սանտիագօն նորից ուժբաւոճում է ցամաքից և ծովից. Շաֆտէրը պահանջում է Տորրալից Սանտիագօի յանձնումը, յայտնելով որ 18.000 փախստականներ քաղցից մեռնում են, Ամերիկական զօրքը նոցա համար բաւարար պաշար չունենալու պատճառով: Այդ ամենից չետոյ Տորրալ անձնատուր եղաւ մօտ 23.000 զօրքով, յուլիսի 18 (6)-ին: Նա իւր զօրքով դուրս եկաւ քաղաքի ամրու-

Թիւններից ու մերձեցաւ ամերիկական շարքերին, վարդրեց զէնքը՝ գունդ գնդի ետեից: Շափտէր մտաւ Սանտիագո. և կանգնեցրեց ամերիկական զրօշակը: Այդ հանդէսին Շափտէրը չհրաւիրեց մասնակից լինելու ապստամբների գններալ Գարսիային, որը, առհասարակ նեղացած Շափտէրի արհամարական վերաբերմունքից, յայտնեց Թէ իւր զօրքով (5000 մարդ) հեռանում է լեռները առանձին գործելու համար: Իւր ղեկավար Թիւնը նա յայտնեց Շափտէրին ուղղած մի նամակով:

Իսպանական կառավարութիւնը, ներքին խռովութիւնների դէմն առնելու մտքով, վերացրեց մի քանի սահմանադրական ազատութեան երաշխաւորութիւններ, հաստատելով լրագրական ցենզուր, վերացնելով խմբւելու ազատութիւնը, խտացնելով ձերբակալման վերաբերեալ օրէնքները:

Սերւերայի խորտակումից յետոյ էր դեռ ևս, որ իսպանական կառավարութիւնը վերադառնալու հրաման ուղարկեց ծովակալ Ալամարային, որը մի էսկադրով ուղևորւում էր Ֆիլիպպեան կղզիները՝ Սուգուստիի օգնութեան. Կամարան գտնուում էր այդ ժամանակ Սուէզեան ջրանցքի մօտ: Արովհետեւ Ամերիկան ծովակալ Վալտսոնին ուղարկում էր Իսպանիա, որ սորա փորտերը ռմբակոծի, այնպէս որ Իսպանիան պիտի մտածէր իւր սեփական ամբիւրի ապահովութեան մասին:

Ֆիլիպպեան կղզիներում, ուր հաշւում են 130.000 ապստամբներ, որոնցից 30.000 հոգի զինւած, նոցա գլուխ Ազիւնալդօն յայտարարեց դիքտատորութիւն և պատերազմական դրութիւն. յայտնեց նաև Թէ կղզիները յոյս ունին անկախութիւն ձեռք բերելու:

Յուլիսի 21 (9) Ամերիկացիք, Կուբայում, ափ իջան Մանզանիլայի մօտ, որի իսպանական զարնիզոնը ընդդիմացաւ: Ամերիկացիք ափ իջան նաև Տայա-Բալիօս և շրջապատեցին Տուանաս-Սագա՛ն:

28 (16) յուլիսի գետ. Մայլս ափ իջաւ Պորտո-Ռիկօ կղզու վրայ Գւանիկայի մօտ, և 30-ին (18) Պոնսէ քաղաքը անձնատուր եղաւ:

Բայց արդէն նոյն 28-ին յուլ. Իսպանիան դիմումն արաւ Հիւս-

Ամերիկայի նախագահ Մակ-Կինլէյին, առաջարկելով սկսել ընդհանրական զորքերի հաշտութեան մասին, Ֆրանսիական դեսպան Կամբոնի միջոցով:

Ամերիկայի պատասխանը ամփոփում է հետևեալ կէտերը. Պորտո-Ռիկո և բոլոր այլ կղզիները Ամերիկայի ջրերում զիջանին Ամերիկային. Կուբան յայտարարւի անկախ. Ամերիկային տրւի նաև Մարիանեան կղզիներից մէկը քարածուխային կայարանի համար, գուցէ և մէկը Կարոլինեան կղզիներից. նոյն նպատակով Ամերիկան ունենայ Ֆիլիպպեան կղզիներում մի քարածուխային կայարան. Ֆիլիպպեան կղզիների խնդիրը վճուի մի կոնֆերենցիայով կամ մասնաժողովով: Պատերազմական տուգանք Ամերիկան չի պահանջում:

Իսպանիան, ըստ ամենայն հաւանականութեան, ընդունելու է այս պայմանները, թերևս թեթև առարկութիւններով:

Z.

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՊՐ. ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ՝ից ստացանք մի կարևոր գրածք, ուր, թուով է թէ, ծերութեան հասակին հասած գրական ու հասարակական գործիչը պարզում է իւր հայեացքները կեանքի կարևորագոյն խնդիրների մասին, որպէս լեզու, կրօն, հալրենիք, սեփականութեան խնդիր, ժողովուրդ, դասակարգային խնդիրներ և այլն: Հաջոց գրականութեան պատկառելի վետերանը իւր ալդ գրածքը մեզ ուղարկելով դիտաւորութիւն է ունեցած պատել Մուրճը, որի համեմատ և նա օժտել է գրածքի ճակատը մի լիշատակութիւնով, որը առաջին անգամն է բաժին ընկնում ալս ամսագրին: Գրածքի խորագիրն է. «Ժամանակակից Ատենախօսութիւն: Նւէր Մուրճի տասնամեակ անբիծ և անխոնջ գործունէութեան»: Բղխելով մի անձից, որ իւր գրականական երկար կեանքում միշտ ձգտել է ղէպի լառաջողմը, լուսաւորը և մաքուրը, պ. Ղ. Աղալեանի ալդ համակրութեան ցոյցը անգնահատելի և շատ խրախուսական է մեզ համար, և, անկասկած է որ ի դիմաց Մուրճի՝ պ. Աղալեանը կամեցել է պատիւ մատուցանել նաև ամսագրիս ամբողջ աշխատակցական խմբին:

Ալդ առիթով չենք կարող առանց զգածելու լալտնել, որ բարոյական խրախուսանքին պ. Աղալեանցը իւր անապահով տեղովը կամեցել է աւելցնել նաև մի դրամական նւէր ալն 200 ռուբլի գումարից, որ ինքը հէնց ստացել է իբրև օժանդակութիւն իւր գրական գործունէութեան համար՝ ալեքսանդրապոլցի պ. Առ. Յունանեանից, Այդ գումարի մի մասով պ. Աղալեանը որոշել է հալթալթել իւր գրածքի արտատպութեան թղթի ծախքը հազար օրինակի համար, որպէս զի գիրքը վաճառւի ի նպաստ Մուրճի տպահովութեան:

Մենք որոշեցինք «Ժամանակակից Ատենախօսութիւնը» տպագրել Մուրճի ներկա տարւալ հոկտեմբերի համարում, որը լինելու է մի արտակարգ հրատարակութիւն՝ Մուրճի տասնամեակը լրանալու առթիւ:

ՄՈՒՐՃ ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ: (Շարունակութիւն): Պր. Սմբատ Շահուղիզ (Մոսկւա) Մուրճի մի օրինակը նւիրելով Թաւրիզի «Աբովեան» ընթերցարա-

նին, խոստացել է նորից կրկնել ամեն տարի առ միշտ:—Պր. Զալալ Տէր. Գրիգորեան (Ախալքալաք)—Բարալէթ գիւղի ընթերցարանին: ՄՈՒՐՃԻ № 7 և 8 (յուլիս և օգոստոս) միացած գրքով պիտի լոյս տեսնի մինչև սեպտեմբերի 5-ը:

ՄՈՒՐՃԻ ԱՅՍ ՏԱՐԻԱՅ ԿԻՍԱՄԵԱԿԸ կազմում է 932 երես, ալֆինքն մեր լատարարածից ու սովորականից 68 երես աւելի:

ՀԱՅՈՑ ԾԽԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԿԱԼԻԱՄՔՆԵՐԸ, և գուքերը ներկայումս արդէն մեծ մասամբ ընդունել են, համաձայն կովկասեան ուսումնարանական չրջանի հոգաբարձուի կարգադրութեան. մինչև յուլիսի վերջը ալ կալւածները ընդունելութիւնը աւարտած է լինելու:

ՓԳՆՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐ:

Հայոց որբանոցները նաճկատանում ալժմ թւով 22 են, որոնց ցուցակը կազմել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանը: Այդ 22-ից 14-ը Կ. Պոլսի Պատրիարքարանից ամսաթոշակ են ստանում, 7-ը սլահաւում են հասարակութիւնների կամ ընկերութիւնների հաշով. որքեր խնամում են նաև Կ. Պոլսի Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը և Արմաշի դպրեվանքը: Ահա դոքա.

1. Կ. Պոլսի Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի որբանոցում խնամւում են զաւառներից բերած 80 որբ, որոնց սահմանւած է ամսական 80 օսմ. ոսկի ծախք, որից 50 ոսկին ստացւում է աղքատին կալածքի արդիւնքից, 30 ոսկին՝ մասնաւոր աղբիւրից:—2. Արմաշի դպրեվանքում դաստիարակութիւն են ստանում և խնամւում 20 որբ (ընտրւած ուշիմ տղաներից). դոցա համար սահմանւած է ամսական 20 ոսկի որբոց սնդուկից:—3. Վանի Վարազազ վանքինը. 20 որբ պատրիարքարանից ստանում է 10 օսմ. ոսկի ամսաթոշակ. 4 Վանի Կարմուսի վանքինը. 20 որբ. պատրիարքարանից 10 ոսկի ամսական. 5. Վանի Սախապատի վանքինը. 20 որբ 4¹⁶/₁₀₀ լիրա. 6. Վանի Նարեկազ վանքինը. 20 որբ. 10 ոսկի ամս. 7. Բաղէշի Խընդրակատար վանքինը 32 որբ, 10 ոսկի. 8. Ուրֆալի Ս. Սարգիս վանքինը 42 որբ. 15 ոսկի. 9. Կարինի Կարմիր վանքինը 34 որբ. 5 ոսկի. 10. Խարբըրդի Խուլէ վանքինը 30 որբ. 15 ոսկի, որ հոգացւում է Լոնդոնում կատարւած մի հանգանակութեան արդիւնքով:—11. Մուշի Ս. Առաքելոց վանքինը. 35 որբ. 16 ոսկի:—12. Տիգրանակերտ քաղաքինը 24 որբ, 15 ոսկի. 13. Արապկիր 32 որբ. 15 ոսկի պատրիարքարանից, որ հոգացւում է Ռոդոստոի հայերի կողմից և մի օրիորդի հանգանակութեամբ. 14. Մարաշ քաղաքինը 60 որբ, 30 ոսկի ամսական, որ պատրիարքարանի միջով հոգւում են

Մոսկույի ժամհարեան եղբայրներ, 15. Ալեքսանդր քաղաքինը, 30 որբ. 15. լիրա, հոգացում է Մանչեստերի Հալերի կողմից—Ներքոյ վիշեպները Պատրիարքարանից չեն ստանում թոշակներ. 16. Զմիւռնիայի որբախնամ տիկնանց ընկեր., 37 որբ. 17. Զմիւռնիայի Ներսէսեան ընկ., 36 որբ. 18. Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքինը 42 որբ.— 19. Գաղատիայի Ս. Աստածածին վանքինը, 14 որբ. 21. Էտիրնէ քաղաքինը 20 որբ. 22. Կարին քաղաքինը. 20 որբ.

Կ. Պոլսի հիւանդանոցը հին հիմնարկութիւն է, նոյնպէս և Արմաշինը, ալլ և № 16 (Զմիւռնիայի որբախնամ տիկն. որբանոց) հիմնաւած է 1893 թ. ապրիլին, հետեապէս ոչ չատկապէս կոտորածների պատճառով, բայց նոցա պատուարած ու խնամած որբերը, որ նշանակւած են այտեղ, կոտորածների զոհ գնացած ծնողների զաւակներն են: Բոլոր մնացածները նոր հիմնարկութիւններ են, սկսած 1897 թ. ապրիլից մինչև ներկայ 1898 թ. ապրիլը:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանը ուրեմն լիշեալ 22 որբանոցներից 14-ին տալիս է ամսական 189¹⁶/₁₀₀ ոսկի, ալլինքն ամսական չուրջ 1500 ուրլի:

Պատրիարքարանը աշխատում է նորերը հիմնել, որովհետև որբերի թիւը շատ հազարների է հասել: Ով կարող է—պարտաւոր է պատրիարքարանի որբոց սնդուկին օգնութիւն գալ:

—Պր. Գր. Զանչիեւի խմբագրութեամբ ռուսերէն լոյս տեսած «Եղբայրական օգնութիւն» զրքի արդիւնքից խմբագրութիւնը ուղարկել է Կ. Պոլիս 15.640 ռ. 65 կոպ. Ալլ հաշւից 2.500 ռ. ուղարկւած է Պատրիարքարան չատկապէս մի որբանոց հիմնելու 25 որբերի համար:

ԲՆԱԿԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԿ. Գալ տարւանից ներմուծելու է Անդրկովկասի քաղաքներում Ռուսիայի ներքին Նահանգներում 1894-ից գոյութիւն ունեցող բնակարանային պետական հարկի Գորա համար քաղաքները բաժանւում են կարգերի, և ամեն մի կարգում մինչև մի որոշ գումար բնակարանի վարձ տուողները ազատ կը լինեն հարկատուութիւնից:

ԲԱՆՈՒԳՈՐԾԻ ՀԱՐԿ. Հրատարակւած է նոր օրէնք, որով ներմուծում է հարկ՝ առևտրական և արդիւնագործական հաստատութիւնների վրայ (промысловый налог). հարկը բաժանւելու է ութ կատեգորիայի, հիմնական գրամադրութիւնների կարգով:

«ԿԱՒԿԱԶԸ» հալոց թեմակ. դպրանոցների և Գէորգեան Ճեմարանի մասին:— Մուրճի անցեալ համարում մատնանիշ եղանք Կաւկազ, լրագրում լոյս տեսած մի երկար և հանգամանօրէն գրած լօղւածի վրայ հալոց թեմ, զպրանոցների և ճեմարանի մասին:

Պարտաւոր ենք համարում աւել լօղւածի բովանդակութեան հետ ծանօթացնել մեր ընթերցողներին:

Յօդւածի երեւալուն արտաքին առիթ ծառայել է Աստրախանի քաղաքային խորհրդարանում պատահած մի վիճաբանութիւն գիմնազի շինութիւն կառուցանելու մասին, բայց մեր գրիչը հրաժարուում է աւել պատրասկի հետ կապել որեւէ զիտողութիւն հաւոց դպրանոցների մասին:

Կաւկազը զբաղւում է ալն խնդրով թէ «ինչպէս պիտի լինեն ամբողջ հասարակութեան և կամ նորա պատմականապէս առանձնացած մասերի վրայ ունենալիք եկեղեցական ներգործութեան սահմանները, ձեերը և եղանակները: Նւ մասնաւորապէս մեր երկրի բնակիչների մի նշանաւոր կոնտինգէնտի համար շատ կարևոր է պարզել, թէ հաշլուսաւորչականների կրօնական կրթութեան կանոնաւոր դրութիւնը ինչպէս պիտի լինի»: Որովհետեւ, ըստ լօղւածագրի, աւել կրթութեան ալժման դրութիւնը չի կարող լաժող համարւել, և որ, ընդհակառակը, նորա մի քանի առանձնաւատկութիւնները ներկայացնում են հիւանդոտ կողմեր, աորոնք տարաբախտաբար չափազանց երկար մնում են առանց կանոնաւոր բժշկութեան: Յօդւածագիրը ապա անցնում է Պէորգեան ճեմարանի հիմնարկութեան և ցալժման ընթացքին ու թեմական դպրանոցներին: Էջմիածնում հոգևոր ակադեմիա և դորան կից դպրանոց հիմնելու, որպէս նաեւ Ռուսիաւում գոյութիւն ունեցող ալ հաշլութեան դպրանոցների գործունէութիւնը կանոնաւորելու խնդիրը պաշտօնապէս չարուցեց Պէորգ IV կաթողիկոսը, որի առաջարկի մասին Կովկասեան կոմիտէի կազմած օրագիրը բարեհաճեց հաստատել Կաւսր Ալէքսանդր II 1-ն հոկտեմբերի 1874 թ.: Հանգուցեալ կաթողիկոսի առաջարկը Կովկասեան կոմիտէւում կրել էր մի քանի փոփոխութիւններ՝ համաձայն կառավարչական պատշաճաւոր հաստատութիւնների ցուցմունքներին: Աւել օրագրով սահմանւում էին ժամանակաւոր կանոններ, որոնցով թուլատրւում էր հիմնել ճեմարանը և նորան կից դպրանոցը աջու, որ իննը տարուց յետոյ, անցեալի փորձի հիման վրայ, ներկայացւէր ճեմարանի և դպրանոցի կանոնադրութեան ծրագիրը: 1884-ին իննը տարին լրացաւ, երբ կաթողիկոսական աթոռը թափուր էր: 10-ն նոյեմբերի 1885 թ. Մակար I բարձրացաւ գահը, և երեք տարուց յետոյ ներկայացրեց պահանջած ծրագիրը, որին կցած էր բացատրող գրութիւն, ուր չաղոնւում էր թէ ծրագիրը կազմելիս՝ ի նկատի են առնւել նախկին կրթական միւնիստր և Սրբ. Սինոդի աւագ-պրովուրտոր կոմս Պ. Ա. Տոլստոյի դեռ ևս 1874-ին արած բոլոր ցուցմունքները: Բացատրող գրութեան մէջ պատճառներ էին բերւած թէ ինչու ղժաւր

է ձեմարանի ուսուցիչների ցննող որոշել, խոստացում էր նաև կազմել բոլոր թեմական դպրանոցների նորմալ կանոնադրութիւնը՝ ըստ օրինակի ձեմարանին կից դպրանոցական դասարանների: Ըստ ալդառաջարկի Մակար կաթողիկոսի՝ ձեմարանին և դպրանոցներին պիտի չատկացւէին պետական հիմնարկութիւնների իրաւունքները և արտօնութիւնները, ալ և աւարտողներին պիտի տրւէին ուսուցչական իրաւունքներ և զինւորադրութեան արտօնութիւններ:

Մակար կաթողիկոսի ալդարոէկտը կովկասեան կառավարութիւնը չանձնեց կովկասեան ուսումնարանական իշխանութեան ի քննադատութիւն: Ի միջի ալոց կովկ. ուսումն. իշխանութիւնը նկատել էր որ բնաւ ցանկալի չէ, որ հեռացրած լինի ամեն կառավարչական հսկողութիւն ուսումնական դրութեան վրայ: Ալդ քննադատութեան մէջ բացառում են Էջմիածնի ձեմարանի և դպրանոցի լընդրած արտօնութիւնները, որպէս նաև ուսումնաւարտներին ուսուցչական ցննող չատկացնելու իրաւունքը. նոյն իսկ հերքում էր հալոց դպրանոցների հաւասարութիւնը ռուսաց չեմինարիաներին և համեմատում էին միայն կաթողիկ հոգևոր դպրոցների հետ Լեհաստանում:

Մակար կաթողիկոսը մի քանի տարի զուր աշխատեց իւր պրոէկտի հաստատման համար, և մօտ երկու տարի առաջ նորին վեհափառութիւն Մկրտիչ I ներկայացրեց կովկասեան ղրխաւոր իշխանութեան նոր առաջարկներ, որոնք աւելի են մօտենում կառավարութեան ղրտողութիւններին: Կաթողիկոս Մկրտիչ I նախ ընդդիմանում է ալն բանին, որ հալոց դպրանոցները համեմատւում են կաթողիկ դպրոցների հետ: Ապա կաթողիկոսը չի կամենում որ ձեմարանը գտնւի Էջմիածնի սինոդի հսկողութեան տակ, որը մի ղուսովարչական հիմնարկութիւն է. ցանկալի չէ գտնում որ ձեմարանի (տեսուչ) և օգնականը անպալման հոգևորականներ լինեն և ոչ էլ ցանկալի է համարում որ նոքա նշանակւեն ռուսաց իշխանութեան ձեռքով՝ ի վնաս նորին վեհափառութեան հոգևոր հեղինակութեան. կաթողիկոսը ընդունում է որ ալդ դպրոցների ղրուլս լինեն ռուսաց հպատակներից՝ պետական լեզուն իմացող, և որ ռուսաց լեզւի դասերը պէտք է աւելացւեն: Իսկ պետական հսկողութիւնը կաթողիկոսը չարմար է տեսնում ռեւիզիաների ձեռով:

Ըսկ Կաւկազի, ալդ նոր պրոէկտի համար նորագոյն ղրտողութիւնները կաւանում են նրանում, որ, ըստ Օրէնագրքի չօղւած 1002 մաս I հատոր XI, ձեմարանը չի կարող տալ ուսուցչական իրաւունքներ, մանաւանդ որ կան Լաղարեան ձեմարանը և ալ (?) դպրոցներ. ապա որ բոլոր ժողովրդական դպրոցները պէտք է լինեն ռուսաց ուսումնարանական իշխանութեան իրաւասութեան ներքոյ,

և ձեմարանի ու զպրանոցների ուսումնական մասի հսկողութիւնը պիտի լանձնէի կրթական միջնակարգութեան, «որովհետեւ ներքին դործոց միջնակարգութիւնը, մանկավարժական հսկողութեան համար չունի լատուկ օրգաններ»:

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ՖԵՐԳԱՆԵԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ: Անցեալ համարում հաղորդեցինք Անդրեանում պատահած անցքի մասին, աչն է որ մօտ 1000 զինւած տեղացիք չարձակել էին ուսաց բանակի վրա: Անդրեանում, բաց՝ մի քանի կոտորած անելուց չետո՛ղ՝ ստիպւած եղան լիախչել:

Փախածների չետեից ուղարկեց պորուչիկ Աղաբէկով, որը բռնեց պարագլուխ Իշան՝ին. 23-ին մալիսի մի տանուտէրի ձեռքով բռնեց Իշանի կարևոր աշխատակից Սուբտանկուլ, որի մօտ գտնւեց Կ. Պոլսից մի նամակ՝ կասկածաւոր զրոշմով. նամակում Իշանը նշանակւած է խալիֆի օգնական:

Տաշքենտի պատւաւոր տեղացիները չաչտնեցին ամենահպատակ զգացումները, վրդովմունքը չարագործ չարձակման մասին և խնդրեցին փող ժողովել ստորին զինւորներից սպանւածների ընտանիքների համար. Նամանգանի և Մարգելանի գաւառապետները մալիսի 24-ին սկսեցին հետախուզութիւններ իրենց գաւառներում: Մարգելանի գաւառապետը կալանաւորեց 55 մարդ, որոնցից 5-ը զիւղախմբերի կառավարիչներ և ժողովրդական դատաւորներ:

Անդրեանում, սպանւած մուլլալի կորանի մէջ գտնւած է թուղթ, ուր սրբազան պատերազմի չորդոր է կարդացւում:

Յալտնի է կացուցւած որ Նաուքատցիք կամեցել էին Օշի վրա՝ չարձակել, բաց չկատարեց գաւառապետի պատրտատ լինելու պատճառով՝ ընդդիմադրելու:

Բացի Իշանից, կալանաւորեցին նորա օգնականը 38 ապստամբներով: Անդրեանում բռնւած են 80 մարդ՝ կասկածելիներ և խմբի մասնակիցներ: Օշում մինչև մալիսի 25-ը 100 հոգի էին կալանաւորւած, որոնցից երկուսը սրբազան պատերազմը չորդորող թղթի տակ ստորագրւած էին. Մարգելանի գաւառում բռնուցին ևս 19 հոգի, Անդրեանի գաւառում նոն միջոցին 91 հոգի:

Թուրքեստանի ընդհանուր նահանգապետը հեռացեց պաշտօնից, խաղաղութեան միջոցին ապստամբ խմբեր պատրաստելը նկատած չլինելու պատճառով. նշանակւած է ժամանակաւոր ընդհ. նահանգապետ գեներալ լէյտենանտ Կորոլկով:

Ապստամբների պետ Իշան՝ը, որը պահւում էր Անդրեանի բերդում, չորջ 45 տարեկան էր, ծնւած է Տաճիկ անուանով ձմերթնոցում (Կիչլագ), Միջտեքիի գիւղախմբին պատկանող. անունն էր Մուհամ-

մէջ Ալի-Խալիֆ. ունէր չորս կին և նոյնքան որդի. անգրագէտ էր: Նրբ բռնեցին ու հարց ու փորձի ենթարկեցին, նա ասաց, որ երկիրը ռուսների կողմից նաճեկուց քետո՛ւ ժողովրդի մէջ սկսեց բարքերի խիստ անկում, չարիաթի պատէրներին շեղումներ, ընտանեկան հիմքերի թուլացում. թէ ռուս կառավարութիւնը, թէ և փափուկ էր վարում ժողովրդի հետ, բայց արգելում էր ուխտադնացութիւնը, վերացրեց զաքեաթը, մզկիթները զրկեց կալածական (վալուֆ) եկամուտներից և հոգ չէր տանում բարոյականութեան և ընտանեկան հիմքերի պահպանութեան վրա: Իբր թէ մի տարի առաջ նա աղէ բոլորը նկարագրել է թիւրքաց սուլթանի մօտ, խնդրելով խորհուրդ և ցուցմունքներ, և իւր ասածով, աչս տարի նա ստացաւ խալիֆի (սուլթանի) նամակը, ուր վերջինս նշանակում էր նորան իբր իւր օգնական և խորհուրդ էր տալիս ազդել ժողովրդի վրա՝ որ հետեւն չարիաթի պատէրներին, և ուղարկեց իբր պարզև հին խալաթ: Ամեն օր իշխանը իւր բնակատեղում հաւաքում էր մի քանի աշակերտներ, որոնցից ոմանք մնում էին նորանից անբաժան. աղէպէս շարունակեց 10-15 օր:

Աղ զրութեան մէջ մալիսի 17-ին միտք չղացաւ ժողովուրդը առաջնորդել դէպի Անդիթան, որ և կատարեց: Իշխան շատ բաների մասին լռում էր և ամեն ինչ իւր վրա էր վերցնում: Կալանաւորման առաջին ժամանակը ոչինչ չէր ուտում, ընդունում է քետու կերակուր. տեսքը զւարթ էր, խօսում էր կամաց. գանգատներ չէր անում: 18-ն մալիսին կատարած չարձակման առթիւ բացատրեց որ նոյնպէս վարեւել էր հոգևկան խանգարման ազդեցութեան ներքոյ:

Անցքից քետու Անդիթանում, բացի Թուրքեստանի ընդհ. նահանգապետի ժամանակաւոր պաշտօնակատար գեներալ-լէյտ. Կորոլկովից, զտնւում են և բարձրագոյն հրամանով ուղարկւած անձեր, որոնց մէջ գեներալ-մալոր Չալկովսկի, Ֆերգանի ընդհ. նահանգապետի պաշտօնը կատարելու համար, և գեն. մալոր Խոնով՝ իբր հրամանատար բոլոր զօրքերի, որոնք նշանակւած են Իշանի խումբը բռնելու և կարգը վերականգնելու համար:

Անդիթանում, ապստամբութեան գործում մեղադրւածները բաժանւած են 5 խմբերի. առաջին խմբից 45-ը զատապարտւեցին մահաւան պատժի, որոնցից 37-ը ներումն ստացան Կալսրից, իսկ 9-ը կախուցին տեղացիների ձեռքով լուխի 3-ին: Նրկորդ զրուպպայից 48 հոգի զատուցին զինուորական դատարանի առաջ. նոցանից 45-ը զատապարտւեցին կտխաղանով մահաւան, 32 ի մասին խնդրելով կալսրին որ ներումն չնորհի փոխարինելով տաժանակիր աշխատանքների 20 տարով, և երկուսին՝ երկու տարւալ բանտար-

կուլթեամբ, Կապուր բարեհաճեց ալդ խնդիրքի համեմատ հրաման տալ: Ձերբակալեց նաև Շադիրէկ անունով ապստամբական առաջնորդը, որի մօտ գտան իշանի գրած չորդորը ապստամբութեան մասին. նա ձերբակալեց 28 ալլ հետևողների հետ:

Կառավարութիւնը խուզարկել է տւել Ֆերգանեան երկրի բոլոր ձորերն ու բարձրութիւնները և համոզւել որ ալլ ևս ոչ մի խումբ չկայ:

ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Թիֆլիս: Քաղաքալին խորհրդարանը վճռեց ետ գնել Բելգիական ընկերութիւնից սորա բանեցրած ձիաքարշ երկաթուղիները, համաձայն քաղաքի հետ կապած պայմանի, որի զօրութեամբ քաղաքը իրաւունք ունի ետ գնել՝ 15 տարի ընկերութեան ձեռքում լինելուց չետոյ. ալդ ժամամիջոցը լրանում է ներկալ տարւալ սեպտեմբերին:

— Թիֆլիս քաղաքը հարկ էր վերցնում աչն տոփերից, որոնցով Քուռի վրալով գերաններ ևն բերում քաղաք ծախելու համար: Քաղաքին դա տալիս էր չուրջ 15000 ռուբլի: Տոփերի տէրերը (ПЛОТОВИЧКИ) չափենով որ քաղաքը ապօրինի կերպով է հարկ վերցնում նոցանից, դիմեցին կառավարչապետին, որը ընդունեց նոցա դատի արդար լինելը և արգելեց քաղաքալին ալդ հարկը վերցնելը:

ԵՐԴԻՆԱՆԵՐԻ ԴՍՏԱՐԱՆԸ ներկայումս հաստատուում են Ռուսիալի նահանգներից մի քանիսում, ուր դեռ նա չկար (օր. Աստրախանում), ալլ և Կովկասեան նահանգներից՝ Ստաւրապոլում և Կուբանեան չրջանում:

ՀԱՅ ՌԵՍԱՆՈՂՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ: (Տես Բերլինի մասին նախորդ №5):

Լայպցիգի համալսարան: (Հաղորդեց պ. Ատոմ Շահէն):

Ղուկասեան Արրահամ, աշխարհադրական գիտութիւններ. աւարտեց դոքտորական վկայականով:

Շարաբանդեան Մկրտիչ. քիմիա. 2¹/₂ տարի. Բաքուցի, ռէալական դպրոցից:

Չարըգճեան Արամ. բժշկութիւն. 2 տարի. Կարնեցի. Էջմիածնի ձեմարանից, ապա Ներսէսեան դպրոցից:

Նալբանդեան Վահան. պատմութիւն-գրականութիւն. 2 տարի. Վանցի, Թիֆ. Ներսէսեան դպրանոցից:

Սարգսեանց Բրիտտֆ, քաղաքատնտեսութիւն. 2 տարի. Բաքուցի. ռէալական դպրոց:

Սարուխանեան Ստեփան. քիմիա. Բաքուցի:

Հալլէի համալսարան 1897-8-ի ձմեռւալ կիսամեակում (Հաղորդած է պ. Դր. Վանցեան):

Ձոհրաբեան Յուսիկ վարդապետ, աստածաբանութիւն. $1\frac{1}{2}$ տարի. Նոր-Նախիջևանի Սալա գիւղից. Գէորգեան ճեմարանից. հալը հողագործ. ուսանում է Էջմիածնի հաշով. Նախկին ուսուցիչ (27 տարեկան):

Գեանջեցեան Եղնիկ վարդապետ. համեմատական լեզուագիտութիւն. $1\frac{1}{2}$ տարի. Շուշեցի. հալը վաճառական. ուսանում է Էջմիածնի հաշով, 28 տարեկան:

Հալէի երկրագործական դպրոցում. Մուշեղեան Լևոն. գիւղատնտեսութիւն. $\frac{1}{2}$ տարի. Գէորգեան ճեմարանի սեմինարիալից. Վաղարշապատցի. հալը հողատէր. հօր հաշով:

Սարասրուբի համալսարան. Մինասեան Արշակ. Աստածաբանութիւն. $2\frac{1}{2}$ տարի. Իգդիրցի. Ներսիսեան դպրոցից. հալը հողագործ. բարերարների հաշով. նախկին ուսուցիչ, մօտ 32 տարեկան:

Մարբուրդի համալսարան. Տէր-Յարութիւնեան Յովհաննէս, աստածաբանութիւն. $1\frac{1}{2}$ տարի. Ղազարի Կողբ գիւղից. Գէորգեան ճեմարանի 4-րդ դասարանից. հալը քահանայ. հօր և բարերարների հաշով:

Դարսշատի պոլիտեխնիկում. Արովեան Կոստանդին. մեքենագիտութիւն. $1\frac{1}{2}$ տարի. Վաղարշապատցի. Գէորգեան ճեմարանի սեմինարիալից. հալը վարժապետ (+). բարերարի հաշով:

Յակոբջանեան Դաւիթ. մեքենագիտութիւն. $\frac{1}{2}$ տարի. Ներս. դպրոցից. Ախալցխալի.

Շաւարշ ?—մեքենագիտութիւն. (տեղեկութիւնները պակաս):
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ:

Շուշայ գաւառ. Ալն գիւղիական առևտրական և արդինագործական ձեռնարկութիւնների թիւը, որոնք 1897 թ-ին վճարեցին բաշխման տուրքը (раскладочный сборъ), էր՝ Շուշայ գաւառում քաղաքի հետ միասին 278, շրջանառութեամբ 1.082.900 ռուբլու և զուտ օգուտով 81.500 ռուբլու. ոչ գիւղիական ձեռնարկութիւնները, որոնք վճարեցին լրացուցիչ բաշխման տուրք (дополнительный раскл. сборъ) էր 408, շրջանառութեամբ 644,870 ռ. և զուտ օգուտով 66,520 ռուբլի:

Արտահանութեան առարկաներն էին գաւառական սահմաններից՝ ապրեշումի թել մինչև 12.000 փութ, խազողի և թութի սպիրտ մօտ 8 միլիոն աստիճան (գրադուս), ցորեն, մոթալ, պանիր, գորգեր և ալլ գորգալին գործածքներ, բուրդ և դեռ ևս աննշան չափերով բամբակ:

1897-ին աւելացել են մետաքսաթելի գործարաններ մէկը Գէլբալիքէնդում՝ մանելու գործարան ոլորելու բաժանմունքով, և Դաշալթի գիւղում՝ ոլորելու գործարան:

Զերբայիի դաւառ. (Տոյնպէս Գանձակի նահանգի ութ գաւառ-
ներից մէկը). գիլղիական ձեռնարկութիւններ բաշխման տուրքով
59, չրջանառութիւն 228,500 ռ., դուտ օգուտ 22.855 ռ.: Ոչ-գիլ-
ղիական ձեռնարկութիւններ լրացուցիչ բաշխման տուրքի ենթակալ՝
92, չրջանառութիւն 178.000, գուտ օգուտ 17.500 ռ.: Արտահա-
նութիւնը՝ շերամի բոժոժներ, բուրդ և ապրեւելումի թել (Հաղբուլթ
գիւղում եղած գործարանից):

Շուշալ պետական գանձարանը, որի գործողութիւնները չի-
շևալ երկու գաւառներն ունին իբր սահման, տեւել է 2.300 փոխգրե-
քով 3.600.000 ռուբլի:

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀԱԿԱՆ ՅՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍ ԱԳՈՒԼԻՍՈՒՄ՝ Մեր թղթակից Ա. Գ.
գրում է: Յոնիսի 21-ին տեղոյս օրիորդաց դպրոցի դահլիճում կապաղաւ
չերամապահական ցուցահանդէս, որին մասնակցում էին 34 հոգի իրենց
բոժոժներով: Դրանք գլխաւորապէս Ագուլիսից էին, չրջակալ գիւ-
ղերից շատերը բացակայում էին, ոմանք բոժոժը Հաւաքած լինելու
ոմանք էլ ուղղակի նշանակութիւն չտալու պատճառով: Սորքերը ամե-
նաքիչ ներկալացուցիչ ունէին, ալն էլ շատ լորդորելուց չեալ, նրանք
երկիւղից չէին մասնակցել. կարծում են որ ցուցահանդէսի հետեան-
քը ալն կը լինի, որ կառավարութիւնը հարկ կը նշանակի շերամի
վրալ. ոչ մի բացաղբութիւն նրանց համար նշանակութիւն չունի,
նոքա դարձեալ իրենց կարծիքին են մնում: Դահլիճը բաւականի
զեղչիկի դարչարած էր: Պատերի տակ սեղանների վրալ շարած
էին թղթէ արկղիկների մէջ ներկալացրած բոժոժներ, որոնց իւրա-
քանչիւր ալցելող շօշափելով և նալիւով համեմատում էր միմեանց
հետ: Պատերը զարդարած էին շերամապահութեան վերաբերեալ
պարագաներով, ալն է՝ ցանցերով, ցախով, եղեգնի դարակնեով (էտա-
ժերլաներ), իսկ դահլիճի մէջ տեղում դրած էր մի նոր սիւստեմի փե-
տակ և մի սեղան, որի վրալ դասաւորած էին խոշորացոյց, հաւանդ-
ներ, ամաններ և թիթեռներ քսակների մէջ: Ալցելուների առաջա-
դրած հարցերին ցուլահանդէսի կառավարիչ պ. Սունդուկեանցը ու-
րախութեամբ բացաղբութիւն էր տալիս. նրան օգնում էին տեղա-
կան երկտասարդները, գլխաւորապէս սերմագործները: Յանկացող-
ներին խոշորացոյցի տակ ցոյց էր տալիս առողջ և հիւանդ թի-
թեռները: Առաւել հետաքրքրութիւն էր ներեալացնում նոր սիւ-
ստեմի փետակը: Դրանցից պ. Սունդուկեանցի շնորհիւ ալս տարի
շատ տարածեց թէ Ագուլիսում և Յղնալում: Ներկալ էր ցուցահան-
դէսին և Օրդուբաթի պ. պրիստաւը, որը միեւնոյն ժամանակ նախա-
գահ էր ցուցահանդէսին. եկել էին Օրդուբաթից նոյնպէս մի քանի
զինուորականներ իրենց կանանցով և երեխաներով: Հասարակութիւն

քիչ կար, գլխաւորապէս նրա համար, որ ալդ օրը շատերը գնացել էին հարեան գիւղը մի հարուստի նշանդէքի: Աւցելողները թւումն էին և մի քանի թուրքեր և ալդ նրանք էին, որոնք եղել են քաղաքներում: Յուցահանդէսը տեւեց մի օր: Նթէ օրը և տեղը նպաստաւոր լինէին: կարգադրելը իր նպատակին հասած կարող էր լինել, իսկ ալժմ հասաւ մասամբ, թէն նա ոչ մի ջանք չէր խնայել լաջողութեան համար: Բոլոր ներկայացրած բոժոժները ուղարկւելու են Թիֆլիս քննութեան. լաւերը համար նշանակւած են պարգևներ: Մասնաւոր պահածներից աչքի էին ընկնում հետեւալ տիկիները. Սոֆիա և Լուսաբեր Արեանցիներինը, Եղիսաբէթ Մալեանցինը և Աննա Թադէոսեանցինը»:

ԱՅՍՕՐԻՆՆԵՐԸ՝ ՈՒՂՂԱՓԱՌ: Ուրմիալի ալսօրիները եպիկոպոս Մար- Յոնա՛ն, Պետերբուրգում ռուսաց ուղղափառութիւն ընդունելուց լե- տոյ՝ եկաւ Թիֆլիս, ուր կատարւեց մօտ 800 ալսօրիների ուղղափառութիւն ընդունելը Վրաստանի էքզարխ արքեպ. Ֆլաւիանի ձեռքով, ներկայութեամբ Մար- Յոնա եպիսկոպոսի:

ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԱՅՍՕՐԻՆՆԵՐԸ: Ուրմիա է ուղեւորում լուլիսի վերջը ուղղափառ առաքելութիւն, գլխաւորութեամբ ռուսաց Սրբ. Սինոդի Նշա- նակած Ֆէօֆիլակտ վարդապետի, Ուրմիալի ալսօրիներին ուղղափառութեան հետ միացնելու համար: Առաքելութեան հետ գնում է նաև Մար- Յոնա՛ն: Զուլիսի 29-ին առաքելութիւնը ճանապարհ ընկաւ Թիֆլիսից:

ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆՆԵՐԻ տնտեսական խորհրդի տպագրած հաշւից, որ ուղարկւած է մեզ, երևում է, որ եկեղեցիները ունեցել են մօտք 18.277 ռ. 84 կ., ծախք՝ 14.935 ռ. 76 կոպ. Մուտքը գույացած է հետեւալ լօգւածներից: 1) մօմից, պատւէրով եղած լուսավառութիւնից, մկրտութեան, պսակների, թաղումների և հոգեհանգիստների համար տււրքերից, նւէրներից, գանձանակադրամից և մօմի մնացորդների վաճառումից 3.702 ռ. 38 կ., 2, անշարժ կալւածքներից 12.903 ռ. 51 կ., 3, տոկոսաբեր թղթերի տոկոսներ 1.218 ռ. 50 կ., 4, փողի տոկոսներից 122 ռ. 62 կ., 5, ալ մուտքեր 330 ռ.:

Մոսկուլի եկեղեցիներն են—Ս. Խաչ, քաղաքի մէջ, և Համբարձման, գերեզմանատանը:

Ծախքի խոշորագոյն լօգւածներից չիշենք. ռոճիկներ՝ աւագ քահանային 950 ռ. (որից 150 ռ. փաւտի համար), քահանային 1550 ռ. (որից 150 ռ. վառելափաւտի և 950 ռ. բնակարանի). աւագ սարկաւազին 552 ռ. (որից 132 ռ. վառելափաւտի). տիրացուի պաշտօնակատարին 96 ռ., երգչին 600 ռ., հոգեւորականութեան տրւած են տոկոսներ աչն նպատակով նւիրած գումարներից

445 ո. 42 կ., կենսաթոշակ առաջ քահանայ Սուրենեանցի ալրիին 300 ո., եկեղեցապատկան տների վճարումներ 2.592 ո. 8 կոպ. (որից 1400 ո. Մոսկուայի Քաղաքային վարկի Ընկերութեան, մնացածը քաղաքային և պետական տուրքեր), առողջարարութեան ընկերութեանը անմաքրութիւնները դուրս կրելու համար 1.150 ո., 4 զոնապաններին 475 ո. և 2 գիշերաչ պահապաններին 48 ո. և 1 ցերեկաչ պահապանին 36 ո.) եկեղեցու պահապանին 120 ո. ցերեկաչ պահապանին և 18 ո., տների և բնակարանների նորոգման համար 895 ո., ջրի համար 294 ո. 50 կ., ձիւն դուրս կրելու համար 280 ո. (և տանիքներից ձիւնը վար թափելու համար 16 ո. 50 կ.), դիւանական ծախքեր 103 ո. 82 կ. (ևս պոստի ծախքեր 4 ո. 96 կ.), տների ապահովացման 177 ո. 52 կ., գերեզմանատան մակարդակը (պլան) հանելուն 400 ո., օժանդակութիւն աշակերտեալներին 200 ո., գաղթական 10 ընտանիքներին և ալ անձերի 121 ո. 40 կ.: Մացածը աւելի մանր ծախքեր են.

Լ ԷՕՊԱՐԴԻԻ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿ. Յունիսի 29-ին (ն. տ.) լրացաւ 100 տարին կոմս Ջիակոմո Լէօպարդիի ծննդեան օրից: Լէօպարդին Իտալիայի ամենամեծ բանաստեղծներիցն է. Դանտէից չէտու (ծն. 1265, † 1321) նորա անունը ամենահռչակաւորն է Իտալական բանաստեղծներից: Ծնեց Ռէկանատի փոքրէկ քաղաքում, 16 տարեկանում նա ինքնուս կերպով գիտէր լատիներէն, լոնարէն, ֆրանսերէն, իսպաներէն, անգլիերէն, գերմաներէն և եբրայերէն, թարգմանում էր և բացատրութիւններ գրում երկրորդ դարի հռետորների բնագրերին, դասական գրողների կենսագրութիւններ էր կազմում և ալ ալսպիսի աշխատութիւնների և ուսումնասիրութիւնների ձեռնարկում, որոնք տպւելով Միլանի ամսագրերում, իրենց վրաչ շատ գիտնականների ուշքը գրաւեցին. դոցա մէջ Պիետրօ Ջիորդանիի (գիտնական և քաղաքական գործիչ) բարեկամութիւնը ահագին ազդեցութիւն արաւ Լէօպարդիի չետադաչ զարգացման վրաչ: Հալը պահանջողական և Կղերական էր, հակառակ «Նոր Իտալիայի» կուսակցութեան, կասկածոտ, տանը բռնակալ: Ջիորդանիի չորդորներով երիտասարդ Լէօպարդին, դարուս 20-ական թւականներին, ուշադիր եղաւ դէպի Իտալիայի ստորացած գրութիւնը. բռնկեց նորա մէջ հայրենասիրութիւնը, և նա գրում է մի շարք խորը, զգացւած ոտանաւորներ, ուր կոչ է անում կուել օտարների (Աւստրիայի) լուծի դէմ: Բայց շարժման անաջողութիւնները, ինտրիգները և նէպալոսեցող դաւաճանութիւնը հիասթափեցնում են նորան, և Լէօպարդին ալ ևս դադարում է հաւատալ ազատութեան կարելիութեանը, հեռանում է քաղաքական գործունէութիւնից և ամբողջապէս նւիրում է գրա-

կանութեան և ֆիլոսոֆալութեան: 1822-ին նա, հօր համաձայնութեամբ, գնաց Հռոմ. հայրը չուսով էր որ նորան իւր ազգականներն ու բարեկամները կը համոզեն հոգևորական ասպարէզը մըտնել, որը ալն ժամանակ զէպի պատիւ ու հարստութիւն էր տանում: Սակայն որդին ոչ ալդ կամեցաւ և ոչ էլ ալ գրադմունք գտաւ, չնայած նորա նոր բարեկամները՝ հռչակաւոր գերմանացի գլխաւորաների՝ Նիքոլայի և Բռնզէնի աշխատութիւններին: Հինգ ամսից Լէօպարդին վերադարձաւ հայրենի տունը, ուր սկսեց պատրաստել իւր ոտանաւորների առաջին ժողովածուն, իսկ 1825-ին ստանձնեց Յիւցերոնի թարգմանութիւնը բացատրական ծանօթութիւններով կատարելը, հրատարակիչ Ստելլաչի առաջարկով և ալդ առիթ տւեց 1825-26 թ. ձմեռը Բոլոնոյում անցկացնել, Բացի ալդ նա սկսեց Պետրարքի երկերի նոր հրատարակութիւնը, իւր ծանօթութիւններով: Ալդ ժամանակ նա հրատարակեց իւր զիւլոգների հռչակաւոր ժողովածուն՝ *Opere moralì*, որի համար կրիտիկոս Սէն-Քէօվը, խորը և դառն հեղնութեան կողմից՝ Լէօպարդիին գնում է Լուկիւանոսի, Սելիֆտի և Վոլտէրի շարքում: 1826-ին վերադառնալով հայրենի տունը՝ նորա առողջութիւնը վատթարացաւ. և ցաւերի վրայ աւելացաւ աչքերի բորբոքումը. նա ստիպւեց անգործ մնալ, և ալդ նոյնպէս ազդեց նորա տրամադրութեան վրայ: Բարեկամները մի գումար ժողովեցին, որ նա կարողանալ ամսագրական առօրեալ աշխատութիւնները թողնել և Ֆլորենցիալում ապրել. բայց՝ ալդ հանգըստութիւնը կարճ տևեց. 1831-ին Աւստրիան ճնշեց լեղափոխական փորձերը, և բանաստեղծի տոսկանական բարեկամների շրջանը ցրեց, և Լէօպարդին մնաց միաշնակ ու աղքատ. հայրը չէր օգնում: Ալդ ժամանակ նորան ցաւակից և դան երկտասարդ գիտնական Անտոնիօ Ռանիէրի և սորա քուր Պաօլինա: Ռանիէրին եղաւ նորա քնքոջ բարեկամը և հոգատարը. չորս տարի՝ սա տեղափոխեց նրան տեղից՝ տեղ՝ նայած բանաստեղծի առողջական պահանջներին: 1837 թ. յուլիսի 14-ին նա վախճանւեց, ճաշի նստած ժամանակ իրեն լանկարծ վատ զգալուց և ճնջարանը փոխադրւելուց լետով:—Նորա տաղանդը չատ կանխահաս էր. դեռ 22 տարեկան հասակում մի գերմանական ակադեմիա ընտրում է նորան իւր անդամ: Բայց նորա հռչակը բանաստեղծինն է, ցաւակիր սկեսայրիկականութիւն, դառն իրոնիա և արձամարանքը զէպի մարդկային ոտորութիւնը և անկատարելութիւնը—ահա գծեր, որոնք ապա զարգանում են մինչև մի ամբողջ ֆիլոսոֆալական սիստէմ, արտալուստած կենդանի, կրակով և սրամտութիւնով լի ուսանաւորներում, դիւլոգներում, և պրոզայով: ՀԱՅԿ. ՄԱՄՈՒԼ: Արեւելք լրագիրը, որ դադարեցրած էր հալկական կոտորածների միջոցին 1895 թւին, նորից սկսեց հրատարակել Կ. Պոլսում:

Անահիտ, հանդէս ամսեալ ազգային, գրական, գեղարւեստական, Այն անունով պ. Արշակ Զօպանեան, Մուրճի ընթերցողներին ծանօթ իւր «Ծագիկ» հանդէսի նախկին խմբագիրը (1895—96 թ.) յօդաւածով խրատեցին, և ներկայ համարում տպող յօդաւածով Հալւէի մասին, նույնիսկ ամսից պիտի հրատարակէ Պարիզում մի ամսագիր, ուր պիտի տեղ գտնեն» 1. «Ասումնասիրութիւններ հալ ժողովուրդին պատմութեան, գրականութեան, գեղարւեստին ու լեզւին վրայ, և տեսութիւններ անոր ներկայ բարոյական և նիւթական կացութեան մասին. 2. Ասումնասիրութիւններ գեղարւեստական, գիտական և ընկերական ընդհանուր խնդիրներու վրայ. 3. Թարգմանութիւններ շտապ հին և նոր մատենագրութեանց ամենէն հարեւոր հրաշակներուն. 4. Վէպեր, վիպակներ և բանաստեղծութիւններ ազգային կամ առհասարակ արեւելեան կեանքէ. 5. Ոտանաւոր և արձակ գրութիւններ ազգային գրական ամեն սեռէ. 6. Հրատարակութիւն և ուսումնասիրութիւն հին և նոր հալ ժողովրդական բանաստեղծութեանց, աւանդութեանց և հեքեաթներու: Անահիտ պիտի ձգտի մասնաւորապէս ազգային գրականութիւնը զարգացնել զուտ հալ տարրերով»:

ՏԱՐԱԶԻ իռնիս և լուլիս ամիսների համարներում տպում էին լիւրդութիւններ թիֆլիսի բանտային կեանքից, որ լանձնարարում ենք թէ միւր ընթերցողների և թէ տեղական ուսաց մամուլի ուշադրութեանը:

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՆ, Վիեննայի Միթլարեհանների օրգանը, մի առանձին «հոգս» ունի Մուրճի համար. «խնայելով» մեզ՝ նա մի առանձին խնամքով լուրիւթեան է տալիս Մուրճի անունը նույն իսկ իւր Զանազան լուրերի մէջ (==«Ծագիկեիունջ»): Երևի Մուրճի անունը «պրոֆանացիա»ի չմատնելու համար է ալը... Պէտք է ուրեմն դեռ չնորհակալ լինել թերթին՝ իւր ալըքան մեծ ուշադրութեան (թէ զսպումի) համար: Բայց արդէն Ասուած մի արասցէ, որ Հանդէս Ամսօրեան վճռի մէկ-մէկ նաև գրական մի բանով իւր հոգացողութիւնը մեզ համար ցոյց տալ. օրինակ՝ երբ նա վճռում է մեզ չորհորեւ աչս ու ալն բանն անելու ի հարկէ դրուած բարեկամական զգացմունքից զէպի մեզ, որ ալն աստիճանի մեծ է, որ նա ալը դէպքերում պատրաստ է մոռանալ նույն իսկ իւր ամենամտերիմ... «Մչակ»-ին. լաւ խորհուրդները նա միալն մեզ համար է պահում: Աչսպէս է ահա որ իւր վերջին համարում (չուլիս) Հ. Ամս. Մուրճին խորհուրդ է տալիս ինչ կալ-չկալ ուսերէն գրած հալերի լեզւի, պատմութեան և ալլն մասին՝ բոլորն էլ լիակատար կերպով թարգմանել. ուրեմն որպէս պիտի կարծել, Ք. Պատկանեանի բոլոր աշխատութիւնները, (հատորներ...) Խմինի բոլոր աշխատութիւնները, (հատորներ...) Խալաթեանցինը, (որի

հէնց մի աշխատութիւնը՝ Հալոց Էպոսը և Խորենացին մի շատ հաստ-
հատոր է)։ Նիկիոսկու աշխատութիւնները Մարրի զրաժները, Մսե-
րեանցինը, և էլ ինչ գիտենք քանի-քանի ուրիշներինը, թէ անցեա-
լից և թէ ապագայում հրատարակելիները լիակատար թարգմանու-
թեամբ տպել Մուրճում։ Երեի ինքն էլ զգալով որ դա մի ամսագրի
համար «մի փոքր» ծանր կը լինէր, Հ. Ամս. մեզ ալ թարգմանա-
կան աշխատանքին ընկերացնում է ԼՂմիւսի «Արարատը»։ Եւ ալս-
ամենը, երեի, ի հաշիւ հրապարակախօսականի, վէպերի, գիտական
քննադատութեան և ալլն և ալլն, որոնց կարդալու համար Մխիթա-
րեանները գուլիս չունին։ Չէ որ դոքա «հալկական գիտութիւններ»
չեն!... Եւ կամ ալոյ ամենը պիտի կատարուի ի հաշիւ մի դրամագլխի,
որ դուքէ ունին Վ. Էննայի Մխիթարեանները, բայց որը միայն իրենց
համար են պահում՝ մեծահոգութեամբ մեզ թողնելով... ծախքերը
Թողնենք «գուցէ»-ները. բայց սա հաստատ է, որ Հ. Ամսօրեայն ինքն
ևս կարող էր օգտել մեզ տւած խորհրդից՝ եթէ միայն լանձն առ-
նէր մի փոքրիկ բան—մի ուսագէտ հալ աշխատակից ունենալ, որը
կը թարգմանէր Հ. Ամսօրեայի համար մինչև... բեղարացնելը իրեն-
էլ, իւր ընթերցողներին էլ։

ՄՇԱԿԻ ՔԱՂԱՔԱԳԷՏՆԵՐԸ։ Իւր մի առաջնորդողի մէջ Մշակը ալս միտքն
է չալտնում, որ երբ հրատարակեց ամերիկական-խաղանակաւ պա-
տերազմը, իբր թէ Ամենի համար հարց էր՝ մի՞թէ անխելքութիւն չէ
եանքիների (ամերիկացոց) կողմից պատերազմի դաշտ նետելը... Բում գէմ?
Խաղանախի դէմ։ (Համեմատէք Մշակ № 11Է)։

Չենք կարծում թէ, Մշակի բազդաւոր ընթերցողներից դուրս,
աշխարհքի մէջ, ի բաց չառած նոյն իսկ խաղանացիներին, ում և
իցէ արտօնութիւն տրւած լինի ալնքան խելօք հարց լսած կամ կար-
դացած լինել։

Եւ առհասարակ Մշակը շատ խելօք հարցեր է տալիս, և նոյն-
քան էլ խելացի վճռում «իւր չարուցած» հարցերը. իւր ընթերցող-
ներից պակաս բազդաւոր չէ Մշակը ինքը։ Մի ալ չօղւածում էլ
(առաջնորդող!) նա ալս սրամիտ միտքն է չալտնում, որ եթէ Յու-
նաստանը $7\frac{1}{2}$ միլիօն ուսուցի փող ունենար (իբր թէ ալոքան էլ
չունէր), նա կը չաղթէր Թիւրքիային, էլ դորանից հեշտ բանը!

ԲԱԶՄԱՎԷՊԸ սկսում է զառնալ մի վալր ուսաճալ անկոչ գրողների. երէկղեւ
միայն մէկն էր—Գ. Բալաստանց—մի զրակաւ միստիֆիկատոր. (տես
ներքե էջ 920). ալծմ նոքա երեքն են, որովհետև առաջին աւելացել
են ոմն Տ. Մ. և ոմն Հ. Բաբուրեանց։ Մարդ մնում է զարմացած, թէ ալո
որտեղից են դուրս պրծնում ալոպիսի «գրողներ» ու «լիտերատոր-
ներ» և ժանաւանդ թէ ալո ինչպէս աւելի քան լիտւնամեալ

Թերթի խմբագրութիւնն ալնքան դեռ մանուկ է, որ կարծես մի առանձին սիրով հիւրընկալում է ալդպիսի գրիչներ, որ աւելի լաւ կ'լինէր ասել՝ «գրչակոթեր»։ Մի ծայն Կովկասից» — այդպէս է ընդհանուր վերնագիրը ալն լօղւածների, որ մատակարարում է Բաղմավէպին ալդ գրչակոթերից մէկը։ Ալդ ինչ ձաշն է Կովկասից, ընթերցողը դեռ ենթադրում է թէ դա ինչ որ մի մեծ աղէտի մասին է և Կովկասեցիք օգնութիւն են խնդրում, Բալց դուրս է գալիս՝ մի տեղեկութիւն Թիֆլիսի «Էթանագին գրադարանի» մասին, այս անգամ էլ (չունիսի տետր) նոյն վերնագրի տակ՝ մի տեղեկութիւն Թիֆլիսի ինչ-որ «Վոդովրական գրադարանի» մասին (ուզում է ասել «Հասարակաց գրադարան»։ — Публичная библиотека)։ Եւ ալդ ամէնը գրած կատարելապէս տուտուցովարի։ «Ամբողջ գրադարանը, ասում է ալդ պարոն գրչակոթը, ունի 18.220 գիրք կամ 33.023 հատոր։ Մեծ մասը կադմում են ֆրանսերէնը և ապա հաւերէնը, թւով 537 գիրք»։ Արեւը ու հասկացէք, թէ ալդ ինչպէս հայերէն 537 գիրքը կարող են ալդքան պատուաւոր (մեծ մասը!) տեղ բռնել մի գրադարանում, ուր 33.023 հատոր գիրք կալ... Մարդը կամեցի է «աղգասիրութիւն» անել։ Յօդւածի մի ալ տեղում գրքերը դասաւորւած են ըստ լեզուների այս կերպ. 1. Հայերէն (առաջին տեղ)։ 2. Ֆրանսերէն. 3. Գերմաներէն. 4. Յունարէն. 5. Ռուսերէն (վերջապէս... հինգերորդ տեղ)։ 6. Վրացերէն. 7. Տաճկերէն, «և ալն»։ Մի երրորդ տեղ «աղգասիրութիւնը» ստիպում է ասել այսպիսի բան. «Ալստեղից կարելի է եղբակացնել, որ կրկին խեղճ հալը աւելի մտաւոր պաշար կարող է ստանալ (գրադարանի գրքերից), յայտնի լինելով նրան բոլոր լեզուները, քան ստարը, որ բացի իր լեզուից՝ ոչ մի լեզու չգիտէ»...

Թէ ինչ դասակարգից է Բաղմավէպի ալդ նորաձուլ «գրչակոթը», չգիտենք. դուցէ ասիական դուլգար է. դոնէ այսպէս է տեղեկացնում նա Թիֆլիսի Հասարակաց Գրադարանի ընթերցարանում դրած սեղանի մասին. «ալս էլ պիտի ասեմ՝ որ սեղանի երկարութիւնը ռուսական 2 սաժէն է, կամ 6 արշին, ալն է՝ եթէ երեք միջահասակ մարդիկ ձգեն ալդ սեղանի վրալ, կը պակասի միալն կէս մարդու մարմինը. ուղիղ՝ եկեղեցում գտնւած ննջեցեալների սեղանի նման է»։ Եւ ապա՝ «Ալդ սեղանի վրալ գտնւում է մի քանի թանաքաման և մի քանի գրչակոթներ, փառաւորապէս հին և մաշւած գրիչներով»...

Եւ բոլոր գատողութիւններն էլ ալդ կարգի ու տեսակի!

Բաղմավէպի մի երկրորդ ռուսահալ աշխատակցի մասին պարզ քաղւածներով անկարելի է գաղափար տալ. բաւական է արդէն «Գ. Բալասեանց» ստորագրութիւնը։ Միալն թէ նա, բացի գողացած ու կեղծած ոտանաւորներից, շատ ամիսներից ի վեր սպուր է ալդտեղ

լոր կերպերին,— դա՛ մեծամտութիւնն է և մեծամտութեան ոգին ներշնչելը հետեողներին: Եւ միշտ ալդ գծերի տէրերը կը լինեն սուտ-մարդարէներ: Դոքա ամեն բանի մէջ ծուռ են՝ և գիտութեան մէջ, և պարզ դատողութեան մէջ, և հասարակական հոսանքների ըմբռնման մէջ, և իրենց քննադատական սխտենների մէջ,— բալց և նոքա միշտ հասարակութեան առջև կ'գան «ապումբով», որը կիսակիրթների և մանաւանդ բարեմիտ միամիտների կողմից յաճախ «հեղինակութեան» տեղ է ընդունում: Դոքա տիպար-ներկայացուցիչը մեր մէջ կարող է համարել պ. Վալ. Լունկինիչը, որի անունը ծանօթ է մեր ընթերցողներին մեր թերթի մանաւանդ 1897 թվականի համարներից: Մենք միշտ զարմացել ենք թէ ալդ ինչպէս է պատահել որ ալդ մարդը դեռ մինչև օրս պաշտօնապէս չի անցել Մշակի խմբագիր-ների շարքը:

Բալց անցնենք: Եւ նախ՝ մի անեկոտ: Մի տարի չկալ, ինչ գիմնադրական կուրսը աւարտած մի ձգտող օրիորդ դիմում է մեզ խորհրդի՝ բարձրագոյն ուսման համար համալսարանի ընտրութեան մասին: Մեր պատասխանը նորան դեռ վերջնականապէս չի գոհացում. «Չարմանալի է! պ. Լունկինիչին ենք դիմում, նա ասում է Բերլինի համալսարանի մասին թէ արժէ արդեօք կոչկախարների մօտ (къ сапожникамъ) ուսման գնալ, իսկ դուք...»): Մեզ համար պարզ էր, որ Լունկինիչները ոչ մի բանից աչնքան վախ չունին որքան գերմանական գիտութիւնից և աչն բարձր մարդկալին երազանքներից, որ կարող է ծնեցնել գերմանական համալսարանական մթնոլորդը. Լունկինիչներին հարկաւոր է իւրացումն մի քանի տափակ ֆրագների, մի քանի ֆորմուլների, որոնք ընդունւած են Լունկինիչների ճանաչած խմբերում. ալդ մի քանի ֆրագները ու ֆորմուլները պիտի կազմեն նոր սերնդի համար և գիտութիւն, և՛ կրթութիւն և՛ հասարակական իդէալների, և գործունէութեան ծրագիր...

Հէնց մի ալդպիսի ոգով պ. Լունկինիչը զետեղել էր իւր նեղ ուղեղի արտագրութիւն-լօգւածներից մէկը Նովոե Աբազրենիե-յում, ուր նա իւր համար շատ վափուկ, ընդարձակ և հիւրընկալ անկիւն է գտնում: Չարմանալին աչն է, որ երազանքների բալց և գիտութեան երկրի մասին ալդպիսի կարծիք չաշտնողը ջատագովում է «ընդհանուր կըրթութիւնը» թէ և արդէն իբր հակառակ «մասնագիտական ուսումնիւնը»... և նա ալդ անում է մի ալդպիսի «կոչկախարական» նեղհայեացութեամբ, որ վրդովեցրել է նոյն իսկ նոյն Նովոե Աբազրենիե՝ ի տաղանդաւոր աշխատակից Ի. Տիորթեւսկուն, որը Լունկինիչի անհեղեղութիւնների դէմ հարկ է համարել հրապարակաւ բողոքել (տես թերթի 22 յուլիսի համարը): Մենք գերադասում ենք պ. Տիորթեւսկուն կարծիքը իւր

համաշխարհային մասին առաջ բերել հենց բնագրի խօսքերով, ամեն նախադասութեան թարգմանութիւնը փակագծերի մէջ դնելով)։

„И когда видишь, какъ люди, (ակնարկ Լոնկեւիչի վրայ) искренно желающие добра молодежи, не понимаютъ ее и своими поспѣшными кличками, своимъ невѣрнымъ освѣщеніемъ могутъ сбить съ толку общественную мысль, становится вмѣстѣ обидно и какъ то тревожно на душѣ“. (Եւ երբ տեսնում ես, որ (Լոնկեւիչի պէս) մարդիկ, անկեղծաբար բարին ցանկալով երիտասարդութեան, չեն հասկանում սորան և իրենց շուտափութ մակաճոռներով, իրենց սխալ լուսարանութիւնով կարող են հասարակաց մտքը շեղել (աչսինքն ուզում է ասել՝ մարդկանց հանել խելքից), ապա ադ թէ վիրավորում է և թէ մի տեսակ վրդովեցնում մեր հոգին)։

Բայց ահա և գեղեցկագոյնը, որ և կազմում է պ. Տխորժեւսկու անկողնութեամբ բուրդ չօղւածի վերջաբանը։

„Не могу, однако, удержаться, чтобы не выразить общаго недоумѣнія, вызваннаго во мнѣ статьею г. Лункевича: (Զեւ կարող, սակայն, ինձ զսպել, որ չլստնեմ մի ընդհանուր վերդովմունք, որ լառաջացրեց իմ մէջ պ. Լոնկեւիչի չօղւածը)։ Страннымъ кажется мнѣ негодование автора на то, что „заграницей почти каждая лабораторія издаетъ свой спеціальный органъ“... (Օտարոտի է թւում ինձ երբ հեղինակը—Լոնկեւիչ—զարմանում է այն բանի վրայ, որ «արտասահմանում գրեթէ ամեն մի լաբորատորիա հրատարակում է իւր լատուկ թերթը»)։ Передъ глазами Лункевича словно не живая жизнь, а двѣ-три грубо сдѣланныхъ маріонетки съ ходячими ярлычками: праведникъ „въ бельѣ подъ елью“ специалистъ „съ пергаментнымъ лицомъ“, двадцатилѣтній „мечтатель“ и т. д. (Պ. Լոնկեւիչի աչքերի առջև կարծես կենդանի կեանքը չէ, այլ երկու-երեք կոպիտ շինած պաճուճապատանքներ, որոնք խօսում և գործում են դապանակ-մեքենայով և կրում են սովորական երաւակներ...)։ Намъ кажется, что такими пріемами трудно прибавить что-нибудь „къ характеристикѣ современныхъ настроеній“, такихъ запуганныхъ и сложныхъ. (Եւ երբ թւում է, որ աչքսիսի հղանակներով դժար է որ և իցէ բան աւելցնել այնքան կենդանու ու բարդ «ժամանակակից ուղղութիւնների բնորոշման» համար—որպիսի վերնագիր, աւելցնենք մեր կողմից, Լոնկեւիչն էր տւել իւր չօղւածին)։

Ե՛լ աւելի խիստ խօսքերով պ. Տխորժեւսկին չէր կարող իւր արհամարանքը լստնել դէպի մի մեծամիտը, որը ֆրագնեբը գաղա

փարենքի տեղ է ծախում, մարիոնետները՝ կենդանի մարդոց տեղ ներկայացնում...

Վերջացնենք մեր խօսքը նույն Տխորժեսկու խօսքերով պ. Լոն-կելիչի հասցեին. Распространенностью такихъ взглядовъ только и можно объяснить обиліе у насъ „нафаршированныхъ“ чужими, модными идеями, чужими—не продуманными, невыношенными идеалами“. («Աղպիսի հալեացքների տարածումը լինելու է միայն որ կարելի է բացատրել թէ ինչու մեղմում անքան բազմաթիւ են ուրիշների մտքերով, մողալին գաղափարներով, ուրիշների՝ չմարած ու խակ լողեալներով («Ֆարշ արած գլոխներ»)»):

Այդ «Ֆարշ արած»=(կուտապած) գլուխների հետ տասը տարի է ինչ գործ ունի նաև Մուրճը...

ՄԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ. Մենք կարծում էինք մի լաւ գործ կատարած լինել՝ Մուրճի անցեալ համարում խօսելով անհակաճառութեան մասին, որ ծագել էր մանաւանդ կաղզւանի հասարակութեանը հետաքրքրող մի դատաստանական գործի առիթով պ. Մեսրոպ Ղազարեանի և Ա. Սահրատեանի միջև, որին բժ. Կաճկաճեանը մի տարի առաջ վստահացել էր նւէրներով հաւաքած 300 ուրլին տաճկահալ փախտականներին բաշխելու համար. Տեղեկացած լինելով իբր թէ պ. Մեսրոպ Ղազարեան դատարանում խոստովանել է որ Սահրատեանը ճշդութեամբ բաշխել է գումարը, և տեսնելով որ ալդ խոստովանութիւնը չկալ տպած ան թերթում (Մշակում), ուր մի տարի առաջ Սահրատեանը անւանւած էր «անվստահելի», որի առիթով վերջինս դատաստանական պատասխանատուութեան էր ենթարկել պ. Ղազարեանցին,—մենք, անցեալ ամիս, հրաւիրել էինք պ. Ղազարեանին հրապարական բացադրութիւն տալու, թէ արդեօք ճշմարիտ է թէ ոչ նորան վերագրած խոստովանութիւնը, որ սակաւն Մշակում չտպւեց, Մեր ալդ պահանջը նամանաւանդ տեղին էր, որ ոչ միայն մեղ էին հաղորդել ան, ինչ վերագրում էր պ. Ղազարեանին, այլ և Ա. Սահրատեանը ինքը լրադրութեան մէջ նույնը պնդեց:

Պր. Մ. Ղազարեան ալժմ ուղարկել է մեզ իւր բացատրութիւնը. Նա հերքում է Սահրատեանի կողմից իրեն վերագրածը. «Իսկութիւնը, գրում է մեզ պ. Ղազարեանը, սա է, որ նախ քան դատն սկսելը, պ. Յովհաննիսեան (պ. Ղազարեանի փաստաբանը) ինձ չալանեց, թէ Սահրատեանցը ցանկութիւն է չալտնում ինձ հետ հաշուելու, եթէ ես գրաւոր կերպով խօսք տամ նրան Մշակում տպագրելու, թէ Սահրատեանը վստահելի է և ճշմարտութեամբ է կատարել իրեն չանձնւած գործը. սակաւն ես համաձայնեցի ալլ

համաձայնեցի միայն տպել Մշակ'ում, որ ես երբէք գործ չեմ ունեցել Ա. Սահրատեանի հետ և չեմ էլ ցանկացել վիրաւորել նրան. ալ ես գործ եմ ունեցել բժ. կաճկաճեանի հետ, որը չարիքի բուն պատճառն է եղել. իսկ Սահրատեանը գործի հետ կապ ունենալով՝ ակամաւից մէջ է ընկել»:

Սորանով անշուշտ հերքում է Սահրատեանի հրապարակապէս պնդածը, բայց այդ չի ազատում մեզ այս հարցադրութիւններից. 1. Ինչպէս կարող է Ալբր մի ուրիշից՝ Բէն'ից՝ պահանջել որ սա վկայութիւն տալ թէ Ալբր ամստահելի է և չլտակութեամբ է կատարել իրեն չանճանա՞ծ գործը: Այդպիսի բացարձակ վկայութիւններ մասնաւոր և կողմնակի անձերից պահանջելը բնաւ չի կարելի, և եթէ Բէնը այդպիսի վկայութիւն տալու էլ լինի—ճշանակութիւնից զուրկ միամիտ գործ կը լինի: 2. Ինչպէս կարելի է, որ Բէնը անւանի Ալբրին «անվստահելի», բայց չետո՞ւ գա՞ ու չալտնի թէ «եա, Բէնս» Ալբրին չեմ ցանկացել վիրաւորել և երբէք էլ գործ չեմ ունեցել նորա հետ»: 3. Ինչու Մշակ'ի հաշւետւութեան մէջ բժ. կաճկաճեանը անւանւած էր նախագահ Բարեգ. ընկ. կազդանի ճիւղի վարչութեան, քանի որ հէնց ամբողջ կռիւը պ. Ղազարեանի ու կաճկաճեանի մէջ այն հանգամանքից էր ծագել, որ Ղազարեանը, չնայած որ կաճկաճեանը նախագահ չէր, բայց նորա ոտացած 300 ռուբլին Բարեգ. ընկերութեան ճիւղին նւիրած փող է համարում, (և ըստ մեզ՝ արդարացի կերպով, որպէս համոզում են մեզ պ. Ղազարեանի նամակի մանրամասնութիւնները), իսկ կաճկաճեանը՝ իւր անձնական կարգադրութեան ներքոյ դրած գումար է համարում.—Այս երրորդ հարցի պատասխանը այն է, որ պէտք է նաև դատարանների նկատմամբ խաղեր խաղալ—ըստ Մշակ'ի չկոչալի:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՄԻՍՏԻՖԻԿԱՏՈՐԸ: Մեր ժամանակակից գրականութեան մէջ մի անզուգական խաբեայ՝ Մշակ'ում ու Բաղմամբէպ'ում գրող և այդ թերթերից հովանաւորող Գրիգոր Բալասանից մենք ահա ի զուր երկու ամիս սպասեցինք թէ ինչպէս է նա իրագործելու Մշակ'ում մեր նկատմամբ արած սպառնալիքը, իւր «պատասխանը» Մուրճ'ում տպագրելու համար: Որպէս զի մի վերջին դաս տւած լինենք գրականութիւնը և մամուլը խաբերակա՞ն չահատակութիւնների ասպարէզ դարձնողին, ալժամ պիտի չալտնենք, որ այդ նոյն անձը կամենում է եղել նաև Մուրճ'ը իւր համար ասպարէզ ընտրել: Բոլորովին անսպասելի կերպով մեր խմբագրական արխիւի մէջ գտնւեց մի նամակ այդ անձից, գրած Շուլավէրից, 28 օգոստ. 1889 թ., ուրեմն մօտ իննը տարի առաջ, որով նա, առաջարկելով մեզ իւր մի զըրւածքը, ալ և խոստանալով իւր ալ «աշխատութիւնները» ուղար-

կել, հաւատացնում էր մեզ միևնույն ժամանակ մի կատարելապէս անհնարին բանում: Ահա այդ նամակից մի հատ տող.

«Ես թէպէտ «Հիւսիսափայլ», «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր-Դար», մանկավարժական և մեր աշխարհի պարբերական թերթերին աշխատակցել եմ զանազան կեղծանուններով»...

Գեռ. մի կողմը թողնելով թէ այդ պարբերութիւնը ուղեղի խանգարման ինչ նշաններ է ցույց տալիս, բաւական է միայն ուշք դարձնել այս հանգամանքի վրայ. Բալասանցը «Ռոստոմ և Սալման»-ի առիթով լալարում էր թէ 1882 թականին ինքը 16 տարեկան էր. բայց ահա 1889 թականին (երբ ուրեմն 23 տարեկան էր) Մուրճի խմբագրութեանը նամակով ուզում էր հաւատացնել թէ ի միջի ալլոց աշխատակցել է նաև Հիւսիսափայլին, որը, ինչպէս լալարն է, վերջնականապէս դադարել էր 1864-ին, այսինքն այդ պարոնի լոյս աշխարհք տեսնելուց դեռ մի-երկու տարի էլ առաջ...

Եւ այսպիսի միտքի փրկատորին դեռ շարունակում են «Բազմավէպ»-ում և Մշակում տեղ տալ...

ՆԻԷՐՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ:

Առաքել Առաքելեանի († լուրիսին, Շուշի) անունով նւիրած են հետեւեալ գումարները. Գէորգեան ճեմարանին 1.000 ռ., Շուշու թեմական դպրոցին 1.000 ռ., նոյն դպրոցին կից ապաստանարան հիմնելու ֆոնդ կազմելու համար 2.000 ռ., Շուշու ռեալական դպրոցին 1 000 ռ., Բարեկ. ընկ. Շուշու ճիւղին 500 ռ., ալ և խոտացւած է Շուշու Ղազարչեցոց եկեղեցու գմբէթի կիսատ մնացած մասը լրացնել և թամբիւրանցի ջրանցքից մի ճիւղ անցկացնել հանգուցեալի բնակած թաղը:

ԿՐԵՏԷՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, Յունիսի 24-ին (հին տ.) Ֆրանսիայի, Ռուսիայի, Անգլիայի և Իտալիայի դեսպանները առանձին-առանձին լանձնեցին Բ. Դուան կարճ հաղորդագրութիւն Կրետէի ժամանակաւոր կառավարութեան մասին: Կղզին կառավարում է ինքնավար կերպով, Թիւրքիայի (անւանական) գերիշխանութեան ներքոյ. եւրոպական ծովակալները մնում են Կրետէի ջրերում: Պրոէկտը, որ կազմել են մեծ պետութիւնները, ծովակալների ներկայութեամբ, ապա հաղորդեց Կրետէի ժողովրդական ժողովին լուսնաբեր 26-ին (հ. տ.): Ծովակալները պաշտօնապէս ճանաչեցին ժողովի օրինականութիւնը: Բ. Դուանը բողոքեց՝ պետութիւններին զրած նոտաւով. Իտալիան պատասխանեց թէ՛ «Որովհետեւ ալ ևս անկարելի է թիւրքական կառավարութիւն մտցնել և որովհետեւ Բ. Դուան ու պետութիւնների միջև կարելի չեղաւ կղզու վերջնական կառավարութեան մասին համաձայնութեան գալ,— ուստի չորս պետութիւն-

ներին թւաց թէ այդ ժամանակաւոր կառավարութիւնը ընդէն պահանջներին ամենից շատ բաւարարութիւն կը տալոյ:—Թիւրքիան Կրետէիւմ ալժամ ունի 18.000 հոգի զօրք. բաւց ծովակալները չափոնցին որ պիտի ընդդիմանան եթէ Թիւրքիան նոր զօրք ղրկելու լինի Կրետէ: Չորս պետութիւնները չափոնցին Բ. Դրան, որ հաւանութիւն են տուել ծովակալների այդ չափարարութեան: Կրետէի ժողովը միաձայն ընդունեց ժամանակաւոր կառավարութեան ծրագիրը և արաւ միայն աննշան զիտողութիւններ:

ԹԻԻՐԲԻԱ. Սուլթանը առաջարկ է արել Հռոմաց պապին՝ որ սորա մօտ թիւրքական դեսպանատուն հիմնել: Դորա հետեանքը ալն կը լինէր, որ դորանով Թիւրքիան կ'ազատէր Ֆրանսիայից, որը կաթողիկոսների հովանաւոր պետութիւնն է Արեւելքում: Պապը չընդունեց Թիւրքիայի առաջարկը:

—Ֆրանսիական կառավարութիւնը պահանջեց Թիւրքիայից հաւկական կոտորածների ժամանակ ֆրանսապատակներին հասցրած շուրջ 600.000 ֆրանկ վնասը: Սուլթանը մերժեց բաւարարութիւն տալ, իրեն պատասխանատու համարելով եղած անկարգութիւնների համար: Ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստրի թելադրածն է համարուում «Թան» լրագրի մի խիստ խոշոր, որով չափոնուում է թէ, եթէ Բ. Դուռը իւր մայրաքաղաքի փողոցների կարգի համար երաշխաւոր չի կամենում լինել, ապա Եւրոպան կ'իմանալ ըստ այնմ էլ վարել Թիւրքիայի հետ: Ֆրանսիան իւր պահանջի չափով արգելք դրեց Օսմանեան բանկում Յունաստանից ստացած պատերազմական տուգանքի վրայ: Վնասի պահանջ ունին նաև Անգլիան, Ռուսիան և Իտալիան:

ՎԻԼՀԷԼՄ II, Գերմանիայի կայսրը պատրաստուում է հոկտեմբերին Պալեստինում լինել: Սուլթանը մեծ պատրաստութիւններ է տեսնում գերմանացոց կալսեր փառաւոր ընդունելութեան համար: Ամեն ինչ վկայում է, որ Գերմանիան վճռել է Թիւրքիայում գերիշխող դիրք բռնել, ինչպէս ալի արել են ներկալ դարում մանաւանդ Անգլիան և Ռուսիան, իբրև մրցակիցներ:

ՖՐԱՆՍԻԱ. Բրիտոնի մինիստրութիւնը իւր առաջին չափարարութիւնն արաւ ն. տոմ. 1 լուլիսի Պատգամաւորների ժողովում, որը հաւանութիւն տուեց 316 ձախով ընդդէմ 230-ի:

ԻՏԱԼԻԱ. Նոր մինիստրութիւն: Մարքիզ Ռուդինի'ի մինիստրութիւնը, որը Կրիսպի անկումից չետոյ մշտապէս եղել է մինիստր նախագահ, հրաժարական տուեց: Նոր մինիստրութեան նախագահն է գեներ. Պելլու: Թագաւորի ալի ընտրութիւնը անկասկած թելադրած է ալն ապստամբութիւնով, որ տեղի ունեցաւ մալիսին Միլանում և երկրի

ալ տեղերում և որը ունէր սոցիալիստական բնաւորութիւն։

ԶԻՆԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ, Զինաստանում կազմակ է Նոր - Զինաստանի կուսակցութիւն, որը ապստամբութիւն գլուխ բերեց Կուսն-Սի նահանգում, ուր Կանտոն քաղաքն է։ Ապստամբութիւնը ս կսեց Իւն-Շին'ում և Լուն-Չուան'ում, ուստից ապստամբները ուղևոր ւեցին ղէպի Վու-Չժու. լուլիսի 10—12 (ն. տ.) նոքա վերցրին իննը քտ-ղաք, ջարդելով կալսերական զօրքերը, որոնք կորց ըին չորջ 1.500 մարդ։ Ապստամբները լաւտարանցին, որ նոքա կու ում են մանդա-րինների (չինական պետական պաշտօնեաների) ղէմ, որոնց ղէմ ան-զօր է կալսերական կառավարութիւնը։ Ապստամբութեան պարա-գլուխն է Սուեն-Նատ-Յսէն անուն չինացին, որը ևւրապակիթ է։ Կանտոնի բնակիչները համակրթութեամբ են վերաբերում ղէպի ապստամբները և կարեոր անձեր ժողով կալացրին՝ ապստամբներին խրախուսել։ Մտադրութիւն կալ նոր կառավարութիւն հիմնել՝ բաղո կացած ևւրոպական գաղափարների տէր անձերից։ Ապստամբների գլուխը լաւտարանց նոր իշխանական սոհմ՝ «Մեծ լառ աջադիմու-թիւն» անուանով. լալտնելով որ ալթմ կալսերական տոհմը անզօր է մանդարինների ղէմ կուելու համար և որ ալդ թուլութիւնից Զի-նաստանը ընկնում է ևւրոպացիների ձեռքը։ Նոր տոմ. 18 լուլիսի նորից ապստամբութիւն եղաւ։

Ալդ ապստամբութիւնը առալթմ արտաքուստ ճնշեց։

ՇԱՊՈՆԻԱ, Նոր մինիստրութիւն։ Կոմս Իտո'ի մինիստրութեանը փոխարինեց կոմս Օկոմալի և Իտահակի'ի մինիստրութիւնը, ինչպէս որ խոր-հուրդ էր տալիս կալսրին կոմս Իտո'ն։

ՀԱԻԱՅԻ ԿՂԶԻՆ անցաւ Հիւս. Ամերիկալի Միացեալ Նահանգների ձեռքը։ Ալդ կղզին ամենամեծն է Սանդւիչեան կղզիներից Խաղաղ ովկեա-նոսում (12.620 քառակ. կիլոմէտր)։ Ամերիկան մտադրութիւն ունի Հաւալի'ի Հոնոլուլու քաղաքը դարձնել Խաղաղ ովկեանոսի ամենա-ամուր բերդը։

ԶՈԼԱՅԻ ԳՈՐԾԸ, Մուրճ'ի ներկալ համարում տալագրելով մինիստր Կաւե-նեակի լալտարարութիւնը Ղրէլֆուսի մասին՝ կարեոր է ծանուցա-նել որ Զոլան հարկ համարեց ալդ ճառի ղէմ ևս բողոքելու, պնդե-լով որ մինիստրի ճառում լիշււծ երեք ղոկումէնտներից իբր թէ երկուսը Ղրէլֆուսին չեն վերաբերում, իսկ մէկը՝ կեղծ է։ Զոլան ալդ լալտնեց մի դրութեան մէջ, ուղղած մինիստր-նախագահ Բրի-տոնին։

Պիքարը և Էստէրհալին ձերբակալեցին, մէկը՝ գաղտնի թըղ-թեր ալոց (օրինակ, փաստաբան Լըբլուալին)՝ հաղորդած լին ևլու համար, իսկ Էստէրհալին—կարդալահութեան ղէմ մեղանչած լի

Ներու համար: Ասում են նաև որ Էստերհազին է Պիքարին «Ապերան-
ցա» ստորագրութեամբ հեռագիրը քաշել: Էստերհազի'ի հետ ձեռ-
բակալեց նաև նորա սիրուհին՝ տիկին Պէջ իւր մօտ եղած նամակ-
ներով:

ՅՈՐԴՆԱՎԱՃԱՌ ԼԷՅԹԷՐ: Ծերունի և խորամանկ Լէյթերի 30 տարեկան
որդի Յովսէփ Լէյթէր, Ամերիկայի Չեկագօ քաղաքում, անցեալ տար-
աւ նուեմբերից մի լանդուզն միտք չղացաւ, որին և հաջորդ հաւա-
նութիւն տւեց,—ցորեն գնել ու ամբարել ամենասոսկալի քանակու-
թեամբ, ու բարձրացնելով գները Ամերիկայում ու Եւրոպայում, մե-
ծապէս շահել: Լէյթէրի գնումները իւր վրա զարձրին ամենախոշոր
ցորենավաճառների ուշքը, որոնց մէջ նաև ամենաշատնի պ. Արմոր
(Armoer), որից Լէյթէր նոյնպէս մեծ քանակով ցորեն էր գնում թէ
կանխիկ և թէ վարկով: Լէյթէրի չուսերը գների բարձրանալու մա-
սին իրականացան և ալդ հանգամանքը աւելի ևս ոյժ տւեց երի-
տասարդի լանդգնութեանը, որը արդէն ամբարել էր ցորեն 125 մի-
լիոն ֆրանկի: Նա սկսեց վաստակել «ցորենի թագաւորի» անուն:
Սակաւ կարճ եղաւ նորա ալդ սին փառքը. մրցակիցները մեծ քա-
նակներով Եւրոպա թափեցին իրենց ունեցածները և ցորենի գինը
մեծապէս կտրուեց. Լէյթէր, որը եթէ ճիշտ ժամանակին ծախէր՝ 25
միլիոն ֆրանկ շահ կարող էր ունենալ, նոր տոմարով լուծիսի 13-ին
սնանկացաւ: Բայց պ. Արմոր անգութ չվերաբերեց ղէպի իւր պար-
տապանը. մտածելով որ իւր մրցակցի լանդգնութիւնը լաւագոյն վի-
ճակի էր արժանի, սորան դիւրութիւններ է տւել պարտքերը վճա-
րելու:

«ԲՈՒՐԳՕՅՆ» ֆրանսիական նաւը, Ամերիկայից գալիս՝ զարնւեց «Արմարտ-
չի» ամերիկական նաւին և խորտակեց, ովկիանոսի մէջ խեղդելով
565 չոգու—ֆրանսիացիք ու ամերիկացիք:

ՇՈՒՔԵՐԸ: Յուլիս ամսի մանաւանդ երկրորդ և երրորդ շաբաթները Թիֆ-
լիսում եղան շատ մեծ չոքեր. Ռէօմիւրի ջերմաչափը մեր խմբ. սե-
նեակում հասնում էր մինչև $26\frac{1}{3}^{\circ}$, իսկ 25-ից չէր իջնում, չուլիսի
20-ից սկսած անձրևների պատճառով չոքերը կոտրւեցին և ջերմա-
չափը օրուայ ընթացքում ցուց է տալիս $21\frac{1}{2}$ —24 աստիճան:

† **ԻՇԽԱՆ ՕՏՏՕ ՓՈՆ ԲԻՍՄԱՐԿ,** իրականացնողը Գերմանական միու-
թեան, կալսութեան նախկին կանցլէրը, կոչւած Նրկաթէ Կանցլէր,
զարուս ամենաուժիղ պետական անձը, գլխաւոր ստեղծողը Ներկայ
քաղաքական շարաքերութիւնների Եւրոպայի ցամաքում, նախաձեռ-
նողը տնտեսական ու սոցիալական օրէնսդրութեան փոփոխման Գեր-
մանիայում և Եւրոպայում, վախճանւեց չուլիսի 18 (Օգոստոսի 30):
Բիւսմարկը ծնւած է ն. տ. ապրիլի 1-ին 1815 թւականի. վախճան-

ւեց իւր 81-երորդ տարեկան հասակում: Այդ արտասովոր խոշորութեան պետական անձի մասին Մուրճ'ը գալ համարում կը տալ առանձին լօղաած:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

(Ուր թաւական չկայ—ներկայ տարւանն է)

- 1) ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ, պատկերազարդ. Գիրք Գ. 1898—№ 1. Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի. գինն է
- 2) ԾՈՅԻԿԵԱՆ, Ս. Մ.—ՎԵՆ. Հայրիկը Բաքու.—Բաքու, տպ. Արօր 2 ռ. (տարեկան 2 գիրք—3 ռ.): 15 կ.
- 3) ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Յ.—Ազգետիրական օղեգործութիւն: Հր. Թ. Հ. Հր. Ընկ.: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոս-ցի. 40 կոպ.
- 4) ՎՎԵԴԵՆՍԿԻ, Ալ., պրոֆ. Ս. Պետերբ. համալս.—Ինչ պալմաններում կարելի է հաւատալ կեանքի խորհրդին: Թարգմ. Յովհ. Բարխուդարեան: Թիֆլ., տպ. Մն. Մարտ-ցի, գինը?—
- 5) ՆԻԷՐ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻՆ. Արխանգէլսկայա, Մ. Վ.—Կենդանի է արդեօք: Փոխ. ռուսերէնից: Թիֆլ. տպ. Յ. Մարտիր., 8 կոպ.
- 6) ՄՈՒԻԷՐ.—Տարտիւֆ. կատակախաղ. Փրանս. թարգմ. Խորէն եպիսկ. Ստեփանէ: Բաքու, տպ. Արօր. 50 կոպ.
- 7) ՊԱԼԵԱՆ, Տրդ. Վ. առաջնորդ հայոց Կեսարիոյ.—Նշանագիրք Հայոց (8 զննարկայ տախտակով): Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1 ֆր. 50 սանտիմ:
- 8) ՏԱՇԵԱՆ, հ. Յակովբոս վ., Մխիթ. ուխտէ.—Աննարկ մը Հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն հայոց գրչութեան արւեստին (10 զննարկայ պատկերով): Վիեննա, Մխիթ. տպ., 2 ֆր. 50 սանտիմ:
- 9) ABOVIANTZ-TATOSSINTZ, Marie, Mme.—Cystite chez la femme enceinte et nécrose de la muqueuse vésicale. Thèse inaugurale présentée à la Fac. de l'Univ. de Genève p. obt. le grade de Docteur en Médecine.—Genève, imp. Studer.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Ինկերգրող Կարապետ

1898 թ. № 1, 2—3, 4, 5, 6 1898 թ.

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ	5 Քաղաքացիութեան զգացմունքը:
2 ՇԱՆԹ	9 Վերթին (վերջ),
3 ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՕ-ԻԳ՝ ԾԱՏՈՒՐ	51 Գետի ափին (բանաստեղծութ.):
4 ՀԱՅՆԷ-ԻԳ՝ ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ	53 Բանաստեղծութիւններ:
5 ԱՐԱՄ-ՉԱՐԸԴ	66 Պատկերի առաջ (բանաստեղծ.):
6 ԱԳԵԼԵԱՆ, Ա.	67 Երկու կրակի մէջ (պատմածք):
7 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, Գ.	83 Օտար դարուն—Նա էլ...—Անա- ռիկ սրտերի պատմութ. (բան.):
8 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ	87 Էտիւրցիայի գաղափարը (շար.):
9 ՅՍԿՈՔԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	97 Ռուբենիկիս (բանաստեղծ.):
10 ԽՈՋԱ-ԷՅՆԱԹԵՈՆՅ ՅՈՎՀ.	99 Գիւղական ցաւեր (շարունակ.):
11 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, ՎԱՍԻԼ	107 Տրամադրութ. ստրուկ (Տոլստոյ):
12 ԱՂԲԱԼԵԱՆՅ, Ն.	124 Յ. Տէր-Միրաքեանցի «Ժողովրդի ընթերցանութիւնը»:
13 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Յ.	129 «Շառատ», «Նապաստակ», «Ան- տառապահ»:
14 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	131 Վեսելովսկու՝ „Стихотворные переводы“,
15 ՍԵՊՈՒՀ.	135 Բալասանի «Ռոստոմ և Սալման»:
16 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Ն.	141 Ալքրեհարանիս քննադատներին:
17 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա.	148 Ժամանակակ. Տեսութիւն—Ձո- լայի դատի սուրթով:
18 ՍԵԻԵԱՆ, Հ.	153 Փատրոնի շուրջը, XVI.

19 ՄՈՏԱՆ. 158 Աջ ու ձախ, Գ.
20 ԽՄԲ. 164 Զանազան լուրերու—Մուրճի Նոր
բաժանորդութեան առթիւ—Մուրճի խմբագրութիւնը—Նւէրներ
Մուրճի պարտքի համար—Մուրճի ընթերցող ոչ-բաժանորդներին
«Լեթիւն» վէպը—«Խորտակած կեանքը»—Հաջնէի բանաստեղծու
թիւնները—Մի գրախօսութեան առթիւ—Մուրճ Նւիրողներ—Վե
հափառ կաթողիկոսը—Իշխան Գալիցին—Արքութեան չնորոգումը—
Պրթական գործի մինիստր—Պատեռաղմական Նոր մինիստր—Հայ
կական մամուլ (Բիւրակն, Արձագանք, Մշակ)—Արաքս—Լեպսիու
սի հրատարակութիւնները—Օգնութիւնը հաշերին Տաճկաստանում
Յօգուտ տաճկահայ փախստականներին—Նւէրներ և կտակներ—Պո
լիտեխնիկումի համար—Էջմիածինը պէտք է հաշիւ տալ ազգին—
Տեղեկութիւններ հայ ուսանողների մասին—Հայ ուսանողներ ար
տասահմանում—Թուրք ուսանողներ արտասահմանում—Քաղաքային
ինքնավարութիւն—Բորզոր Սմբ. Շահաղիզի աշակերտներէց.—Հե
րակլ II մահւան 100-ամեակը—Պարսկաստանից—Մխախոտագործ
ների ժողով—Ռուս գաղթականներ Կովկասում—Անգլիացոց արշա
ւանքը աֆրիղներին դէմ—Զինական գործեր—Դրէֆուտ-Էստերհազի
և Զոյա—Կրետէ—Նոր ստացած գրքեր—Մուրճի պատարկը

№ 2-3

1	ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.	201	Խորտակւած կեանք (վէպ, շար.):
2	ՀԱՅՆԷ-ԻՅ՝ ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ.	222	Բանաստեղծութիւններ (շար.):
3	ԲԱՐԱՆՅԵՎԻԶ, Կ. Ս.	241	Երկու ոգի (նորավէպ):
4	ԴԵՄՐԻՃԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ.	251	Փոթորիկ (բանաստեղծութ.):
5	»	254	Փոթորիկի ժամին (բանաստեղծ.):
6	ԽՈՋԱ-ԷՅՆԱԹԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ.	255	Գիւղական ցաւեր (վերջ):
7	ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ.	263	Նւէր ընկերիս (բանաստեղծ.):
8	ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻԲԱՅԷԼ.	266	Էտլիւցիալի դադարաբար (շար.):
9	ՃՐՈՒԳ-ԻՅ՝—Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ.	272	Տիրջ սկիհը (լեզնդա):
10	ՖԻԼԻՊՊՈՆ՝ԻՅ՝ Գ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ	274	Օգտակար և վնասակ. միկրոքննք:
11	ՎԱՐԻԱՆԵԱՆՅ, ՎԱՍԻԼ.	290	Տրամադրութեան ստորակ (վերջ):
12	ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	303	Սահիբի «Գուլլիվէրի ճանապարհորդութիւնը»:
13	ԱՐԱՍՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա.	310	Ժամանակակ. Տեսութիւն:—Զուլալի դատի առիթով II:
14	Ա.	326	Զուլալի գործը երդեալների դատարանում: (Մանրամ. արձան.):
15	ՄԱՐ. ՅԱՐ.	362	Երեանի քաղաքալին ընտրութիւնների առթիւ:

- 16 ՍԵՒԵԱՆ, Հ. 366 Թատրոնի շուրջը, XVII,
 17 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐ. 369 Նամակ խմբագրին:
 18 ԽՄԲ. 372 Զանազան լուրերի, Նւէրներ Մուր-
 ճ'ի պարտքերը հանգցնելու համար: Զուլայի դատը:—Շանթի «Վեր-
 ժին» վէպը:—Վահագնաւ կաթողիկոսը:—Ստի կաթողիկոսութիւնը:—
 Կրթական նոր մինիստր-Բոգոլէպով:—Վրաստանի նոր էքզարխը:—
 Պարսկաստանից:—Թրքահալ փախստականները:—Օգնութիւնը հայե-
 րին Տաճկաստանում:—Ռուսիայի Մարդահամարը:—Սիբիրի և Միջին-
 Ասիայի Նահանգների նոր բաժանումը:—Դատաւորների անփոփոխե-
 լիութիւնը Անդրկովկասում:—Մահմեդականների գաղթ:—Դոկտորո-
 ների գաղթ:—Հերակլ II-ի:—Նոր Բաղաք:—Պոլիտեխնիկում Թիֆլի-
 սում:—Նոր Պոլիտեխնիկումներ Ռուսիայում:—Փաղաքային ինքնավա-
 րութիւն:—Կենսաթոշակի Գանձարան Ներս. Դպրոցում:—Գիւղա-
 կան բանկ:—Երևանում գիւղատնտ. ընկերութիւն:—Կովկ. գիւղատնտ.
 ընկերութիւնը:—Սձիսի գիւղատ. դպրոց:—Նւէրներ և կտակներ:—
 Հասան Զալալեանի կտակի հաշիւը:—Բաքալ նաւթործութիւնը
 և Անգլիացիք:—Հալոց գրականական Ֆոնդի խնդիրը:—Օրինակելի
 տանուտէր:—Հակական մամուլ:—Թարգմանութիւններ («Մուրճ»)ից:
 Մի «չնորհաւորութիւն» Մշակ'ին:—Մշակ'ի նորագոյն սխրագործու-
 թիւնը:—Մի հալոց թերթ (Մշակ) որ գրական գողութիւն է քարոզում:
 —Մուր:—Թիֆլիսի վաճառականաց ժողովը:—Զիւնը Թիֆլիսում:—
 Սիֆիլիսը Դաղստանում:—Զինաստան:—Յունաց թագաւորին սպա-
 նելու փորձ:—Կրետէ:—Աւստրիա: Նոր մինիստրութիւն:—Կուբա կղզի:
 Իսպանիա և Հիւս. Ամերիկա:—Յուդմունքներ Բոմբէյում:—Կորէա:—
 Ծովալին ուժի ուժեղացումը Եւրոպայում:—† Կաւայոտտի (Ֆելիչէ):
 —† Շիչկին, Իւան Իւանովիչ:—† Ստատկովսկի, Բոլիսլաւ Իգնա-
 տիւսիւ:—† Ստեփանեանց Յովհաննէս:—† Յախումնան, Համբար-
 ձում աղա:

№ 4

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ. . . 403 Խօսէք աչնպէս ինչպէս գրում էք:
 2 ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՈՅԻՑ՝Ա. ՄԱՏՈՒՐ. 407 Մանուկ (բանաստեղծութիւն):
 3 ՀԱՅՆԵԻՑ՝ ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ . . . 309 Բանաստեղծութիւններ (Շար.)
 4 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ . . . 434 Կուրի ափին (բանաստ.):
 5 ՄԱՆԻԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ . . . 435 Խորտակած կեանք (վէպ, շար.):
 6 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ . . . 454 Յոգնած ծովը (բանաստ.):
 7 ՉԵՒՈՎ, ԱՆ. Պ. 455 Տանը (պատմածք):
 8 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՑ, ՅԱԿՈԲ . . . 467 Սև ծովի ափերին I.
 9 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ. 477 Էւրոպայի գաղափարը (շար.):

- 10 ՄԱՐՐ, ՆԻԿ. 489 Հալ վրացական լարաբերութիւն-
ները անցեալում:
- 11 ՄԱՐ. ՅԱՐ. 518 Շանթի «Վերծին» վէպը:
- 12 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն. 526 Քեասիմիսկեանքի տեսարաններ:
- 13 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐ. 533 Եկմայեանի ներդաշնակած «Պա-
տարադի երգեցողութ.» առթիւ:
- 14 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ, ԳՐ. 535 Զուլալի «Պարիզ» վէպը:
- 15 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, Ա. 542 Ժամանակակ. Տեսութիւն.—Քա-
ղաքալին ինքնավար. Կովկ.
- 16 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ԱԼ. 546 Ծովի բանաստեղծը (Ալվազովսկի):
- 17 ՍԵՒԵԱՆ, Հ. 551 Թատրոնի շուրջը, XVIII
- 18 Շ. 554 Քաղաք. Տեսութ.—Խաչանօ-ամե-
րիկական պատերազմը.—Ծալ-
րագոյն Արեւելք:
- 19 ԽՄԲ. 559 Զանազ. լուր.—Նւէրներ Մուրճի
պարտքերը հանգցնելու համար.—Մուրճ նւիրողներ.—Պրոֆ. Մարրի
յօդածը.—Մեր աշխատակիցներից.—Վեհափառ կաթողիկոսը.—Հա-
լոց ծխական դպրոցները.—Թանգութիւնը Ռուսիայում.—Թանգու-
թիւնը Կովկասում.—Տաճկահալ փախստականներ.—Օգնութիւնը Տաճ-
կա-Հայաստանում.—Գաւառական ապահովութեան ոստիկանութիւն:
Ելենենդորֆի հալ գաղութը.—Մի շնորհաւորութիւն ևս Մշակին.—
Մուրճ և Մշակ կամ մի պատասխան.—Նւէրներ և կտակներ.—Սա-
նասարեանի կտակի գործադրութիւնը.—Արժեան-Նազարեան գրա-
կան ֆոնդ.—Կովկասի Հալոց Բարեգ. ընկերութիւն.—Հալոց հրատ.
ընկերութիւնը.—Ախալքալաքի ճիւղը.—Թիֆլ. Հալուհեաց Բարեգ.
Ընկերութ. ընդհ. ժողովը.—Նոր-Նախիջևանի Հալոց Բարեգ. ընկ.—
Ատրպատականի Հալուհեաց Բարեգ. Ընկ.—Ատրախանի Հալուհեաց
Բարեգ. Ընկեր.—Թաւրիզի լսարանական ընկերութիւն.—Ընկերութ.
աշխատասիրական տան համար Թիֆլիսում.—Կովկ. իրաւաբանական
ընկերութիւն.—Ռուս գաղթականներին օգնող ընկերութեան ճիւղը:
Շուշալ թեմի կառավարիչ.—Ուղղափառ եկեղեցի վաղարշապատում:
Ռուսաց ուղղափառ ընկ. Խանքենդում.—Ուղղափառութիւնը ալսո-
րիների մէջ.—Թիֆլ. հալ քահանայից միաբանութիւն.—Թիֆլ. երե-
խալախնամ ընկերութիւն.—Պոլիտեխնիկում Թիֆլիսում.—Դուխո-
բորների գաղթը.—Հալ ուսանողներ արտասահմանում.—Խաչատուր
Արժեանի մահւան լիմնամեակը.—Փանանեանի մրցանակ.—Ռուսաց
մամուլ.—Թուրքաստանի ընդհան. նահանգապետ.—Բուտիրկինի լօբե-
ւեանը.—Քաղաքալին ինքնավարութիւն.—Պարսկաստանից.—Պ. Գ.
Բաշինջաղեանի նոր նկարը.—Զուլալի դատը.—Շէնկլի գիւղը.—Ժան-

տախտը Բոմբէլում:—Ռուսիան Չինաստանում:—Յոն-տաճկական պատերազմ:—Շարժումներ Իտալիայում:—Ֆրանսիական ընտրութիւններ:—† Չուհաճեան Տիգրան:—† Աղափիրեան Գրիգոր եպիսկոպոս:—† Պաուլոսն, Իոսիֆ Իւանովիչ:—† Մալտընովսկի, Վ. Ա.:—Մուրճի պոստարկը:—Նոր ստացած գրքեր:

Ն 5

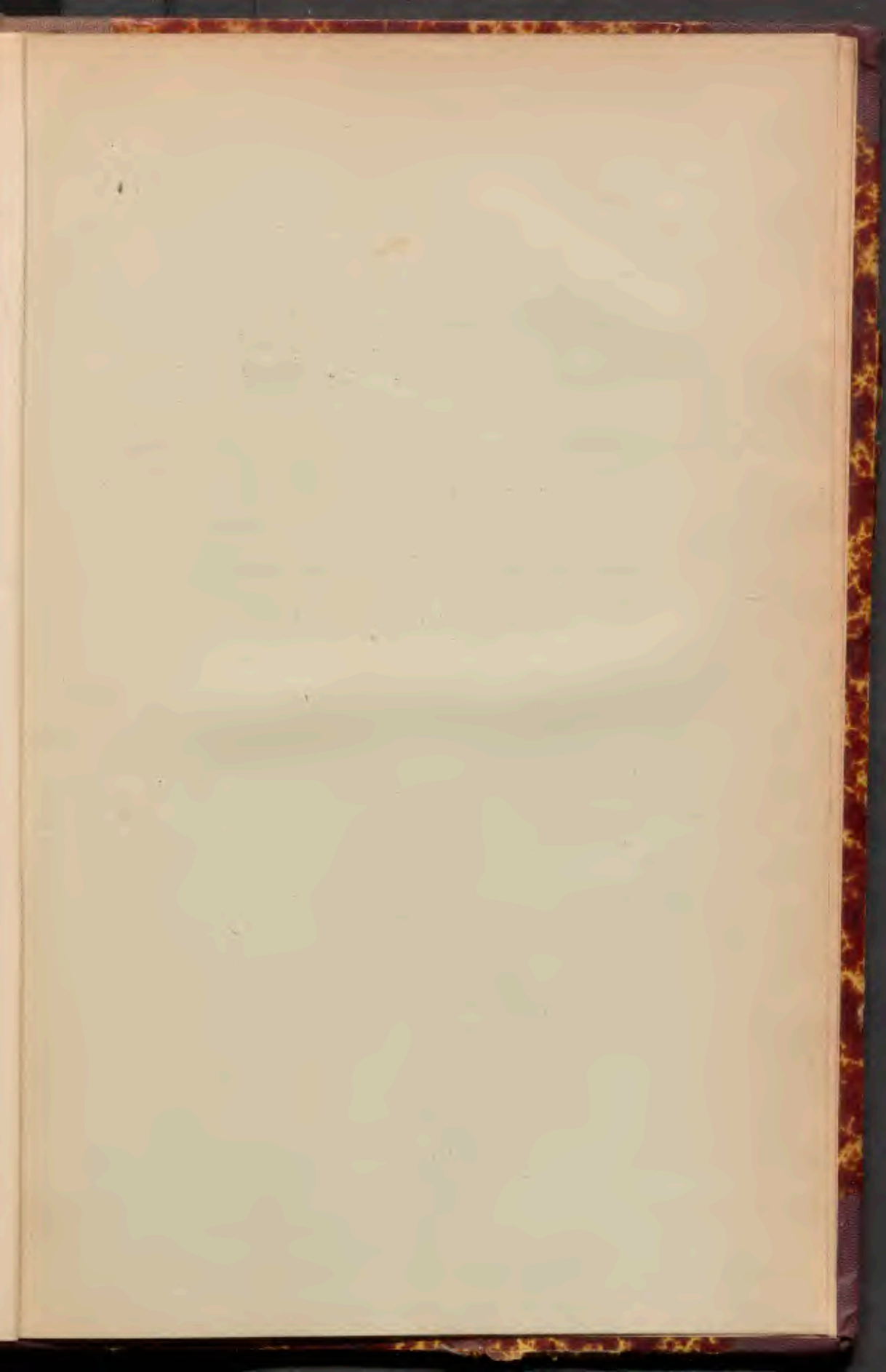
- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՔ. 595 Խօսէք աչնպէս ինչպէս գրում էք. II.
- 2 ՀԱՅԵԼԻՑ՝ ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ 601 Բանաստեղծութիւններ (Վերջ.)
- 3 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ ԴԵՐԵՆԻԿ. 628 Ճամբին. — Էն մարդիկ... (Բան.)
- 4 ՄԱՆԻԷԼԵԱՆՅ, ԼԵԻՈՆ 630 Խորտակած կեանք (վէպ, չար.)
- 5 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱԻԵՏԻՔ 658 Շառաշելով — Ես չեմ ուզում... (Բան.)
- 6 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ 660 Էռլիւցիայի գաղափարը (չար.)
- 7 ԱԹԱՅԵԱՆ ԱՐՇԱԿ 682 Զինտրի երգը (Բան.)
- 8 ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ, ՅՈՎՀ. 684 Հիւսիսափայլ և Ա. Շահաղիզեան.
- 9 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն. 698 Աւետիքեանի «Ղեկավարներ» և «Սամիտարի»
- 10 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա. 705 Ժամանակակ. Տեսութ. — Ուիլիամ — Էւարտ Գլադստոն:
- 11 ԱՐԿՕՍԷԴ, Տ. 708 Քաղաքալին ինքնավարութիւնը:
- 12 ՊԱՇՏՏՈՆԱ՝ ԱՆ. 711 Կովկ. կառավարչապետի նոր լիազօրութիւնները:
- 13 ԴԱԻԹԵԱՆՅ, ԱԻ. 714 Ամուսն. առողջապ. գաւառում:
- 14 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ ՖՐԻԴՐԻՆ 719 Պոլտեխնիկումի խնդիրը Բաք.
- 15 Շ. 723 Իսպանո-Ամերիկական պատեր.
- 16 Շ. 727 Քաղաքական տեսութիւն (Չեմբերլէնի ճառը. Անգլո-Ամերիկական նիզակակցութեան գաղ.)
- 17 ԽՄԲ. 732 Զան. լուրեր:— Կարգադրութիւն հալ փախստականների մասին:— Նւէրներ Մուրճին:— Խօսէք, ինչպէս գրում էք:— Մեր աշխատակիցներից:— Հալոց եկեղեցական-ժխական դպրոցների մասին:— Կանանց նոր իրաւունքները Ռուսիայում: Կովկասի կառավարչապետ:— «Արձագանք» լրագրի խափանումը:— Սինոդի նոր անդամներ:— Օգնութիւնը Տաճկաստանում: Որբանոցներ:— Տաճկահալ փախստականները:— Թիֆլիսի քահանաների միաբանութիւն:— Մահմեդականացած հալեր Պարսկաստանում:— Պարսկաստան:— Իզմիրեան արքեպիսկոպոսը:— Кавказъ լրագրի:— Ապստամբական անցքը Անդրիժանում:— Անգլիացիք Բաքում:— Բելինսկո-

մահաւն լինեամեակը:—Խաչատուր Աբովեանի լիշատակին:—Պրոֆ. Մարրի խղածները:—Հիտտիտները իբր նախահալեր:—Խուաղեանի կտակի լանձնաժողով:—Հալոց որբանոց:—Մամուլ:—Քաղաքալին ինքնավարութիւն:—Հալ ուսանողները:—Ծաղիկ պատւաստողներ Անդրկովկասում:—Մրցանակ թէ խնդրութիւն:—Մշակը և զատարանը:—Աղջկանց ինստիտուտը Թիֆլիսում:—Շերամտպահական ցուցահանդէս Օրդուբաթում:—Մասիսի նւէրը:—Ֆրանսիակ. նոր պարլամէնտը:—Մեկինի հրաժարականը և Բրիտնի մինիստրութիւնը:—Ընտրութիւնները Գերմանիայում:—Ֆիլիպ Բեռուի:—Ապստամբութիւնը Իտալիայում:—Թեսալիայի ազատելը:—Էդհէմ-փաշան:—Սերբիա և Բուղարիա:—Հակահրեական շարժումներ Գալիցիայում:—Չինաստան:—Պալացիու 100-ամեակը:—Կոտորածներ==Տնտեսական տագնապ:—† Գլադստոն:—† Ֆրիդրիխ Միլլէր:—Նոր ստացած գրքեր:—Մուրճի պոստարկը:

№ 6

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ.	759 Խօսէք աշնպէս, ինչպէս գրում էք: III.
2 ԵԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼ.	763 Երգեր Ա'ի ինչ ասեմ...—Ա'է սև ամպեր...
3 ՇՐԷՑՆԵՐ.	756 «Հէքիաթներին»:
4 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, Դ.	777 Ա'ի, մինչ օրս էլ... (բանաստ):
5 ՖԻԼԻՊՊՈՆ-ԻՑ Գ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ	778 Օգտակար և ղնասակար միկրոբներ:
6 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻ.	799 Ժողովրդական մոտիւ (բան.):
7 ՆՈՑՆԸ.	800 Ո՛ւր էք կորեր... (բան.):
8 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	801 Վ. Գ. Բէլինսկի. (Բննակ. էտիւդ):
9 ԱՐԱՄ-ՉԱՐԸԳ.	813 Սիրենք իրար:—Ասացէք նորան:—Երկու օրօրոցներ (բանաս.):
10 ՉՈՊԱՆԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ.	816 Հանրի Հալնէ: (Բննակ. էտիւդ):
11 ԱԹԱՑԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ.	829 Եղբայր (բանաստ.):
12 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՑ, ՅԱԿՈԲ.	831 Սև ծովի ափերին: II.
14 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿ.	839 Երգ ու վէրք: Ա. Խահակեանի մասին:
15 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ, ԳՐ.	856 Ալֆ. Դոդէի «Ընտանիքի լինարան»:
16 ԴԱԻԹԵԱՆՑ, ԱԻ.	876 Շերամի սերմագործութիւնը Գողթանում:
17 ՄԱՐ. ՅԱՐ.	884 Երևանի քաղաքալին գործերը:

- 18 ԽԱԶ-ՊԱՊԵԱՆ. 887 Աջ ու ձախ, Դ.
 19 Շ. 893 Խապան.-Ամերիկ. պատերազմը
 20 ԽՄԲ. 900 Զանազան լուրեր։—Պր. Ղազա-
 րոս Աղապեանի նւէրը Մուրճին։—Մուրճ նւիրողներ։ Մուրճ № 7 և
 8։—Մուրճի ալ տարւաչ կիսամնակը։—Հալոց ժխական դպրոցների
 կալւածքները։—Օգնութիւնը Տաճկաստանում։ Որքանոցներ։—Բնա-
 կարանական հարկ։—Բանուգործի հարկ։—«Կաւկազ»-ը հալոց թեմ.
 դպրոցների մասին։—Ապստամբութիւնը Ֆերգանեան երկրում։—Բա-
 դաքալին ինքնավարութիւն։—Նրդւեալների դատարանը։—Հալ ուսա-
 նողներ արտասահմանում։—Տնտեսական (Շուշի, Զեքրալի)։—Շերա-
 մապահական ցուցահանդէս Ագուլիսում։—Աչսօրինները՝ ուղղափառ։—
 Ուրմիալի աչսօրինները։—Մոսկւալի եկեղեցիների տնտեսական խորհրդի
 հաշիւը։—Լէօպարդիի հարկւրամեակ։—Տարազի յունիս—չուլիս հա-
 մարները։—Հանդէս ամսօրեան։—Մշակի քաղաքագէտները։—Բադ-
 մալէսը։—«Փարշ արած» մի զլուիս։—Մի բացատրութիւն։—Կարձեալ
 միստիֆիկատորը։—Նւէրներ և կտակներ։—Կրետէի ժամանակաւոր
 կառավարութիւնը։—Թիւրքիա։—Վիլնէլմ II։—Ֆրանսիա։—Խտակա.
 —Զինաստանում ապստամբութիւն։—Նապոնիա։—Հաւալի կղզին։—
 Զուլալի գործը։—Տորենավաճառ. Լէլթեր։—Բուրգոն։—Շոքերը։—
 Իշխան Բիսմարկ։—Նոր ստացւած գրքեր։
 21 ԽՄԲ. 925 Բովանդակութեան Մուրճի կիսա-
 մեակի։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱՃՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1898 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍՏՈՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆռանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքնե-
րից՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Արտատաճմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.

ԲԱՔԻՈՒՄ կարելի է գրել նաև պ. Ֆրիդրի Մարդանեանի մօտ (գրա-
սենեակ Ե. և Հ. Մելիքեանների):

